

DEMOGRÁFIA

34. ÉVF. 3—4. SZÁM

BUDAPEST
1991

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ, HOÓZ ISTVÁN
JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSÓ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

FELELŐS KIADÓ:

MILTÉNYI KÁROLY igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1364. Budapest V., Veres Pálné u. 10.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Józan Péter*: A halandóság néhány jellegzetessége Magyarországon az 1980-as években 339
- Jerzy Z. Holzer*: A demográfiai helyzet Lengyelországban és ennek hatása a népesedéspolitikára 351
- Kamarás Ferenc*: A termékenység alakulása a népesedéspolitikai intézkedések tükrében 359
- Pongrácz Tiborné—S. Molnár Edit*: Családtervezés, gyermekvállalás, ideális gyermekszám a sokgyermekes anyák körében 383
- Jitka Rychtaříková—Dagmár Džúrová*: A csehszlovákiai halandóság földrajzi különbségei. Az ekológiai és társadalmi változók hatása 411

KÖZLEMÉNYEK

- Valkovics Emil*: Az öregedés elemzése a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorának függvényében 432
- Dr. Kovacsics József*: A Történeti Statisztikai Helységnévtár . . . 461

FIGYELŐ

- Európai Népesedési Konferencia (Párizs, 1991. október 21—25.) (*Cs. Jné*) 474
- Emberi erőforrások Európában a 21. század fordulóján (Luxemburg, 1991. november 27—29.) (*H.L.*) 477

- DOKUMENTUMOK A MAGYAR DEMOGRÁFIA MŰLTJÁBÓL** 482

IRODALOM

KÖNYVEK

- Bianchy, S.—McArthur, E.*: Family Disruption and Economic Hardship: The Short-Run Picture for Children. (A család szétszakadása és a gazdasági nehézségek: a gyermekek jólétére gyakorolt rövid távú hatások vizsgálata.) Current Population Reports. Household Economic Studies Ser. P—70. No. 23. U.S. Government Printing Office, 1991. Washington. 32 p. (*N.Zs.*) 488

FOLYÓIRATCIKKEK

- Paganetto, L.—Quinieri, B.—Rosati, F.C.*: Some macroeconomic effects of demographic trends in Italy. (A demográfiai trendek makrogazdasági hatásai Olaszországban.) *Rivista di Politica Economica*, LXXX, 1990. okt. 10. sz. 143—167. p. (Ny.Zs.) 489
- Lampert, H.*: Die soziale Komponente im vereinten Deutschland. (A társadalmi komponens az egyesült Németországban. Megfontolások a jövőbeli össznémet társadalompolitikával kapcsolatban.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 16. 1990. 3—4. 397—405. p. (Ny.Zs.) 490
- Rutkevics, M.H.*: Obosztrenie nacional'nyh otnosenij v SZSZSZR. (A nemzetiségi viszonyok kiéleződése a Szovjetunióban.) *Szociológiai és Szociológiai Kutatások*, 1991/1. 27—39. p. (P.K.) 491
- Hoem, J.M.*: Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden. (Szociálpolitika és a termékenység jelenlegi változása Svédországban.) *Population and Development Review*, 1990/4. 735—748. p. (P.J.) 492
- Rindfuss, R.R.—VandenHeuvel, A.*: Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single? (Együttélés: A házasság előjele vagy az egyedülélés alternatívája?) *Population and Development Review*, 1990/4. 703—726. p. (P.J.) 493
- Secombe, K.*: Assessing the costs and benefits of children: gender comparisons among childfree husbands and wives. (A gyermekek előnyének és hátrányainak felbecslése: nemek szerinti összehasonlítás gyermektelen férjek és feleségek körében.) *Journal of marriage and the family*, 1991/1. 191—202. p. (G.É.) 494
- Gartner, R.*: Family structure, welfare spending, and child homicide in developed democracies. (Családstruktúra, jóléti kiadások és gyermekgyilkosság a fejlett demokráciákban.) *Journal of marriage and the family*, 1991/1. 231—240. p. (G.É.) 495
- Bodrova, V.*: Obscesztvennoe mnenie o razvodah. (Vélemények a válásokról.) *Vesztnik Sztatisztiki*, 1991/5. 14—19. p. (P.K.) 496
- Latten, J.J.—Sanders, H.*: Dejuvenation and ageing have many social aspects. (A népesség előregedésének társadalmi vonatkozásai.) *Statistical Journal of the United Nations*, 1990/3. 205—215. p. (N.Zs.) 497
- Melkas, T.*: A sustained attack on noncommunicable diseases. (Kitartó küzdelem a nem-fertőző betegségek ellen.) *World Health Forum*, 1990/11. 381—384. p. (N.Zs.) 498
- Riley, J.C.*: The risk of being sick: morbidity trends in four countries. (A betegség kockázata: a morbiditás alakulása négy országban.) *Population and Development Review*, 1990/3. 403—432. p. (M.F.) 499
- Post, J.D.*: The mortality crises of the early 1770s and European demographic trends. (Az 1770-es évek elejének halandósági válsága és a népesedési folyamatok alakulása Európában.) *Journal of Interdisciplinary History*, 1990/2. 29—62. p. (M.F.) 500
- Zick, C.D.—Smith, K.R.*: Marital transitions, poverty, and gender differences in mortality. (Családi állapot változás, szegénység és a halandóság nemek szerinti különbségei.) *Journal of marriage and the family*, 1991/2. 327—336. p. (M.F.) 501

<i>Höhn, Ch.—Pollard, J.H.: Analyse der Sterblichkeit in beiden Teilen Deutschlands in den Jahren 1976 bis 1986. (A halálozások elemzése Németország két részében, az 1976—1986. évi időszakban.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 16. 1990. 3—4. sz. 355—381. p. (Ny.Zs.)</i>	501
---	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	502
Demography	503
European Journal of Population	504
Genus	504
Journal of Marriage and the Family	504
Population	505
Population and Development Review	506
Population Index	507
Population Studies	507
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	508

*Utánnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Péter Józán</i> : Selected features of mortality in Hungary in the 1980ies	339
<i>Jerzy Z. Holzer</i> : The demographic situation in Poland and its influence on population policy	351
<i>Ferenc Kamarás</i> : Changes in fertility, in view of population policy measures	359
<i>Marietta Pongrácz—Edit S. Molnár</i> : Family planning, childbearing and ideal number of children as expressed by mothers of large families	383
<i>Jitka Rychtaříková—Dagmar Džúrová</i> : Geographic differentials in mortality in Czechoslovakia. The influence of selected ecological and social variables	411

ARTICLES

<i>Emil Valkovics</i> : The analysis of ageing considering vital rates and the mean age of individuals producing vital events	432
<i>József Kovacsics</i> : The Historical Compendium of Settlements	461

CHRONICLE

European Population Conference (Paris, October 21—25, 1991) (<i>M.Cs.</i>) . . .	474
Human Resources at the dawn of the 21st century (Luxemburg, November 27—29, 1991) (<i>L.H.</i>)	477

DOCUMENTS FROM THE PAST OF HUNGARIAN DEMOGRAPHY	482
---	-----

REVIEW

BOOKS

<i>Bianchy, S.—McArthur, E.</i> : Family Disruption and Economic Hardship: The Short-Run Picture for Children. Current Population Reports Household Economic Studies Ser. P—70. No. 23. U.S. Government Printing Office, 1991. Washington. 32 p. (<i>Zs.N.</i>)	488
---	-----

ARTICLES

<i>Paganetto, L.—Quinieri, B.—Rosati, F.C.</i> : Some macroeconomic effects of demographic trends in Italy. Rivista di Politica Economica, LXXX, 1990. October No. 10. 143—167. p. (<i>Zs.My.</i>)	489
<i>Lampert, H.</i> : Die soziale Komponente im vereinten Deutschland. (The social factor in the united Germany.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 16. 1990. 3—4. 397—405. p. (<i>Zs.My.</i>)	490
<i>Rutkevics, M. H.</i> : Obosztrennie nacional'nih odnosenij v SZSZSZR. (The escalation of national relations in the USSR.) Szociologiceseszkie Iszszledovanija, 1991/1. 27—39. p. (<i>K.P.</i>)	491
<i>Hoem, J.M.</i> : Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden. Population and Development Review, 1990/4. 735—748. p. (<i>J.P.</i>)	492

<i>Rutkevics, M. H.</i> : Obosztrennie nacional'nih otnosenij v SZSZSZR. (The escalation of national relations in the USSR.) Szociologiceszkie Iszszledovanija, 1991/1. 27—39. p. (K.P.)	491
<i>Hoem, J.M.</i> : Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden. Population and Development Review, 1990/4. 735—748. p. (J.P.)	492
<i>Rindfuss, R.R.—VendenHeuvel, A.</i> : Cohibitation: A Precursor to Marriage or an Aleternative to Being Single? Population and Development Review, 1990/4. 703—726. p. (J.P.)	493
<i>Seccombe, K.</i> : Assessing the costs and benefits of children: gender comparisons among childfree husbands and wives. Journal of marriage and the family, 1991/1. 191—202. p. (E.G.)	494
<i>Gartner, R.</i> : Family structure, welfare spending, and child homicide in developed democracies. Journal of marriage and the family, 1991/1. 231—240. p. (E.G.)	495
<i>Bodrova, V.</i> : Obscsesztnvennoe mnenie o razvodah. (Opinions on divorces.) Vesznik Sztatistiki, 1991/5. 14—19. p. (K.P.)	496
<i>Latten, J.J.—Sanders, H.</i> : Dejuvenation and ageing have many social aspects. Statistical Journal of the United Nations, 1990/3. 205—215. p. (Zs.N.)	497
<i>Melkas, T.</i> : A sustained attack on noncommunicable diseases. World Health Forum, 1990/11. 381—384. p. (Zs.N.)	498
<i>Riley, J.C.</i> : The risk of being sick: morbidity trends in four countries. Population and Development Review, 1990/3. 403—432. p. (F.M.)	499
<i>Post, J.D.</i> : The mortality crises of the early 1770s and European demographic trends. Journal of Interdisciplinary History, 1990/2. 29—62. p. (F.M.)	500
<i>Zick, C.D.—Smith, K.R.</i> : Marital transitions, poverty, and gender differences in mortality. Journal of marriage and the family. 1991/2. 327—336. p. (F.M.)	501
<i>Höhn, Ch.—Pollard, J. H.</i> : Analyse der Sterblichkeit in beiden Teilen Deutschlands in den Jahren 1976 bis 1986. (An analysis of mortality in the two parts of Germany in the period 1976—1986.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 16. 1990. No. 3—4. 355—381. p. (Zs.Ny.)	501

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	502
Demography	503
European Journal of Population	504
Genus	504
Journal of Marriage and the Family	504
Population	505
Population and Development Review	506
Population Index	507
Population Studies	507
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	508

Reproduction permitted only with indication of the source.

Manuscripts are not kept or sent back.

THE STUDIES ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES

A HALANDÓSÁG NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE MAGYARORSZÁGON AZ 1980-AS ÉVEKBEN¹

JÓZAN PÉTER

Bevezetés

Az ország népességének egészségi állapotáról különféle megközelítésekben lehet szólni. Az egyik lehetőség az, hogy az ember a halálozási viszonyokról beszél. Ennek megvan az az előnye, hogy az ezekről rendelkezésünkre álló adatok ún. kemény adatok, ahhoz ugyanis egy pillanatig nem fér kétség, rendkívül ritka kivételektől eltekintve, hogy valaki meghalt-e vagy sem, és ez egyszeri demográfiai, epidemiológiai esemény. Nem szokott problémát jelenteni a meghaltnak a neve sem, Magyarországon az életkora sem. Az összes egyéb demográfiai, epidemiológiai jellemző azonban, beleértve magát a halálokot is, amiből a haláloki struktúra kialakul évről évre, már kérdéses lehet. Mindazonáltal a mortalitásra vonatkozó adatok messze megbízhatóbbak és pontosabbak, mint a megbetegedési viszonyokra vonatkozók.

A halálozási viszonyokról szólván azonban nem szabad megkerülni azt a kérdést, hogy ha ebben a megközelítésben vizsgáljuk a népesség egészségi állapotát, akkor ez érthető módon behatárolja lehetőségeinket, mert nem arról van szó, hogy milyen gyakoriságban található a különféle megbetegedések a populációban, hanem csak arról, hogy melyek a jellemzői azoknak, akik a vizsgált időszakban meghaltak. Szerencsére a legtöbb betegségből meggyógyulunk, vagy igen sok betegséggel hosszú időn keresztül, több-kevesebb szerencsével békésen együtt tudunk élni. Éppen ezért azt szoktuk mondani, hogy a halálozási viszonyok vizsgálata a népesség egészségi állapotának vizsgálatában legfeljebb a jéghegy csúcsát jelenti. Kilenczede annak, ami a népesség egészségi állapotára vonatkozik, ilyen módon rejtve marad. Ezek alapján vajon van-e létjogosultsága annak, hogy a halálozási viszonyok alapján próbálunk következtetni arra, milyen a népesség egészségi állapota? Azt kell hogy mondjuk, hogy ennek ellenére is megvan a létjogosultsága, mivel azok az idült, nem fertőző betegségek, amelyek jelenleg lényegében a megbetegedési viszonyok alakulását Magyarországon megszabják, az esetek túlnyomó vagy számottevő részében mégis előbb-utóbb halálhoz vezetnek, és a mai epidemiológiai szituáci-

¹A Ts-3/3 OKKFT alprogram "Népesedés és népesedéspolitika" című, 1991. szeptember 26–27-i konferenciáján elhangzott referátum.

óban éppen ezeknek az idült, nem fertőző betegségeknek, ill. az ezekből származó mortalitásnak a vizsgálata az, amely relevanciával bír.

Kedvezőten halandóság

Köztudott, hogy az ország népességének egészségi állapota, a mortalitással vagy bármilyen más úton-módon megközelítve is, rendkívül nyugtalanító, az utóbbi két három évtizedben igen kedvezőtlenül alakult.

A nyers halálózási arány Magyarországon az utóbbi években 13,7–13,9‰ volt. Összehasonlításként, a világátlag szerint (5 milliárd embert tekintve) a mortalitás évenként kb. 1‰-kal (10‰-kel) apasztja a népességet. Európában a nyers halálózási arány 10–11‰ körül van. Ehhez képest a hazai arány valóban igen magas.

A nyers halálózási arány elemzése azonban csak durva megközelítést jelent. Alakulását ugyanis nemcsak a kor szerinti halálózási arányok változása szabja meg, hanem az is, hogy milyen egy populáció korstruktúrája. Ha nagy az öregek részaránya (ilyen a magyar társadalom is), akkor, minden egyéb tényezőt azonosnak feltételezve, egy olyan társadalommal összehasonlítva, amelyben sokkal kisebb a 60 évesek és idősebbek hányada, az idősebb populációnak lesz magasabb a nyers halálózási aránya. A mi 13,7–13,9‰-es nyers halálózási arányunk nemcsak a jelenlegi európai átlaghoz képest magas, hanem az 1960–1964. évi adatainkhoz képest is. Az 1960-as évek első felében halálózási arányunk 10–10,2‰ volt. Az a kérdés, hogy a rosszabbodás mennyiben írható a populáció öregedésének számlájára, és mennyiben jelzi a halálózási viszonyok tényleges rosszabbodását?

Számításaink szerint a rosszabbodás kb. 73%-a a népesség öregedésével magyarázható, annak a következménye, hogy a populációban megnőtt az öregeknek a hányada, 27% azonban a tényleges rosszabbodás következménye, azé, hogy bizonyos életkorokban, főleg a 30 éven felüli, elsősorban férfi populációban, ma lényegesen több embert ragad el a halál ezer azonos korú emberből, mint az 1960-as évek első felében. Van olyan mutatója is a demográfiának, az epidemiológiának, amely kiszűri az eltérő korstruktúrák torzító hatását. Ez a summázó mutató, amely egy számban fejezi ki azt, hogy milyen a mortalitásnak a nívója, a születéskor várható élettartam. Ha ez magas, akkor a mortalitás nívója alacsony, ha alacsony, akkor a halálózási arány magas. E mutató révén a halandóság szintjét illetően összehasonlítható egy olyan előregeredett népesség, mint amilyen pl. Svédorszáé vagy Japáné, egy olyannal, mint amilyen pl. egy fekete-afrikai vagy latin-amerikai orszáé, ahol alig található öreg ember, szemben a svéd vagy japán példával, ahol 20%-on is felül van a 60 évesek és idősebbek részaránya. Tehát, ha Japánban, a nők születéskor várható élettartama 1990-ben 82,5 év volt és egy fekete-afrikai országban a 30 évet is alig érte el, akkor ebben az esetben mindkét ország vizsgálatában azonosá átalakított korstruktúrával számoltunk.

Ezt nagyon könnyű ilyen módon belátni, de fordítva is igaz a dolog. Hogyha egy országban a várható élettartam igen magas, mint amilyen Japánban, ez nem azt jelenti, és ezt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ez azért magas, mert a populáció fiatal, hanem mert ott a halálozási viszonyok rendkívül kedvezőek. Nem véletlenül hivatkozunk erre a két szélső értékre, ugyanis valahol a kettő között foglal helyet Magyarország. Népeiségünk születéskor várható átlagos élettartama 1990-ben 69,3 év volt (a férfiaké 65,1, a nőké 73,7 év). Ezek a legutóbbi adatok. Ezt azért fontos elmondani, mert 1985-ben tetőzött a halandóság szintje Magyarországon, és azután nagyon mérsékelt javulás következett be. Ennek okait nem tudtuk megmondani, mivel sem a társadalomban, sem a gazdaságban, sem az emberek életmódjában, sem az egészségügyi szolgálat tevékenységében semmi olyat nem tapasztaltunk, ami a javulást meg tudta volna magyarázni. Valószínű, hogy csak valami átmeneti javulásról van szó, és az is lehet, hogy ennek egy bizonyos része számítási problémákkal magyarázható. Sajnos, a javulás nagyon is átmenetinek bizonyult: 1988—1990-ben már a korábbi évekhez képest csökkent a várható élettartam, és jelenleg olyan alacsony, mint amilyen az utóbbi két évtizedben a legrosszabb évekre jellemző volt. Ebben semmi meglepő nincs, mert ha azok a független változók, amelyekről a népesség egészségi állapota, a halandóság, továbbá ennek a bizonyos summázó mutatónak az értéke függ, nem változnak, akkor semmi okunk nincs feltételezni azt, hogy az úgynevezett függő változók ilyen vagy olyan irányban változni fognak.

Nemzetközi összehasonlítás

Az, hogy Magyarországon, nemzetközi mértékkel mérve, az ipari országok sorában az egyik legalacsonyabb születéskor várható átlagos élettartam van hosszú évek óta, tehát hogy Magyarország a halálozási viszonyokat tekintve harmincegynéhány gazdaságilag és egészségkultúrában fejlett ország rangsorában mindig is valahol sereghajtó pozícióban volt, ill. most is van, egyáltalán nem véletlen. Az 1. tábla, illetve az I. ábra mutatja, hogy mennyire nem véletlen jelenségről van szó. Ez azt ábrázolja, hogy nagy földrajzi régiók szerint hogyan alakult a férfiak születéskor várható átlagos élettartama. Azért a férfiaké, mert a mortalitás változásai az ő esetükben sokkal markánsabban jelentkeznek. Az ábrán 35 kiválasztott és régiók szerint csoportosított ország adatai vannak bemutatva. Egyrészt azt lehet róla leolvasni, hogy a hatvanas évek derekáig, ha különböző mértékben is, minden régióban javultak a halálozási viszonyok, a születéskor várható átlagos élettartam mindenütt nőtt. Sőt, lehet látni az egyenlőtlen fejlődést is. Az észak-európai államok (az Egészségügyi Világszervezet beosztása szerint a skandináv országok és az Egyesült Királyság) nagyon kedvező körülmények között voltak, mert Finnországot kivéve vagy a háború nyertesei közé tartoztak (Egyesült Királyság, Dánia és Norvégia), vagy egyáltalán nem vettek részt a háborúban (Svédország). És

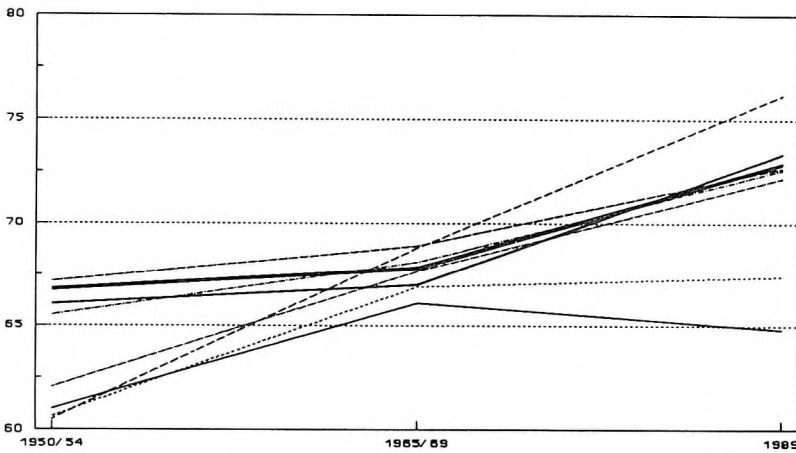
bár Dánia és Norvégia megszállt ország volt, nem olyan módon szenvedte meg a háborút, mint, mondjuk, Lengyelország. Tehát az északi szubrégió jó pozícióban volt. Látszik, hogy ott is javult a várható élettartam, de nem számottevően ahhoz képest, amilyen javulást Japán vagy a kelet-európai országok (ideértve a Szovjetuniót is) elértek.

1. A születéskor várható átlagos élettartam a fejlett egészségkultúrájú ipari országok régióiban 1950/1954, 1965/1969, 1989 körül²
Férfiak

Régiók	A férfiak születéskor várható átlagos élettartama években		
	1950—54	1960—64	1989
	között		körül
Észak-Amerika	66,07	67,00	73,40
Japán	60,50	68,80	76,20
Kelet-Európa	60,61	66,88	67,40
Észak-Európa	67,16	68,89	72,68
Dél-Európa	62,04	67,64	72,20
Nyugat-Európa	65,51	68,11	72,60
Ausztrália és Új-Zéland	66,76	67,79	72,90
Szovjetunió	61,00	66,10	64,80

²A regionális értékeket súlyozott átlagokkal számítottuk. Az intraregionális súlyok a régiókba tartozó országok népességeinek lélekszámaival lettek számítva (a legutolsó évek adatai). World Health Statistics Annual, Geneve 1990; pp.: 104—109.

Régiók	Országok
1. Észak-Amerika	Amerikai Egyesült Államok, Kanada
2. Japán	
3. Dél-Európa	Albánia, Ciprus, Görögország, Izrael, Jugoszlávia, Málta, Portugália, Spanyolország
4. Észak-Európa	Dánia, Finnország, Írország, Izland, Nagy-Britannia és Észak-Írország, Egyesült Királyság, Norvégia, Svédország
5. Kelet-Európa	Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia
6. Nyugat-Európa	Ausztria, Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Német Szövetségi Köztársaság, Svájc
7. Ausztrália és Új-Zéland	
8. Szovjetunió	

— Észak-Amerika - - Japán Kelet-Európa - - Észak-Európa
 -.- Dél-Európa -.- Nyugat-Európa — Ausztrália és Új-Zéland — Szovjetunió

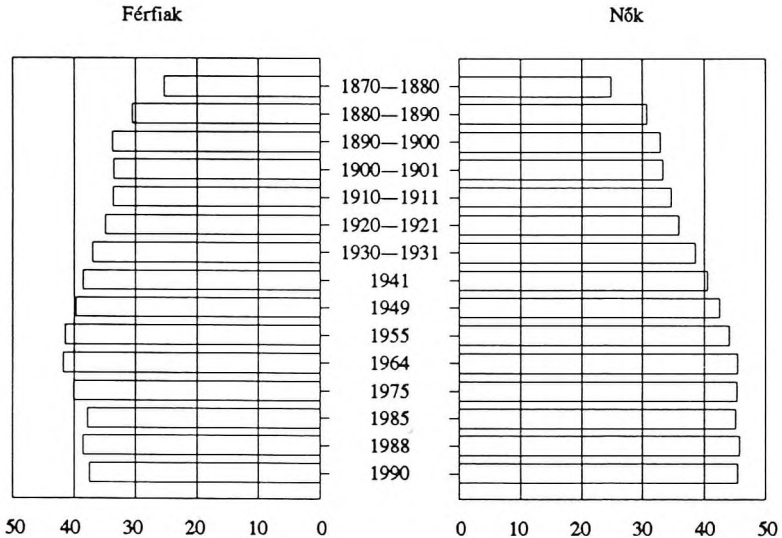
*I. A születéskor várható átlagos élettartam a fejlett egészségkultúrájú ipari országok régióiban 1950/1954, 1965/1969, 1989 körül
 Férfiak*

Óriási javulás következett be a mediterrán medencébe tartozó országok esetében is. A hatvanas évek közepétől kezdve azonban két egymással ellentétes trend érvényesült. Ennek következtében nemhogy csökkentek volna a szubrégiók közötti differenciák, hanem inkább nőttek. A várható élettartam meghosszabbodását tekintve sikereket ért el az összes régió, kivéve a kelet-európai országokat és a Szovjetuniót. E két utóbbi régióban a nagyfokú javulás a továbbiakban nem folytatódott. Szomorú, hogy a Szovjetunióban a sokasodó problémákkal együtt járt az is, hogy a populáció egészségi állapota jelentősen rosszabbodott, a férfiak várható élettartama jelentősen csökkent. Csökkenés következett be Kelet-Európában is. Ezzel szemben óriási javulás következett be Japánban, amely a gazdasági és társadalmi fejlődésben is az egyik legsikeresebb országnak nevezhető. Meg tudta őrizni a pozícióját Észak-Európa, Nyugat-Európa is jelentősen javult, és elgondolkodtató az, hogy a mediterrán medencéhez tartozó dél-európai országok, ha nem is abban a tempóban, ahogy a hatvanas évek közepéig, de később is tudták javítani a pozíciójukat. Az a kérdés, hogy valójában itt mi történt? Nos ez (szub)régióként sokkal inkább áttekinthető, és azt mutatja, hogy a mi problémánk, ha más mérték-

ben is, de jellegét tekintve ugyanúgy jelentkezett a többi közép- és kelet-európai országban is.

A 30 éves magyar férfiak várható élettartama

A fentiekben egyáltalán nem véletlen jelenségről volt szó. Ezt igazolja a II. ábra. Ez Magyarország férfi és női résznépességeinek nem a születéskor, hanem a 30 éves korban még várható élettartamát mutatja. Ennek azért van kitüntetett jelentősége a halálozási viszonyok vagy a népesség egészségi állapotának vizsgálata szempontjából, mert azok az idült, nem fertőző betegségek, amelyek a mortalitás nivóját meghatározzák, 30 éven felül alakítják a halálozási viszonyokat. Könnyű belátni, hogy idült betegségek, degeneratív folyamatok, ritka esetektől eltekintve, 30 év alatt epidemiológiailag nem bírnak jelentőséggel. De 30 éven felül ezeknek a betegségeknek az általunk vizsgált szempontból relevanciájuk van. Vagyis a 30 éven felüli kor szerinti halálozás alakulásában meghatározó szerepet játszik az, hogy milyen mértékben nő meg pl. a szívkoszorúér betegségeiből, az agyérbetegségekből vagy a tüdőrákból eredő halálozások gyakorisága. A 30 éves korban még várható élettartam egy számban összegezi a 30 éven felüli népesség halálozási viszonyait.

II. A népesség 30 éves korban még várható élettartama években, 1870—1990

A II. ábra hazánk népességének adatait mutatja 1870—1880-tól kezdve. Mivel a halandósági mutatók általában sokkal markánsabban változnak a férfi, mint a női népesség esetében, itt most csak az előbbivel foglalkozunk. 110—120 évvel ezelőtt a férfi populáció 30 éves korban még várható élettartama mindössze 25,4 év volt, majd ez évtizedről évtizedre javult. Nem azonos mértékű, de konzekvens javulás volt ez, amely 1964-ben tetőzött 41,7 évvel. 1965-től kezdődően szomorú jelenségnek vagyunk tanúi: a 30 éves és idősebb férfiak halálozási viszonyai, mindig azonos korstruktúrárt feltételezve, fokozatosan rosszabbodnak. Ennek következtében a 30 éves korban még várható élettartam 1990-re 37,5 évre esik vissza; ez egy évvel alacsonyabb az 1941. évi értéknél is, és alig fél évvel haladja meg az 1930/1931-re számított értéket, amikor a nagy gazdasági válság tetőzött Magyarországon.

Az életésélyek rosszabbodása annak ellenére következett be, hogy a háború után beléptek a hazai gyógyászatba az antibiotikumok és kemoterapeutikumok, később kifejlődött az intenzív terápia. Az egész populáció az állami egészségügyi szolgálat keretében állampolgári jogon biztosított lett. Olyan egészségügyi infrastruktúra alakult ki, amely a két háború között nem létezett Magyarországon. Az emberek életkörülményei, köztük a táplálkozási viszonyok legalábbis a hatvanas és hetvenes években számottevően javultak. Figyelembe véve még azt is, hogy teljes volt a foglalkoztatottság, ami a mortalitás szempontjából egyáltalán nem lebecsülendő momentum, megdöbbenő, hogy jelenleg Magyarországon a felnőtt férfiak halálozási viszonyai rosszabbak, mint 1941-ben, és majdnem olyan rosszak, mint az 1930-as évek elején voltak.

Vannak olyan korcsoportok, amelyekben szinte hihetetlen rosszabbodás következett be. Ilyen a 40—44 és a 45—49 éves férfiaké. Az előbbiekek halálozási gyakorisága a hatvanas évek dereka és a kilencvenes évek eleje között 3,4—3,5%-ról 7%-ra, azaz több mint 100%-kal (!) nőtt. Tehát ma kétszer olyan gyakori a halálozás e korcsoportban, mint 25 évvel ezelőtt.

Hozzá kell tenni, hogy a nyugat-európai országokban, továbbá az Egyesült Államokban, Kanadában és Japánban is a középkorú populáció esetében nagyon nehéz volt — és hosszú időn keresztül nem is sikerült — a halálozási viszonyokat számottevően javítani. Részben azért nem, mert a 3,4—3,5%-os halálozási arány ebben az életkorban meglehetősen alacsony, és ezt nehéz lejjebb tornáztatni. Részben azért nem, mert az előbb említett országokban, tehát a kapitalista országokban is volt egy olyan átmeneti időszak, amikor stagnálás, sőt valamelyes rosszabbodás következett be a középkorú férfiak halandóságában. Igaz, semmiképpen nem olyan mértékű, mint nálunk, és semmiképpen nem tartott olyan hosszú ideig, mint a világnak ezen a táján. Egyébként e korcsoportok rosszabbodó halandósága az, ami a II. ábrát formailag — nem érdemben — magyarázza, mert ha a kor szerinti halálozási arányok a 30 éven felüli populációban nőnek, akkor a 30 éves korban még várható élettartam csökkenése szakmailag érthető.

Epidemiológiai korszakok

Nagyon sok kutatást és erőfeszítést megérne az, hogy ezeknek a nagyon kedvezőtlen változásoknak az okait kiderítsük. Jelenleg erre kielégítő magyarázatot nem tudunk adni. A következő érdemi magyarázat inkább bizonyos próbálkozás, kísérlet, mondjuk így, kvázi-éteória, aminek az a neve, hogy epidemiológiai korszakváltások sorozata. Röviden: ahogy van politikátörténet, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet, az emberiség vagy a populáció megbetegedési és halálozási viszonyainak is megvan a maguk története. Azt szoktuk mondani, hogy az emberiség frásos történetétől kezdve hosszú időn keresztül, egészen a múlt század közepéig (nevezük ezt első korszaknak) világviszonylatban alapvetően nem változtak a dolgok: pandémiák voltak, lokálisan éhínségek léptek fel, és ezek nagyrészt megsabták a halálozások gyakoriságát.

A múlt század derekán aztán változás következett be (második korszak). A javuló közegészségügyi viszonyok és életkörülmények következményeképpen — az influenzát kivéve — a pandémiák visszaszorultak. Az éhínségek is megszűntek, legalábbis Európában és Észak-Amerikában, tehát azokban az országokban, melyekben a kapitalista fejlődésnek egy bizonyos nívóját elérték, és attól kezdve az endémiák (elsősorban a tuberkulózis) határozták meg a mortalitást. A tbc mellett a halandóságban jó egynéhány olyan fertőző betegség is számottevő szerepet játszott, melyeket közös néven gyermekbetegségként határozzunk meg.

A két világháború között — és ez a dolognak a lényege — az epidemiológiai fejlődésnek ez a második korszaka a legfejlettebb nyugat-európai és tengerentúli országokban átadta a helyét egy harmadik nagy korszaknak, melyet az idült, nem fertőző, degeneratív betegségekből származó mortalitás határoz meg. Tehát, amelyben az ischaemiás szívbetegségnek, az agyérbetegségnek és a daganatos elváltozásoknak van alapvető szerepük. Norvégiában, Hollandiában, Svédországban már a két világháború között olyan epidemiológiai szituáció alakult ki, hogy már nem a tuberkulózis és a fertőző betegségek hatottak leginkább a mortalitásra, hanem ezek a degeneratív betegségek.

A második világháború befejezése után a többi ipari, fejlett egészségkultúrájú ország is elérkezett ebbe a nagy epidemiológiai korszakba, s a szakemberek úgy vélekedtek, hogy ezzel az epidemiológiai fejlődés valójában lezárult. Mennyiségi változásokra lehet számítani, minőségi változásokra azonban aligha, mert valamiben mégiscsak meg kell halni, és semmilyen indok alapján nem várható, hogy a haláloki struktúra alapvetően megváltozzék. Azzal kell számolni, hogy egy öregedő népességben végül is a keringési rendszer betegségei fogják az összhalálozásnak körülbelül a felét adni, és körülbelül 20% írható a daganatos megbetegedések számlájára. E tekintetben mondtuk: semmiféle változás nem remélhető. Tehát a születéskor várható átlagos élettartamban bizonyos javulás még bekövetkezhet, ez azonban nem lehet számottevő. Az Egyesült Nemzetek Szervezete *Jean Bourgeois-Pichat* francia tudóst bízta meg azzal, hogy bizonyos előreszámításokat végezzen az ezredfordulóig, sőt valamivel tovább. Ő nem véletlenül Norvégia idevonatkozó adataival dolgozott, és neki is az

volt a konklúziója: nagyon közel vannak a fejlett ipari országok ahhoz, hogy a teljes populációra nézve a várható élettartamban a lehetséges legnagyobb értéket elérik.

S akkor valami nem várt dolog következett be. A hatvanas évek második felétől kezdve a várható élettartam elkezdett számottevően emelkedni a nyugat-európai országokban. A halálzási viszonyok lényegesen javultak, csökkentek a kor szerinti halálzási arányok. A kapitalista országokban a hatvanas évek második felében elkezdődött epidemiológiai folyamatok a negyedik epidemiológiai korszak beköszöntét jelezték. A kelet-európai országokban viszont a nyugat-európaival éppen ellentétes alaphirányzat kezdett érvényesülni: a mortalitás jelentősen emelkedett. Az életésélyek sehol nem rosszabbodtak olyan mértékben, mint éppen Magyarországon (ha eltekintünk attól, hogy némely régióinkbeli ország adatai kevésbé megbízhatóak és pontosak, mint a mieink).

Erről a feltehetően utolsó epidemiológiai korszakról el kell mondani, hogy az utóbbi 25 évben a halálóki struktúra számottevően egyik országban sem változott meg. Például szinte minden fejlett ipari országban minden ötödik ember (a lakosság 19–22%-a) daganatos megbetegedés következtében hal meg. Valami alapvető törvényszerűségnek kell tehát lennie, hogyha ez az arány egyformán igaz Alaszkában meg Görögországban, Spanyolországban és Finnországban. Valahogy arról lehet szó, hogy az emberek egyötödében az immunrendszer egy bizonyos életkorban már nem tudja kivédeni azoknak a rák okozó ágenseknek a támadását, amelyek különböző mértékben mindig is jelen vannak a környezetben. Visszatérve a negyedik korszakra, a változás úgy következett be Nyugaton — ez a lényeg —, hogy később kezdődnek a betegségtünetek, tehát sikerült elérni azt, hogy a degeneratív betegségek később kezdik felőrlőni a szervezetet. A betegségnek a progresszióját is sikerült lelassítani különféle gyógyszerekkel, a megfelelő életmódra vonatkozó tanácsokkal. És nemcsak, hogy később jelentkeznek az első tünetek, és lelassult a progresszió, hanem az ezekből a degeneratív betegségekől származó halálzás is sokkal később következik be. Ennek a következtében növekedtek a kor szerinti továbbélési valószínűségeik, javult a születéskor várható átlagos élettartam, nagyobb mértékben a nők, kisebb mértékben a férfiak esetében. Statisztikai adatok szerint ugyanis a két utóbbi epidemiológiai korszakban a női népesség sokkal többet profitált az egészségi állapotot befolyásoló körülmények javulásából, mint a férfi populáció.

A hatvanas évek derekán kezdődő korszakra a fejlett országokban a késleltetett, nem-fertőző, krónikus betegségekől származó mortalitás dominanciája a jellemző. Sikerült tehát e degeneratív betegségek jelentkezését — ha nem is kiiktatni, de — késleltetni, így ezek később vezetnek halálhoz. Tehát az a differencia, ami Kelet és Nyugat között bekövetkezett, nemcsak kvantitatív. Nemcsak arról van szó, hogy Japánban, Franciaországban, Svájcban vagy Kanadában a nők várható élettartama meghaladja a 80 évet. Ez a mennyiségi különbség kvalitatív differenciát is rejt magában.

A romlás okai

A kelet-európai országok nem tudtak átlépni az epidemiológiai fejlődés negyedik nagy korszakába — éppen ellenkezőleg. Nemcsak hogy nem sikerült késleltetnünk a betegségek progresszióját, hanem inkább felgyorsult ez a progresszió. Az a kérdés, hogy miért gyorsult föl. Válaszként általában az életmód, a környezet és a hiányos egészségügyi ellátás hatására utalnak a populáció egészségi állapotának rosszabbodását illetően, és az a konklúzió, hogy a jelenlegi epidemiológiai szituációban az életmódnak van elsődleges jelentősége. Ehhez képest kisebb a jelentőségük a környezeti ártalmaknak, és kisebb a jelentősége az egészségügyi ellátás alacsonyabb nívójának is. Tehát úgy is lehet fogalmazni, hogy az ember egészségi állapota, élethossza — eltekintve a genetikai tényezőktől — némi szerencsével, az illető saját maga által vállalt életmódjától, életstílusától függ. Azt is el kell azonban mondani, hogy az ember nem vákuumban létezik, hanem ezernyi módon hat rá a társadalom, amelyben él és tevékenykedik. És az adott társadalom vagy jó, vagy rossz irányban befolyásolhatja az egyén életmódját, és megkönnyítheti vagy megnehezítheti az élethossz megnövekedéséhez vezető választásokat.

Ami az életmódot illeti, mindenekelőtt a táplálkozást kell említeni. Mindnyájan táplálkozunk. Egyáltalán nem mindegy azonban, hogy mennyi kalóriát veszünk fel naponta, és hogy a táplálékunk milyen az összetétele. Magyarországon a populáció nagyjában-egészséiben túl sok napi kalóriát vesz fel, és köztudott, hogy az az élelmiszer, amelyet fogyasztunk, mennyire nem felel meg a szervezet igényeinek. Nem feltétlenül csak rossz beidegződésekről, rossz tradíciókról van szó, hanem arról is, hogy a kb. 10 éve tartó infláció mellett nem engedhetjük meg magunknak azt, hogy mindennap friss zöldséggel és gyümölcscsel óvjuk egészségünket, javítsuk életesélyeinket. Emellett a magyar ízlés a nagyon nehéz, telített zsírsavakban gazdag táplálékfelvételnek kedvez, és ennek az egészségre, az élethosszra való kedvezőtlen hatása közismert.

A táplálkozás mellett meg szokták említeni a dohányzást, amely nemcsak kelet-európai probléma, hanem az egész világra jellemző. Számításba jöhet a mértéktelen alkoholfogyasztás, ami a társadalom bizonyos csoportjait más-más módon érinti, és a mozgásszegény életmód is. Ezek viszonylagos súlya más és más, és a mozgásszegény életmód meg a dohányzás problémája Nyugaton is jelentkezik. A mértéktelen alkoholfogyasztásnak hatása komplikáltabb: a francia férfiak esetében ez jelentős probléma, viszont kevésbé az pl. Izraelben. Az életmód meghatározói a lakás- és településviszonyok is: ezek részleteibe azonban most nem mehetünk bele.

A dolog lényege az, hogy a nyugati országok társadalmában komoly erőfeszítések után az ötvenes évektől kezdve megtalálták a választ arra a kihívásra, hogy mit kell tenni abban az epidemiológiai szituációban, amelyben az idült betegségek jelentik a gondot. Ott, először a professzionális középretegben, amelyek a leginkább voltak tájékozottak, elkezdődött a táplálkozási szokások lassú átalakulása. Tagadhatatlanul jelentősen

csökkent a dohányzók száma előbb az Egyesült Államokban, majd Nagy-Britanniában is, a kontinentális Európában kevésbé.

A kelet-európai országokban sem a társadalom, sem a társadalom ügyeiért felelős szervek az említett választ nem találták meg. Igaz, nem is keresték. Magyarországon a szakmapolitikai vezetés hosszú időn keresztül elhárította magától ennek az egész dolognak a problematikáját, az egész ügygel kapcsolatos felelősséget. Volt egy olyan időszak, amikor a kemény adatokra következő volt a válasz: Igaz, hogy vannak problémák, de ehhez képest nem lehet nem észrevenni, hogy milyen jelentős eredmények vannak, mert például a csecsemőhalandóság csökkent. Igaz, hogy nem annyira, mint szeretnénk, de mindenesetre ott jó alapirányzat figyelhető meg. És íme, milyen eredményeket értünk el a tuberkulózis mortalitásának és letalitásának visszaszorításában, és így tovább.

Akkor, amikor már nem lehetett véka alá rejteni a súlyos gondokat, a szakmapolitikai vezetésnek nem volt meg a bátorsága, hogy a nagypolitikai vezetés elé tárja: a népesség egészségi állapota jelentősen rosszabbodik Magyarországon vagy rosszabbodott a hetvenes és nyolcvanas években. És amikor nagy nehezen mégis rászánta magát erre a szakmapolitikai vezetés, akkor a nagypolitikának már semmi lehetősége, semmi eszköze nem volt ahhoz, hogy ezeket a dolgokat befolyásolja. Sajnos, azt kell mondani, valószínű, hogy a közeljövőben sem lesz ilyen eszköze a jelenlegi politikai vezetésnek. Nem azért, mert nem akarja, hanem azért mert ehhez, sajnos, mint a legtöbb dologhoz, bizony sok pénz kell. A társadalom, a gazdaság ma nincs olyan helyzetben Magyarországon, hogy a változások elősegítéséhez megfelelő módon tudjunk investálni.

Egy tényezőről vannak kvantifikált adataink. Vizsgáltuk, hogy a betegségek korai és szakszerű orvosi beavatkozással megelőzhető halálózási aránya mekkora Nyugat-, illetve Kelet-Európában. Nyugat-Európában az összes halálózásnak kb. 10%-a annak a következménye, hogy az egészségügyi szolgálat valamilyen okból nem áll feladata magaslatán. (Pl. egy appendicitisnek megfelelő időben történő szakszerű beavatkozással nem szabad halállal végződnie, vagy egy csecsemőnek nem lenne szabad kanyaróban meghalnia.) Magyarországon és Csehszlovákiában ez a hányad 18%. Kelet és Nyugat között tehát differencia van az egészségügyi ellátás színvóját illetően is. Hozzá kell azonban tenni, hogy nemcsak Nyugat-, hanem Kelet-Európában is csökken ez az arány. A fő probléma tehát nem az egészségügyi ellátás színvójában van. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ott nincs probléma, hanem hogy ennek a viszonylagos súlya kisebb, mint az életmódé.

A kelet-európai országokban nem mindenkinek egyformán rosszabbodtak az esélyei, vagy nem mindenkinek egyformán rosszak az életésélyei. Differenciális halandóságnak nevezzük azt a jelenséget, hogy a társadalom különböző gazdasági-társadalmi csoportjaihoz tartozó emberek halálózási valószínűségei különbözőek. "A szegény embert az ág is húzza." A többszörösen hátrányos helyzetűek, a rossz körülmények között élők bizonyos okok következtében sokkal magasabb halálózási valószínűséget mondhatnak magukénak. A budapesti professzionális középréteg halálózási viszonyai körülbelül olyanok, mint a Német Szövetségi Köztár-

saság egész népességére jellemző halálozási viszonyok. A magyar értelmiségnek és a skandináv országok értelmiségének halálozási viszonyait vizsgálva, megállapították, hogy az utóbbiak élettartam és mortalitási adatai jobbak, mint a magyar értelmiségé. De a magyar középrétegek mortalitása és várható élettartama sokkal jobb, mint a magyar társadalom középtől lefelé elhelyezkedő csoportjaié és rétegeié. Olyan halálozási viszonyok vannak a magyar társadalom porlepte szögleteiben, amelyek már inkább némely ázsiai országok adataihoz hasonlíthatók. Ahhoz, hogy a halálozási viszonyok Magyarországon jó irányban változzanak, az egyik lehetőség a sok közül az, hogy a differenciákat kell csökkenteni. Ha Magyarországon a jobb életkörülmények között élő, az életüket tudatosan szervező, jól motivált értelmiség számára egy bizonyos várható élettartam elérhető, akkor legyven legalábbis ugyanez más csoportok számára is elérhető kell hogy legyen ugyanebben az országban. Ha ezeket a differenciákat csökkenteni tudjuk, már javul nálunk a születéskor várható átlagos élettartam, már javulnak halálozási viszonyaink.

Másfelől az életmódban kellene áttörést elérni az említett tényezők dolgában. Van mit tenni az egészségügyi ellátás tekintetében is. Biztos, hogy hosszabb távon előbb-utóbb rááll az ország erre a vágányra, hogy majd itt is jó változásokról lehet beszámolni, de addig még egy bizonyos időnek el kell telnie. Hogy mikor kezdődik az az időszak, amikor elkezdünk ebből a kútból lassan kifelé mászni, és azután ugyanazon az úton haladni, amelyen a nyugat-európai országok már két és fél évtizede elindultak, azt nem tudjuk megmondani.

Összefoglalás

Az ország népessége egészségi állapotát a halandóságra vonatkozó adatokkal jellemeztük. Az európai nyers halálozási arány 10% körüli, Magyarországon is ennyi volt a hatvanas években, azonban az utóbbi két évtizedben elérte a 13,7–13,9%-ot. A rosszabbodás kb. 73%-a a népesség öregedésének, 27%-a pedig annak következménye, hogy főleg a 30 éven felüli férfiak mortalitása nőtt. Ebben elsősorban az életmód, majd a környezet, végül az egészségügyi ellátás a hibás. Az életmóddal kapcsolatban a táplálkozás, alkoholfogyasztás, dohányzás, mozgáshiány stb. említendők meg. A nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy Magyarország (hasonlóan a többi kelet-európai országhoz) még nem lépett be a negyedik epidemiológiai korszakba, melybe Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán már eljutott.

Tárgyszavak:

Halandóság

Halálóki halandóság

A DEMOGRÁFIAI HELYZET LENGYELORSZÁGBAN ÉS ENNEK HATÁSA A NÉPESEDÉSPOLITIKÁRA¹

JERZY Z. HOLZER

1. A lengyel népesség helyzetének szintetikus áttekintése

1.1 1991-ben Lengyelország a hatodik helyen állt Európában 38,2 millió lakosával, közvetlenül Németország (79,5 millió), Olaszország (57,7), Nagy-Britannia (57,5), Franciaország (56,7) és Spanyolország (39,0) mögött, nem számítva a Szovjetuniót (286,7 millió lakossal, az 51,7 millió lakosú Ukrán Köztársasággal és a 147,4 millió lakosú Orosz Köztársasággal). Lengyelország megtartja majd ezt a pozíciót a közeljövőben. Kedvező lenne Lengyelország számára, ha a népesség 43–45 milliós szinten stabilizálódna, kedvező arányokkal a munkaképes korú, munkaképes kor előtti és utáni népesség között a következő század elején.

1.2 1990-ben Lengyelországban a várható átlagos élettartam a férfiaknál 66,5 év és a nőknél 75,5 év volt. Lengyelország egyike annak a három országnak (Magyarország, Lengyelország, Szovjetunió), ahol a várható átlagos élettartam nem növekszik, hanem csökken.

A nagyon fejlett országokban a várható átlagos élettartam rendszeresen növekszik és számos esetben már meghaladta a férfiaknál a 70 évet és a nőknél a 80 évet.

A halandóság tekintetében Lengyelország erősen lemarad azok mögött az országok mögött, ahol legalacsonyabb a halandóság.

1.3 A csecsemőhalálozási arányszámok Lengyelországban folyamatos csökkenő tendenciát mutatnak, de szintjük 1990-ben még mindig háromszor akkora volt, mint a legalacsonyabb halandóságú országokban.

¹A Ts-3/3 OKKFT alprogram "Népesedés és népesedéspolitika" című, 1991. szeptember 26–27-i konferenciáján elhangzott korreferátum.

- 1.4 Lengyelországban sok éven keresztül a teljes termékenységi arányszám csökkenő trendjét észleltük. Ahhoz, hogy a szaporodást az egyszerű reprodukció szintjén tartsuk, 211—215 születés szükséges 1000 propagatív korú nőre számítva. 1988 óta Lengyelország reprodukciós szintje nem szavatolja az egyszerű reprodukciót és 1965 óta ez a helyzet a szaporodás városi szintje tekintetében is.

További csökkenés várható, mert a nagyon fejlett országokhoz hasonlóan megváltozhat az értékrendszer, elvethetik a házasság hagyományos formáját — a házasságon kívüli együttélés növekvő szerepe és száma, a válási gyakoriság és a gyermeküket egyedül nevelő anyák (vagy apák) százalékos arányának növekedése.

A gyermektelen vagy egygyermekes, magasabb iskolai végzettségű családokat — amelyek többnyire az elszegényedés hatását tükrözik — figyelemmel kell kísérni. Ez a népesség minőségének romlására, valamint a társadalmi fejlődés egyenlő jogainak korlátozására vezet.

- 1.5 A II. világháború után Lengyelországban a belső vándorlást (eltekintve az elvesztett területekről történő népességmozgástól és az újra visszafoglaltak ismételt bekapcsolásától a gazdasági életbe) munkaerő-felesleg és szabad munkaerőpiaccal rendelkező városi-ipari vidékek jellemezték, amelyek jobb életkörülményeket kínáltak. A községből a városba történő vándorlási áramlások csúcsát az 1970-es évek második felében észleltük és ez elérte a háború utáni időszak városokba áramlásának legmagasabb mérlegét, 200—250 ezer fő mozgását évente. Abban az időben a társadalom- és gazdaságpolitika létrehozta a népesség bizonyos vidékekre történő beáramlását, nem törődve az elvándorlás területeivel. Ez a politika néhány falusi régió elnéptelenedését és a népesség nem és kor szerinti összetételének deformálását eredményezte. Lengyelország északkeleti vidékein található olyanok, ahol a fiatal gazdák nem találnak feleséget, aminek nemcsak bizonyos demográfiai, de gazdasági hatásai is vannak. A fiatalok elhagyják gazdaságaikat, hogy munkát keressenek és lehetőséget a családalapításra a városokban.
- 1.6 A nyolcvanas években észlelhető volt a kivándorlás, illetve az "ideiglenes tartózkodás céljaira történő kiáramlás" nagy hulláma, főképpen gazdasági okokból. Számíthatunk arra, hogy körülbelül 0,8 millió fő állandóan külföldön tartózkodik. A *kivándorlás és bevándorlás* (amelyeket állandóknak nyilvánítottak) *mérlege* nem magas országos viszonylatban.
- 1.7 A születések, halálozások és külső vándorlások száma olyan tényezők, amelyek kialakítják a népességet nem és kor szerint. A népesség struktúrája meghatározza az ország társadalmi-gazdasági életének formáját. Ezért kell ismerni a demográfiai válto-

A DEMOGRÁFIAI HELYZET LENGYELORSZÁGBAN ÉS ENNEK HATÁSA A NÉPESEDÉSPOLITIKÁRA¹

JERZY Z. HOLZER

1. A lengyel népesség helyzetének szintetikus áttekintése

1.1 1991-ben Lengyelország a hatodik helyen állt Európában 38,2 millió lakosával, közvetlenül Németország (79,5 millió), Olaszország (57,7), Nagy-Britannia (57,5), Franciaország (56,7) és Spanyolország (39,0) mögött, nem számítva a Szovjetuniót (286,7 millió lakossal, az 51,7 millió lakosú Ukrán Köztársasággal és a 147,4 millió lakosú Orosz Köztársasággal). Lengyelország megtartja majd ezt a pozíciót a közeljövőben. Kedvező lenne Lengyelország számára, ha a népesség 43–45 millió szinten stabilizálódna, kedvező arányokkal a munkaképes korú, munkaképes kor előtti és utáni népesség között a következő század elején.

1.2 1990-ben Lengyelországban a várható átlagos élettartam a férfiaknál 66,5 év és a nőknél 75,5 év volt. Lengyelország egyike annak a három országnak (Magyarország, Lengyelország, Szovjetunió), ahol a várható átlagos élettartam nem növekszik, hanem csökken.

A nagyon fejlett országokban a várható átlagos élettartam rendszeresen növekszik és számos esetben már meghaladta a férfiaknál a 70 évet és a nőknél a 80 évet.

A halandóság tekintetében Lengyelország erősen lemarad azok mögött az országok mögött, ahol legalacsonyabb a halandóság.

1.3 A csecsemőhalálzás arányszámok Lengyelországban folyamatos csökkenő tendenciát mutatnak, de szintjük 1990-ben még mindig háromszor akkora volt, mint a legalacsonyabb halandóságú országokban.

¹A Ts-3/3 OKKFT alprogram "Népesedés és népesedéspolitika" című, 1991. szeptember 26–27-i konferenciáján elhangzott korreferátum.

- 1.4 Lengyelországban sok éven keresztül a teljes termékenységi arányszám csökkenő trendjét észleltük. Ahhoz, hogy a szaporodást az egyszerű reprodukció szintjén tartsuk, 211—215 születés szükséges 1000 propagatív korú nőre számítva. 1988 óta Lengyelország reprodukciós szintje nem szavatolja az egyszerű reprodukciót és 1965 óta ez a helyzet a szaporodás városi szintje tekintetében is.

További csökkenés várható, mert a nagyon fejlett országokhoz hasonlóan megváltozhat az értékrendszer, elvethetik a házasság hagyományos formáját — a házasságon kívüli együttélés növekvő szerepe és száma, a válási gyakoriság és a gyermeküket egyedül nevelő anyák (vagy apák) százalékos arányának növekedése.

A gyermektelen vagy egygyermekes, magasabb iskolai végzettségű családokat — amelyek többnyire az elszegényedés hatását tükrözik — figyelemmel kell kísérni. Ez a népesség minőségének romlására, valamint a társadalmi fejlődés egyenlő jogainak korlátozására vezet.

- 1.5 A II. világháború után Lengyelországban a belső vándorlást (eltekintve az elvesztett területekről történő népességmozgástól és az újra visszafoglaltak ismételt bekapcsolásától a gazdasági életbe) munkaerő-felesleg és szabad munkaerőpiaccal rendelkező városi-ipari vidékek jellemezték, amelyek jobb életkörülményeket kínáltak. A községből a városba történő vándorlási áramlások csúcsát az 1970-es évek második felében észleltük és ez elérte a háború utáni időszak városokba áramlásának legmagasabb mérlegét, 200—250 ezer fő mozgását évente. Abban az időben a társadalom- és gazdaságpolitika létrehozta a népesség bizonyos vidékekre történő beáramlását, nem törődve az elvándorlás területeivel. Ez a politika néhány falusi régió elnéptelenedését és a népesség nem és kor szerinti összetételének deformálását eredményezte. Lengyelország északkeleti vidékein található olyanok, ahol a fiatal gazdák nem találnak feleséget, aminek nemcsak bizonyos demográfiai, de gazdasági hatásai is vannak. A fiatalok elhagyják gazdaságaikat, hogy munkát keressenek és lehetőséget a családalapításra a városokban.
- 1.6 A nyolcvanas években észlelhető volt a kivándorlás, illetve az "ideiglenes tartózkodás céljaira történő kiáramlás" nagy hulláma, főképpen gazdasági okokból. Számíthatunk arra, hogy körülbelül 0,8 millió fő állandóan külföldön tartózkodik. A *kivándorlás és bevándorlás* (amelyeket állandóknak nyilvánítottak) *mérlege* nem magas országos viszonylatban.
- 1.7 A születések, halálozások és külső vándorlások száma olyan tényezők, amelyek kialakítják a népességet nem és kor szerint. A népesség struktúrája meghatározza az ország társadalmi-gazdasági életének formáját. Ezért kell ismerni a demográfiai válto-

zások hatásait, amikor kialakítjuk a társadalom-, gazdaság- és népesedéspolitika céljait.

A lehetséges helyzetek bemutatására kidolgoztunk néhány scenáriumot, feltételezve a teljes termékenységi arányszám csökkenését, a szerencsétlen halandósági trend stabilizálódását és csökkenését. Valamennyi scenárium stabil kivándorlást feltételezett évente 20 000 fős szinten.

Óvodáskorú (3–6 éves) gyermekek

Valamennyi scenárium szerint a 3–6 éves gyermekek száma csökkeni fog majdnem e század végéig. 2000-ben az óvodáskorú gyermekek számának várt eltérése a két szélső scenárium között körülbelül 200 000 lesz (9,5%-kal több, mint a kezdeti időszakban). A kedvező scenárium azonban, amely hatékony népesedéspolitika megvalósításának eredménye lenne, a gyermekek számának növekedését mutatja a következő század elején, 2,6 milliós szintre 2010-ben és később kisebb csökkenést 2,4 milliós szintre a 2010–2025 közötti években és újabb emelkedést 2,5 milliós szintre 2030-ban.

Érdemes hangsúlyozni, hogy a gyermekek számának 1990-ben megállapított csökkenése e folyamat gyorsulását jelzi még a legpesszimistább scenáriumhoz képest is.

A születések jelenlegi számának megfigyelése döntő fontosságú lesz a közeljövőben, hogy módosítani lehessen az előreszámításokból kapott számokat.

Általános iskoláskorú (7–14 éves) gyermekek

Tekintet nélkül a scenáriumra, a 7–14 éves gyermekek száma 1992-ben eléri a legmagasabb szintet, azaz 5,4 millió főt. A mostani éveket a gyermekek általános iskolába történő igen erős beáramlása fogja jellemezni. 1992 után, a század végéig csökken majd az általános iskoláskorú gyermekek száma.

15–18 éves fiatalok

Tekintet nélkül a figyelembe vett scenáriumra a 15–18 éves fiatalok száma folyamatosan növekszik a század végéig egészen a 2,7 milliós szintig. A század végén ebben a korcsoportban majdnem 29%-os növekedés várható. Ezért a középfokú oktatásra irányuló igény rendszeresen fokozódni fog e század végéig. Ezt már körülbelül 10 évvel korábban tudjuk, ezért még van idő az előkészületekre.

18 és 19 éves népesség

A 18 és 19 éves népesség igényt támaszt a felsőfokú oktatás iránt. Mind a 18, mind pedig a 19 évesekre vonatkozó trend változatlan marad egészen 2010-ig, tekintet nélkül a figyelembe vett szcenáriumra. 2000-ben a 18 évesek száma 38%-kal és a 19 éveseké 31%-kal lesz magasabb, mint 1985-ben. Ezért a következő éveket a felsőfokú oktatásra irányuló magasabb igény jellemzi.

Munkaképes korú népesség

A munkaképes korú népesség (18–59 éves nők és 18–64 éves férfiak) száma állandó marad 2007-ig, ha az élet nem hoz változásokat kivándorlási veszteségek formájában. A nagy és kis születési évjáratok mozgása korcsoportokon keresztül komoly változásokat okoz a munkaképes korú népesség korstruktúrájában.

Ezek a háború utáni hatások igen differenciált növekedést eredményeznek a munkaképes korú népesség számában. 1986–1990 közötti években ez az emelkedés közel állt a nullához, de 1996–2005 között minden ötéves időszakban ez a növekedés 1 millió körül lesz és később, a 2011–2020 közötti időszakban csökkenés lesz észlelhető. A fent említett növekedés azt jelenti, hogy 2,5–3,5 millió fő folyamatosan bekerül a munkaképes korcsoportba, illetve ebből a korcsoportból nagy vagy kis számban távoznak. Ezért a munkaképes korú népesség növekvő kereslete sokkal kisebb, mint a munkaképes korú népesség számának emelkedése.

A közeljövőben a növekvő munkanélküliség és a fiatalok munkaerőpiacra történő erős beáramlása lesz jellemző. Ez azt mutatja, hogy meg kell változtatni az oktatási folyamatot, új munkalehetőségeket teremtve és lehetővé téve az ideiglenes külső vándorlást gazdasági okokból. Ez azt jelenti, hogy megfelelő nemzetközi megállapodásokat kell szavatolni a közös európai piacon belül 1993. I. 1. után.

A munkaképes kor utáni népesség

A népesség öregedésének demográfiai folyamata a 60 éves és idősebb népesség (illetve a munkaképes koron túli népesség) százalékos arányának emelkedésére vezet az össznépességben belül. Az ezt a folyamatot befolyásoló legfontosabb tényező a születések számának csökkenése, a második tényező a halandóság csökkenése, amely meghosszabbítja a várható átlagos élettartamot és a harmadik tényező a nagy és kis születési évjáratok mozgása különböző korcsoportokon keresztül. A külső vándorlás, amely főképpen a munkaképes korú népességet foglalja magában, ugyancsak hatást gyakorol az öregedési folyamatra.

1985-ben a 60 éves és idősebb népesség száma 5,3 millió volt, de 2030-ban ez a szám 8,2 és 9,7 millió között lesz.

A 70–79 évesek, valamint a 80 évesek és idősebbek abszolút száma emelkedni fog. Várható, hogy a két korcsoporthoz tartozó személyek száma 2030-ra megkétszereződik. Az említett korcsoportok közül az elsőben az 1985. évi 1,9 millióról 3,7 millióra és a 80 évesek és idősebbek korcsoportjában 0,7 millióról 1,3 millióra emelkedik a személyek száma.

A nők százalékos aránya a két fent említett népességben kissé csökkenni fog, a 70–79 éves korcsoportban az 1985. évi 63%-ról 59%-ra és a 80 évesek és idősebbek korcsoportjában 70%-ról 69%-ra 2030-ban.

A 60 éves és idősebb népesség számának emelkedése külön figyelmet érdemel. E népesség leglátványosabb növekedése a 2005–2020 közötti években megy majd végbe, amikor az 1950-es évek nagy születési kohorszai elérik a 60 éves és idősebb kort. Bár 1986–1990-ben a 60 éves és idősebb népesség számának növekedése csupán 0,5 millió volt, a következő öt éves időszakokban csökkenni fog, a beáramlás és az abszolút csökkenés 0,1 millió fő lesz 2001–2005 között, a következő öt éves időszakokra azonban igen erős emelkedés lesz jellemző. Érdemes megemlíteni, hogy 1990 és 2030 között a potenciális munkaerő 14%-kal és a 60 éves és idősebb népesség 47%-kal fog növekedni.

2. Következtetések a népesedéspolitikai területén

2.1 Abból kell kiindulni, hogy meg kell állapítani a különbséget olyan népesedéspolitikai között, amely kielégíti a népesség nem, kor és területi megoszlás szerinti jelenlegi struktúrájából eredő igényeket és a demográfiai folyamatokat befolyásoló népesedéspolitikai között.

Az elsőnek ki kell elégténie a már létező kor és nem szerinti népességstruktúra igényeit, ezért ez a politika a népesség jelenlegi szükségleteinek tesz eleget. Ez a népesedéspolitikai valóban társadalom- és gazdaságpolitika, amelyet a jelenlegi demográfiai struktúrák befolyásolnak. E politika fő részeként itt az oktatásra (amely kötelező iskolai végzettséget szavatol), lakásokra, élmezőnyre, nyugdíjakra stb. vonatkozó politikát kell említeni. E politikának a jelenlegi igényekkel kell foglalkoznia.

A népesedéspolitikai második fajtája kialakítja a demográfiai folyamatokat olyképpen, hogy hatást gyakorol a termékenység, halandóság és vándorlások szintjére. Gyakran ezt a politikát tekintik az egyetlen népesedéspolitikának. Ez magában foglalja a családtervezésre vonatkozó intézkedéseket, valamint programokat a halandóság csökkentésére és területi tervezést a népesség kívánt megoszlásának elérése érdekében.

2.2 A demográfiai struktúrák és folyamatok értékelése a következő évszázad elején szükségessé teszi népesedéspolitikai stratégiai célok kidolgozását, amelyeket azután figyelemmel kell kísérni,

és ha szükséges, akkor a folyamatokat befolyásolni kell. Már nem a népesség teljes száma a legfontosabb szempont, hanem a nem és kor szerinti struktúrája.

Jelenleg a népesedéspolitika legfontosabb célkitűzései a következők:

- Először: kedvező feltételek megteremtése, hogy a szaporodást legalább az egyszerű reprodukció szintjén lehessen tartani. Kutatási eredmények azt mutatják, hogy a legkedvezőbb helyzet az lenne, ha a reprodukció valamivel az egyszerű utánpótlás szintje fölött maradna 2,15–2,20 közötti átlagos teljes termékenységi arányszámmal (ami a halandóság figyelembevételével 2,11–2,15 közötti érték lenne) 1 propagatív korú nőre számítva. Ez a termékenységi arányszám hosszú távon kedvező arányokat szavatol a három fő korcsoport között.
 - Másodszor: a népesség jobb minőségét kell szavatolni, ezalatt értjük az egészségi állapotot, az életszínvonalat és a népesség kultúráját. Főképpen ez jelenti a kedvezőtlen halandósági trend megfordítását.
 - Harmadszor: a belső vándorlások befolyásolása, ösztönözve mind az odavándorlás irányait, mind az elvándorlást megfelelő beruházási politikával (kis helyi beruházások). A népesség nem és kor szerinti struktúrájának aránytalanságai egyes községekben, amelyeket a túl nagy elvándorlás idézett elő (főképpen az északkeleti vajdaságokban) lehetetlenné teszi azoknak a vidékeknek további normális demográfiai és gazdasági fejlesztését. Hasonló problémák merülnek fel a kis városokban, amelyek funkciói hagyományosan az agrárgazdasághoz kapcsolódnak.
 - Negyedszer: a külső vándorlások befolyásolása megfelelő nemzetközi megállapodások segítségével, amelyek meghatároznák a lengyelek külföldi foglalkoztatásának feltételeit.
- 2.3 A népesedéspolitika stratégiai céljai értékének megértése az első lépés racionális akció felé a demográfia területén társadalom- és gazdaságpolitika segítségével. Abban a politikában számos határozatot kell hozni, ismerve a népesedéspolitika stratégiai célkitűzéseit, hogy ki lehessen küszöbölni olyan akciót, amely nem tenné lehetővé bizonyos termékenységi szint, egészségi állapot vagy életszínvonal biztosítását.
- 2.4 A népesedéspolitika azon részei között, amelyek a népesség jelenlegi nem és kor szerinti struktúrája igényein alapulnak, meg kell említeni:
- hogy sürgősen létre kell hozni egy nyugdíjrendszert (a költségvetéstől) független alapok felhasználásával. Ezt megköveteli a demográfiai öregedési folyamat és az öregek számának Lengyelországban korábban sohasem tapasztalt növekedése 2005 után. A nyugdíjas népesség száma jelen-

tősen emelkedik majd a munkaképes korú népesség számához viszonyítva;

- új munkalehetőségeket kell teremteni a munkaképes korcsoportba lépő népesség nagy száma miatt a 2005-ig tartó öt éves időszakokban. Ezzel kapcsolatosan tárgyalásokat kell folytatni lengyel állampolgárok külföldi ideiglenes foglalkoztatása céljából. Esetleg szükségessé válhat a külföldiek Lengyelországban történő alkalmazásának korlátozása.

2.5 A népesedéspolitika tartalmazzon elemeket, ahol:

A) A termékenység befolyásolására a következőket kell figyelembe venni:

- ösztönözni kell egy második gyermek születését főképpen a városokban és azt, hogy a szülőknek iskolai végzettsége legalább középfokú legyen.

Ez a következőképpen érhető el:

- gazdasági ösztönzéssel, például, pénzsegélyek, adókedvezmények, kedvező hitelfeltételek;
- a családnak, mint a legkisebb társadalmi egységnek működésére vonatkozó értékrendszer felülvizsgálatával. Ez azt jelenti, hogy helyre kell állítani és teljes mértékben elismerni valódi szerepét a társadalomban (a jellem) erkölcsi magatartás kialakítása és családon belüli (nemzedékek közötti) segítség. Ez az utolsó szempont fontossá válik a népesség öregedési folyamatának fokozódásával párhuzamosan;
- fizetett szabadság rendszerének bevezetésével a gyermek 3 éves korig történő nevelésére és az óvodai (iskola előtti) rendszer fejlesztésével;
- hitelek bevezetésével fiatal házaspárok és 6 éven aluli gyermekeket nevelő házaspárok részére, szavatolva:
 - a) hosszúlejáratú hitelfelvételi lehetőséget lakásra, házra vagy bútorra,
 - b) rövidlejáratú hitelfelvételi lehetőséget háztartás céljaira;
- a leányanyák gondozásának bővítésével, fejlesztve az eltartási alapot és belevéve azokat az anyákat, akik nem kapnak tartásdíjat a gyermek apjától (ismeretlen vagy elérhetetlen). Érdemes fontolóra venni annak lehetőségét, hogy az alap vállalja magára az eltartási kötelezettséget és az apáktól behajtsa a tartásdíjat;
- az ország piacán könnyen beszerezhető, hatékony fogamzásgátlók bevezetésével, valamint egyéb születésszabályozási módszerek hirdetésével, hogy kedvező feltételek jönnek létre a családtervezési döntésekhez.

A fent említett javaslatok szükségessé teszik egy *Népesedési Alap* létrehozását.

- B) A halandóság befolyásolására a következőket kell figyelembe venni:
- nemcsak az orvosi ellátás rendszerének megváltoztatását, amelyben a fő cél a megelőzés lenne, hanem az étrend típusának, az élet- és munkaviszonyoknak befolyásolását is, valamint a küzdelmet a káros szenvedélyek ellen (nikotin, alkohol és kábítószer). Ezek a társadalom- és gazdaságpolitika célkitűzései tág értelemben;
 - a terhes nők gondozásának bővítését, hogy a jövő nemzedékei testileg és lelkileg egészségesek legyenek.
- C) A belső vándorlás befolyásolása a következőképpen:
- olyan regionális fejlesztési programok kidolgozása, amelyek befolyásolják a népességnek elvándorlását és odavándorlását (ez főleg a helyi beruházások fejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtéséből áll).
- D) A külső vándorlás befolyásolására a következőket kell figyelembe venni:
- a gazdasági kivándorlási politika perspektivikus törvényeit, munkahelyek létesítését és megfelelő védelem nyújtását a külföldön dolgozó lengyelek számára;
 - a Lengyelországban dolgozni szándékozó külföldiek beáramlása korlátozásának szükségességét.
- 2.6 A népesedéspolitika tegye lehetővé a családoknak a szabad döntését (beleértve a nemzést), csak ösztönző eszközökkel befolyásolja őket és ne kényszerrel. Ezenkívül a népesedéspolitika bevezetett eszközeit — amelyeket nem tartalmazza a társadalom- és gazdaságpolitika, és amelyek célja egy bizonyos életszínvonal fenntartása — el kell fogadnia a társadalomnak, ha ezeknek hatást kell gyakorolniuk.
- 2.7 A hosszú távú népesedéspolitika 2.2 pontban említett céljainak megvalósítása érdekében szükséges, hogy Lengyelországban ezt tudatosan tegyék, hogy elkerüljék a nagy és kis születési évjáratok mozgása által kialakított közvetlen döntéseket. Ezenkívül a kutatási eredmények azt mutatják, hogy Lengyelországban, úgy, mint a legtöbb európai országban, a kis család modellje uralkodóvá válik. Ezért megvannak az előfeltételek egy kétgyermekes családmoddellnek kedvező családpolitika kidolgozására. Ez még fontosabb, mert a tényleges növekedés még az egyszerű reprodukciót sem szavatolja.

Tárgyszó:

Népesedés
Népesedéspolitika

DEMOGRAPHIC SITUATION IN POLAND
AND ITS IMPLICATIONS FOR POPULATION POLICY

A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A NÉPESEDÉSPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEK TÜKRÉBEN

KAMARÁS FERENC

A termékenység alakulását azoknak az intézkedéseknek a tükrében vizsgálom, amelyek hol kényszerítő, hol ösztönző eszközökkel kívánták befolyásolni a termékenységi magatartásokat. Ilyen jellegű intézkedésekre az elmúlt négy évtizedben került sor, így az elemzés is főleg erre az időszakra korlátozódik. Négy olyan időpontot lehet megjelelni az elmúlt negyven évben, amikor kimondottan a termékenységet befolyásolni kívánó intézkedések léptek életbe.

Ezek a következők:

- 1953 szigorú abortusztilalom két évig, majd ezt követően fokozatos, majd teljes liberalizálás,
- 1967 a gyermekgondozási segély (gyes) rendszerének bevezetése,
- 1973 a szülési kedvet ösztönözni kívánó, főleg anyagi jellegű intézkedések bevezetése, emellett bizonyos mértékű abortuszszigorítás,
- 1985 a gyermekgondozási díj (gyed) rendszerének bevezetése.

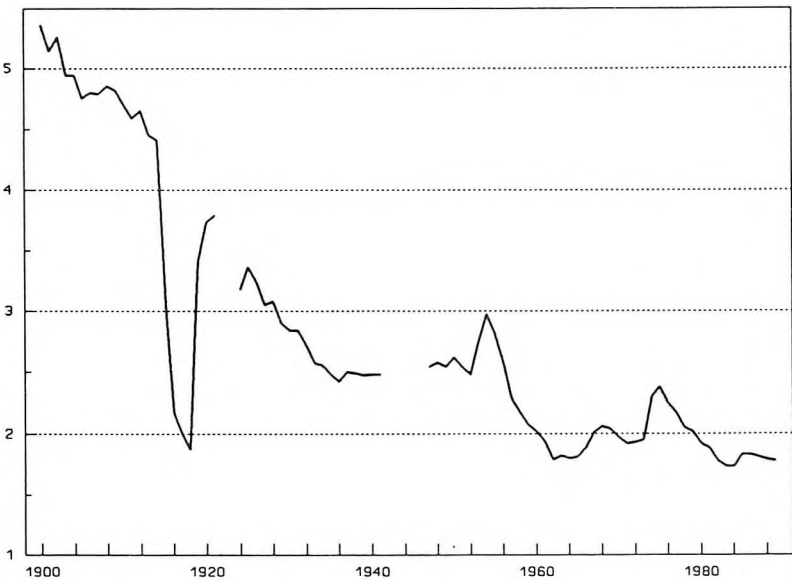
Az elemzés során megkísérlem feltárni az intézkedések látszólagos (rövid távú) és tényleges (hosszú távú) hatását a termékenység különböző mutatóiban. Ehhez nagy segítséget nyújtott a Francia Népegyetem Kutató Intézete (INED), ahol az elmúlt négy évtized magyar születési és termékenységi adatait korszerű módszerekkel újjólag feldolgozták, és a megküldött táblázatos anyagok lehetővé tették olyan elemzési technikák alkalmazását, amelyre korábban nem volt lehetőség. Mivel a legújabb magyar kutatások eredményeként az ország mai területére vonatkozóan századunk kezdetétől is vannak folyamatos termékenységi adataink, így ahol lehetséges ott a hosszabb távú trendeket is bemutatom.

A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulása

A teljes termékenységi arányszám (a továbbiakban TTA) a termékenység egyik közkezdvelt mutatója. Különösen alkalmas időbeli, területi és nemzetközi összehasonlításra, mivel független a szülőképes korú nők korösszetételének változásától. Lényegében azt fejezi ki, hogy egy adott

év kor szerinti termékenységi viszonyainak tartós megmaradása esetén átlagosan hány gyermeknek adnának életet a nők szülőképes koruk folyamán. Értékéből következtetni lehet a reprodukció mértékére is. Hátrányul hozzák fel, hogy rendkívül érzékeny a termékenység olyan változásaira, amelyek a születek időzítéséből (elhalasztásából, előrehozatalából) adódnak. Ezért rövid távú trendjeiből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, vagy a termékenységet előrejelezni. Ez az "érzékenység" viszont különösen alkalmas arra, hogy bizonyos időpontban bevezetett népesedési célú intézkedés közvetlen hatását vagy hatástalanságát a TTA segítségével mérjük. Általánosan is mondhatjuk, hogy ha a TTA egyik évről a másikra jelentősen változik, akkor annak nyomós oka van, amit érdemes megvizsgálni.

egy nőre

*I. A teljes termékenységi arányszámok alakulása
Magyarország mai területén, 1900–1989
Total fertility rate in the present territory of Hungary,
1900–1989*

A TTA magyarországi alakulását a századfordulótól tudjuk nyomon követni (I. sz. ábra). A századforduló körüli 5,0 feletti érték egy nőre számítva nemzetközi viszonylatban is magasnak számított. Rohamos csökkenéséből arra következtethetünk, hogy a demográfiai átmenet Magyaror-

szágon századunk első évtizedeiben zajlott le. Harminc év alatt a TTA majdnem a felére esik a századfordulói értékének. Különösen gyors és egyeneletes a csökkenés 1910—1930 között. Az 1930-as évek közepétől stabilizálódik az érték, de ez már csak 2,5 körüli gyermeket jelent egy nőre számítva. Jellemző a magyar halandósági viszonyokra, hogy még 2,5 körüli TTA érték mellett is a nettó reprodukciós együttható 1,0 alá esik az 1940-es években.

A második világháború éveiben nem volt jelentős termékenység csökkenés, így a háborút követő években sincs jelentős emelkedés a kiesések pótlására. Az abortusztilalom 20 százalékos termékenység emelkedéssel járt az 1950-es évek közepén. Az ezt követő teljes abortusz liberalizálás, valamint a gyors és jelentős társadalmi-gazdasági változás, ami a családok és a nők életét alapvetően változtatta meg, komoly termékenység csökkenéssel járt együtt. Nyolc év alatt 1954—1962 között a TTA értéke 40 százalékkal csökkent. Ha az abortusztilalmat megelőző utolsó évhez viszonyítjuk a csökkenés mértékét, akkor ez 28 százalékos 1952—1962 között. Minden bizonnyal a gyűjtés eredményeként emelkedik a termékenység az 1960-as évek második felében, majd az 1973-as intézkedések látszólag megismétlik a húsz évvel korábbi születési hullámot, igaz valamivel kisebb mértékben. A TTA 22 százalékkal emelkedik 1973—1975 között, majd 28 százalékkal csökken 1975—1983 között. A gyermekéletpépesének tulajdonítjuk a TTA 1985-ben észlelt emelkedését és azt, hogy a termékenység azóta sem csökkent az 1983. évi minimumra, amikor 1,72 volt az értéke. 1989-ben a TTA értéke 1,78 volt, az 1990. évi előzetes adatok stagnálást mutatnak.

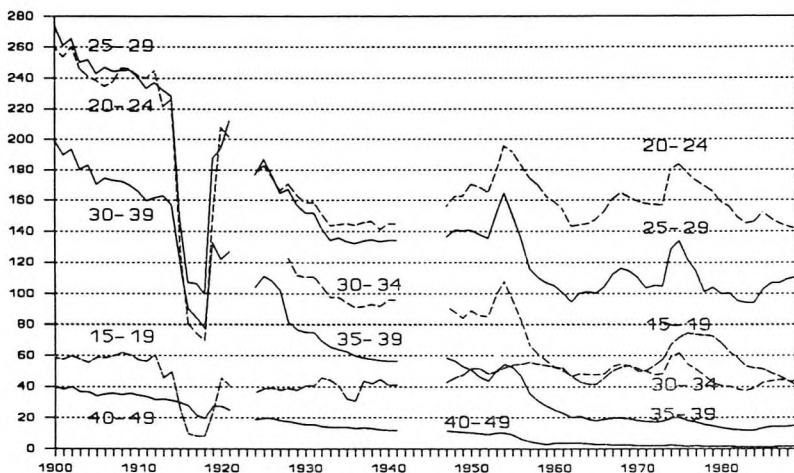
Összességében a TTA értéke századunk elejétől egyharmadára csökkent kilencven év alatt, ami drámai változást jelent a termékenység területén. A csökkenés kétharmada 1900 és 1935 között következett be, míg egyharmada az elmúlt 55 évben.

A nettó reprodukciós együttható naptári éves mutatója a második világháborút követően 1958-ban csökkent 1,0 alá 2,17-es TTA érték mellett. Az 1974—1977 közötti négy évtől eltekintve a TTA értéke immár harminc éve folyamatosan a reprodukciós szint alatt van.

A kor szerinti termékenység alakulása

A kor szerinti termékenység alakulása, egy-egy ország családalapítási és gyermekvállalási szokásait tükrözi. A hosszabb távú trendekből az ezen területen történt változásokra is következtetni lehet. Az ötéves korcsoportok szerinti termékenységi adatok századunk elejétől állnak rendelkezésre. Kivétel ez alól a 30—39 évesek korcsoportja, amely öt éves bontásban 1928 óta követhető nyomon (II. sz. ábra). A második világháború éveire nincsenek termékenységi adataink, mert a számításához szükséges népességi adatok megsemmisültek.

ezer nőre

*II. A kor szerinti termékenységi arányszámok alakulása
Magyarország mai területén, 1900—1989*
*Age specific fertility rates in the present territory of Hungary,
1900—1989*

Az általános termékenység századunk folyamán tapasztalt jelentős csökkenéséhez a különböző korú nők termékenysége eltérően járult. Így a 20 év alatti nők jelenlegi termékenysége még magasabb mint az 1920-as években volt, az 1970-es években pedig termékenységük meghaladta a századfordulón mért értékeket. A változás tehát ebben a korcsoportban a legkisebb. A 20—24 éves nők termékenysége jelenleg akkora, mint az 1930-as évek végén, de ez már csak alig több, mint fele a századfordulón mért termékenységüknek. A 25 év feletti nők termékenysége a második világháborút követően már sohasem éri el a két világháború közötti értékeket. Kivétel ez alól az 1950-es évek elejének két éve, amikor a szigorú abortusztilalom miatt emelkedett termékenységük az 1930-as években mért szintig vagy afölé. Az 1920-as évek második felétől a 25—29 éves nők termékenysége egyre jobban elmarad a 20—24 évesekétől, ezt megelőzően még azonos vagy magasab szintű volt termékenységük. Figyelmet érdemel, hogy a 35—39 éves nők termékenysége az 1950-es évek közepétől, a 30—34 éveseké pedig az 1970-es évek elejétől alacsonyabb mint a 20 év alatti nők termékenysége.

Ezek a változások természetesen lényegesen megváltoztatták az egyes korcsoportok termékenységének súlyát a TTA értékében (1. sz. tábla). Így például az 1960-as évek elejétől a TTA értékének fele a 25 év alatti nők

termékenységből adódik, az 1970-es évek közepén ez az arány 55 százalékot is elérte. Összehasonlítással, a századfordulón 30 százalékat, az 1930-as évek végén 35 százalékat, az 1950-es évek elején pedig 43 százalékat tette ki a TTA értékének a 25 év alatti nők termékenysége. Más szóval az általános termékenység csökkenésével párhuzamosan egyre nőtt a 25 éven aluliak termékenységének a súlya és jelentősége. Az utóbbi években ebben a trendben változás jelei mutatkoznak, melynek okaira később még visszatérek.

A különböző korcsoportú nők termékenységének a TTA-en belüli súlya, illetve ennek változása alapján rendkívül érdekes elemzést lehet végezni az elmúlt évtizedek népesedési célú intézkedéseinek hatásáról. Pontosabban azt lehet bemutatni, hogy az egyes intézkedések milyen korcsoportú nők termékenységére hatottak leginkább és kiket érintettek kevésbé.

Így az 1950-es évek abortusztilalma a 20 év alatti és 40 év feletti nők termékenységére nem hatott számottevően. A 20 és 40 év közöttieknél is érdekes módon a 30–34 éves nők termékenységét változtatta meg (erőszakos módon) leginkább. A gyes bevezetése főleg a 20 év alatti nők termékenységére hatott, míg a 20–34 éves nők szülési kedvét mérsékeltebben befolyásolta.

Az 1973-ban életbe lépett intézkedések legkevésbé az egyébként legmagasabb termékenységű 20–24 évesek termékenységét befolyásolta, a legjobban pedig a 25–34 évesek és a 20 év alattiak szüleseit emelte. A gyed 1985-ben történt bevezetése a 20 éven aluli nők termékenységét egyáltalán nem érintette, így termékenységük az 1970-es évek végétől folyamatosan csökken. A 20–24 évesek termékenységét is csak igen kis mértékben befolyásolta. Közbevetőleg szükséges megjegyezni, hogy az 1980-as évek elejétől a házasságkötési szokásokban is változás jelei mutatkoznak, így ez is közrejátszik a 25 éven aluli nők termékenységének csökkenésében. Úgy tűnik, hogy a gyed a 25–34 éves nők termékenységére hatott leginkább, de a 35–39 évesek termékenységét is mérsékeltten emelte.

A termékenység koréves adatai alapján még pontosabban lehet bemutatni az egyes népesedési célú intézkedések hatását, de lényegében a korábban elmondott következtetésekre juthatunk. Így a 20 éves és ennél fiatalabb nők termékenységének lokális maximuma az 1970-es évek közepén volt, míg az ennél idősebb korú valamennyi nőnek a termékenysége az abortusztilalom idején volt a legmagasabb az elmúlt negyvenöt évben. A gyes és a gyed bevezetésének hatását ugyancsak differenciáltan lehet érzékelni a különböző korévű nők termékenységének változásában.

Kor szerinti házas termékenység

A születési mozgalom és a termékenység alakulásában Magyarországon mindig is a házas termékenység szintje volt a meghatározó. A

házasságon kívüli születések aránya nem számottevő, különösen nemzetközi összehasonlításban. Igaz, hogy a trend emelkedő irányzatú és ez különösen az 1980-as években válik nyilvánvalóvá. Az 1980-as évek elejéig a házasságon kívüli születések aránya alacsonyabb volt, mint a két világháború közötti időszakban, a jelenlegi 12—13 százalékos körüli arány azonban már a legmagasabb a századunk folyamán. Figyelmet érdemel, hogy mind az abortusztilalom az 1950-es évek elején, mind az 1973. évi népesedéspolitikai intézkedések csökkenőleg hatottak a házasságon kívüli születések arányaira. Más szóval, mind a tiltó, mind a szülési kedv ösztönözni kívánó eddigi intézkedések főleg a házas nők termékenységre hatottak. Ezt támasztja alá a házas termékenység kor szerinti alakulása az elmúlt évtizedekben (2. sz. tábla).

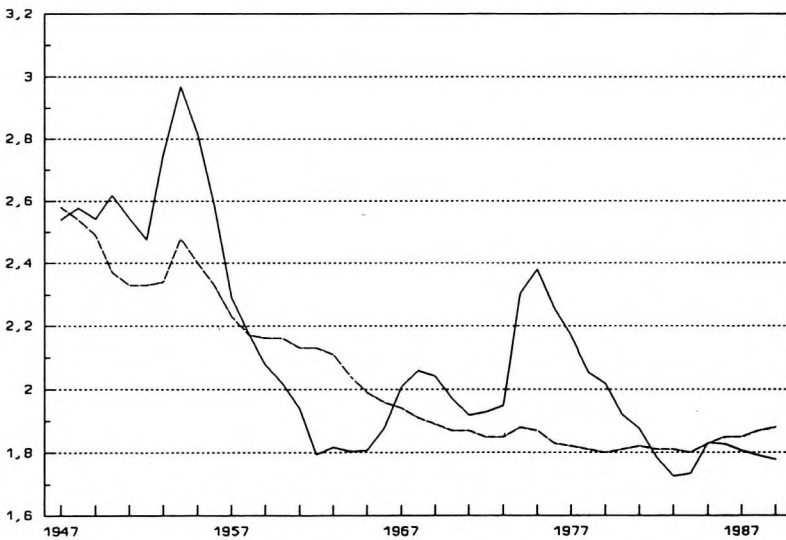
Magyarországon mindig is a 20 év alatti házas nők termékenysége volt a legmagasabb. Valószínűleg nemzetközi viszonylatban is igaz ez a jelenség, különösen azokban az országokban, ahol a házasságon kívüli együttélésnek nincsenek történelmi hagyományai. Az esetek egy nem csekély részénél itt a fiatal menyasszony terhességének házassággal történő legalizálásáról van szó. Magyarországon a menyasszonyok mintegy egyötöde terhes a házasságkötés idején, a 20 éven aluliaknál ez az arány megközelíti a 40 százalékos. Így a legfiatalabb házas nők termékenységi magatartásában kevés a tudatos elem. Termékenységüket azok az intézkedések is befolyásolhatták, amelyek az első házasságkötések időzítésére hatottak. Pl. az engedélyezett házassági kor csökkentése vagy emelése. Mindenesetre termékenységük az 1960-as évek közepétől folyamatosan magasabb, mint a második világháborút követően bármikor, de meghaladja a két világháború közötti szintet is. Így az abortusztilalom sem játszott lényeges szerepet termékenységükben. Figyelmet érdemel, hogy míg a 20 év alatti összes nő termékenysége az 1980-as években határozottan csökken az ilyen korú házas nők termékenysége viszont nem mutat ilyen irányzatot, hanem inkább stabilizálódik. Ez egyértelműen a fiatalok házasodási szokásának változására utaló jel.

A 20 év feletti házas nők termékenységének trendjei nagyon hasonlóak az ilyen korú összes nők termékenységéhez. Így az elmúlt évtizedek népesedési intézkedéseinek hatásával kapcsolatban is ugyanazok a jelenségek észlelhetők, mint amit az ilyen korú összes nő termékenységével kapcsolatban már elmondtuk. A különbség csak annyi, hogy a hatások még hangsúlyozottabban jelentkeznek házas nőkről lévén szó. Említésre méltó a 20—24 éves házas nők termékenysége, amennyiben az 1980-as évek elejéhez képest ez emelkedő trendet mutat — vélhetően a gyed eredményeként — míg az ilyen korú összes nő termékenysége inkább csökkenő irányzatú. Hasonlóan a 20 év alatti nőkhöz, itt is a házasodási szokások változásáról lehet szó. A másik érdekes jelenség, hogy a 25 év feletti nők mérsékelt termékenységemelkedése mind a házas, mind az összes nőnél megfigyelhető az 1980-as években. Más szóval ez azt jelenti, hogy a házasságon kívüli születések utóbbi években észlelt emelkedésében főleg a 25 év feletti nem házas nők termékenysége játszik szerepet. Összességében azonban a

25 év feletti nők termékenységemelkedése nem tudja ellensúlyozni a 25 év alattiak termékenységsökkenését, így a TTA értéke mérsékelten csökken az 1980-as évek közepétől. A 25 éven aluli nők csökkenő létszáma és az összes termékenységekben betöltött még mindig jelentős szerepe miatt az élveszületések abszolút száma is csökkenő irányzatot mutat.

A szülési sorrend átlaga

A szülési sorrend átlagának alakulása jól kiegészíti a termékenység korábban bemutatott trendjeit és rámutat a termékenységen belüli változások jellegzetességeire. Az összes szülési sorrend átlagára és a házasságból születések szülési sorrendjeinek átlagára kisebb megszakításokkal az 1930-as évek elejétől vannak adataink. Elemzésünket a második világháború utáni időszakra korlátozzuk. Az 1960-as évek elejétől a szülési sorrend alatt az élveszületések szülési sorrendjét, ezt megelőzően pedig az összes születek sorrendjét kell érteni.

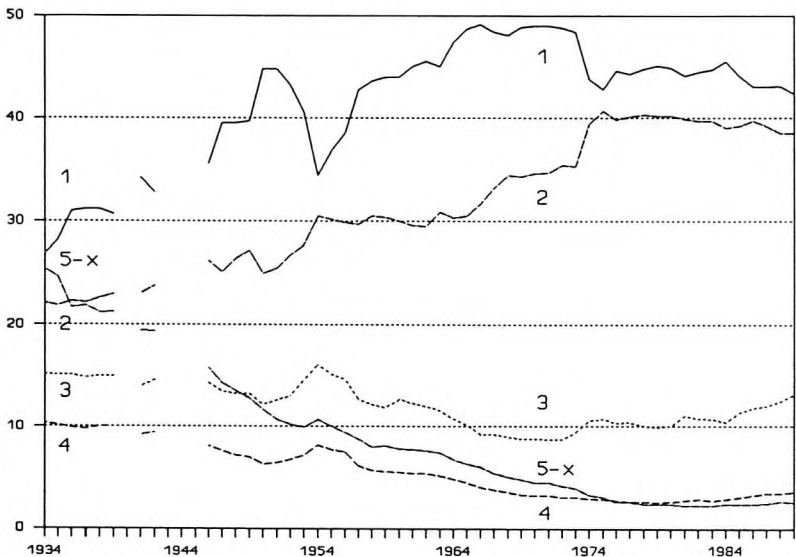

— TTA (egy nőre) — — szülési sorrend átlaga

III. A teljes termékenységi arányszám és a szülési sorrend átlagának alakulása (1947—1988)

Total fertility rates and average parities (1947—1988)

Tanulságos képet mutat a TTA és a szülési sorrend átlagának összehasonlítása (III. sz. ábra). Az évenkénti termékenység nagy ingadozásait híven tükröző TTA mellett a szülési sorrend átlaga sokkal egyenletesebb trendet mutat. Ez a trend alapvetően csökkenő az elmúlt évtizedekben, bár figyelmet érdemel, hogy a vizsgált időszakban három alkalommal fordul kisebb nagyobb mértékben a trend emelkedő irányzatban. Az első ilyen alkalom az 1950-es évek abortusztilalma, amikor a TTA és a szülési sorrend átlaga egyaránt emelkedik. Ez más szóval azt jelenti, hogy a nők korábbi szüléseitől függetlenül a tilalom mindenkire vonatkozott, így a magasabb szülési sorrendű, harmadik, negyedik, ötödik gyermeküket szülő nők aránya is emelkedett az összes szülő nő között. Az abortusztilalom a propagatív korú nők széles rétegeit érintette. Ezzel szemben a gyēs 1967-ben történt bevezetése a TTA értékében mintegy 14 százalékos emelkedést jelentett, a szülési sorrend átlagát viszont nem érintette, csak a csökkenő trendet mérsékelte. Lényegében hasonló a helyzet az 1973-at követő intézkedésekkel is. Ekkor a TTA 22 százalékkal emelkedett két év alatt, míg a szülési sorrend átlaga alig változott. Az 1980-as évek közepétől új jelenségnek lehetünk tanúi, nevezetesen először fordul elő az, hogy a TTA csökkenő trendje mellett a szülési sorrend átlaga emelkedik.

IV. Az élveszületettek alakulása szülési sorrend szerint (1934–1989)
(százalékos megoszlás)
Livebirths by parity (1934–1989) (per cent distribution)

Az egyes népesedési célú intézkedések eltérő hatásaira a szülési sorrend arányaiban történt változásokból lehet következtetni (IV. sz. ábra). Figyelmet érdemel, hogy az 1950-es évek elején — az abortusztilalmat megelőzően — az első- és harmadszülöttek aránya stagnál a másodszülotteké pedig emelkedik. Így az ekkor észlelt termékenység és születésszám csökkenését a negyedik és ennél magasabb szülési sorrendű gyermekek arányának visszaesése eredményezte. Az abortusztilalom a másodszülottekek mellett az ennél magasabb szülési sorszámú gyermekek arányát is növelte. Az abortusz liberalizálást követő erős termékenységszökkenésben szinte kizárólag a harmadik és az ennél magasabb sorszámú szülések visszaesése játszott szerepet. Az elsőszülottekek aránya ugyanis nő, a másodszülottekek pedig lényegében változatlan marad.

A gyűes bevezetése főleg az első- és másodszülottegek arányát növeli és megállítja a harmadszülottekek csökkenő trendjét, de az ennél magasabb szülési sorrendű gyermekekre egyáltalán nincs hatással.

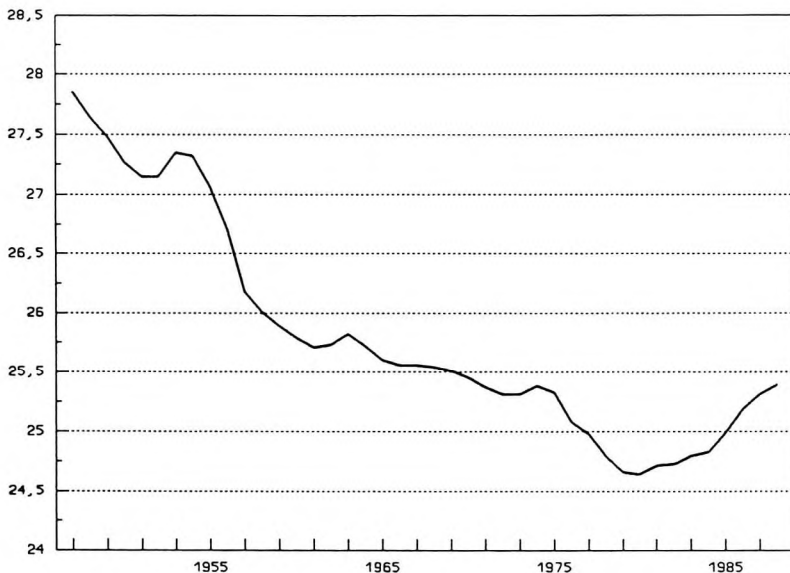
Az 1973. évi népesedéspolitikai intézkedések elsősorban az egygyermekes anyákra hatottak — erősen megnőtt a másodszülések aránya, míg a harmadszüléseké csak kismértékben emelkedett, a negyedszülések csökkenő trendje pedig stabilizálódott.

Az 1970-es évek második felétől nincs látványos változás a szülési sorrend arányait tekintve, a termékenység szintje mégis rohamosan csökken a transzverzális mutatók szerint. Ez egyben rávilágít a szülési sorrend megoszlásán alapuló elemzés hiányosságaira is. Ebből ugyanis nem állapítható meg a termékenység paritásenkénti alakulása, más szóval az, hogy hogyan változott a gyermektelen, vagy egy-, két- és háromgyermekes nők termékenysége. Az 1970-es évek második felére erősen megemelkedett az egy-, kétgyermekes nők aránya és kismértékben emelkedett a háromgyermekeseké. Ezek az anyák azonban az 1980-as években sokkal kisebb mértékben vállaltak még egy gyermeket mint a korábbi egy-, két- vagy háromgyermekes anyák. Ezt bizonyítja az INED által számított paritásenkénti termékenység alakulása. Ebből az derül ki, hogy az 1970-es évek közepén a TTA 18,6 százalékát tette ki a két vagy ennél több gyermekes nők termékenysége (a harmadik vagy ennél magasabb sorszámú gyermekeknek életet adó anyák termékenységének transzverzális összege). Ez a hányad az 1980-as évek elején éri el a minimumát 14,9 százalékkal (1984-ben). 1985-től itt is változás következik be és 1988-ra 17,9 százalékra emelkedik ez az arány. Más szóval a két- és többgyermekes anyák szülési kedve kissé fokozódott az 1980-as évek második felétől. Ezt tulajdonítjuk a gyűd bevezetésének, főleg a 25—34 éves nők észlelt termékenységgemelkedésének, ami egyben a magasabb paritású termékenység arányának növekedéséhez vezetett a TTA-n belül.

Az anyák átlagos életkora gyermekük születésekor

Az anyák átlagos életkorának alakulása gyermekük születésekor jól tükrözi azokat a folyamatokat, melyeket a termékenység naptári éves alakulásáról és ezek jellegzetességéről elmondunk. Ennek a kornak az alakulását főleg a kor szerinti termékenység, a gyermekek születési sorrendje és ennek időzítése, de közvetett módon az első házasságkötési kor alakulása is befolyásolja. A feldolgozott adatok az elmúlt negyven évről vonatkoznak.

Év

*V. Az anyák átlagos életkorának alakulása gyermekük születésekor
(1947–1988)*

Mean age of mothers at childbirth (1947–1988)

Az anyák átlagos életkorának trendje két jól elkülöníthető időszakra osztható, egy határozottan csökkenő trend, ami kisebb megszakításokkal 1980-ig tart, és egy határozott emelkedő trend az 1980-as években (V. sz. ábra). A csökkenés mértéke különösen gyors az 1950-es években, amit az abortusztilalom néhány évre megállít. Így is 1947 és 1960 között közel 2,2 évvel csökkent az átlagos életkor, ami a szülő nők jelentős fiatalodását jelenti. Az abortusztilalom idején észlelt emelkedés ismét csak azt bizonyítja, hogy a propagatív kor idősebb korcsoportjait is érzékenyen érintette

ez az intézkedés. Az 1960-as években mérsékelt ütemű a csökkenés, az 1970-es évek második felében azonban ez ismét felgyorsul. Összességében 1947 és 1980 között 27,85-ről 24,64 évre csökken az anyák átlagos életkora gyermekük születésekor, ami 3,2 év fiatalodást jelent 33 év alatt. Jellemző, hogy az anyák fiatalodása is akkor a leggyorsabb mértékű, amikor a termékenység is a legjelentősebben csökken, vagyis az 1950-es és az 1970-es évek második felében. Az 1960-as évektől kezdődő, a termékenységet ösztönözni kívánó intézkedések részben mérsékelték a csökkenés ütemét vagy időlegesen stabilizálták az átlagos szülési kort. Az 1970-es évek közepének baby boomja csak kismértékben emelte a szülési kor átlagát, ami annyit jelent, hogy valamennyi korcsoport termékenysége emelkedett rövid időre. Az ezt követő csökkenésben viszont már a propagatív kor "idősebb" korosztályainak termékenységvisszaesése játsza a fő szerepet.

Az 1980-as években észlelt emelkedésnek több magyarázata is lehetséges. Az 1980-as évek elején még valamennyi korcsoport termékenysége csökken, de a szülő nők átlagos életkora már emelkedik. Ennek pedig főleg az első házasságkötések és a házasságon belül a szülések idejének elhalasztása (kitolása) a magyarázata. Az 1980-as évek elejére kimerülnek a népesedéspolitikai eszközei, a korábban bevezetett anyagi ösztönzők veszítenek reálértékükön az egyre gyorsuló infláció miatt, nehezebbé válnak a fiatalok családalapítási körülményei. A kedvezőbb feltételek kivárása érezhető a családalapítási és a családépítési magatartásokban. Az 1980-as évek közepétől felgyorsul a szülő nők átlagos életkorának emelkedése. Ez pedig a már korábban említett kor szerint differenciált termékenység mozgásnak az eredménye; nevezetesen a fiatalok termékenysége tovább csökken vagy stagnál, az "idősebb" korcsoportoké pedig emelkedik.

A szülő nők átlagos életkorának szóródása (az átlagtól való átlagos eltérés mértéke) lényegében azt fejezi ki, hogy mennyire összpontosulnak (koncentrálódnak) a szülések az átlagos életkor körül. A magyar adatok azt bizonyítják, hogy jelentős koncentráció ment végbe az elmúlt évtizedekben, vagyis az átlagos életkortól távolabb eső korcsoportok termékenysége egyre inkább veszített jelentőségéből. Mivel a szóródás csökkenése a szülő nők fiatalodásával párhuzamosan ment végbe, az általános termékenység alakulásában is nőtt a fiatalok szerepe. 1947 és 1985 között 1,4 évvel csökken a szóródás mértéke. Ebben az időszakban is vannak megtorpanások, különösen az abortusztilalom idején és egy stabilizálódás az 1960-as évek végétől az 1970-es évek második feléig. Az utóbbi években szintén megállt, sőt kismértékben emelkedett a szóródás a szülő nők átlagos korának emelkedésével párhuzamosan. Ez a jelenség is az utóbbi évek ellentmondásos termékenységi viszonyait jellemzi, de még túlságosan rövid ideje tart ahhoz, hogy abból érdemi következtetéseket vonhassunk le a termékenység általános jellegzetességeinek változására.

Generációs termékenység

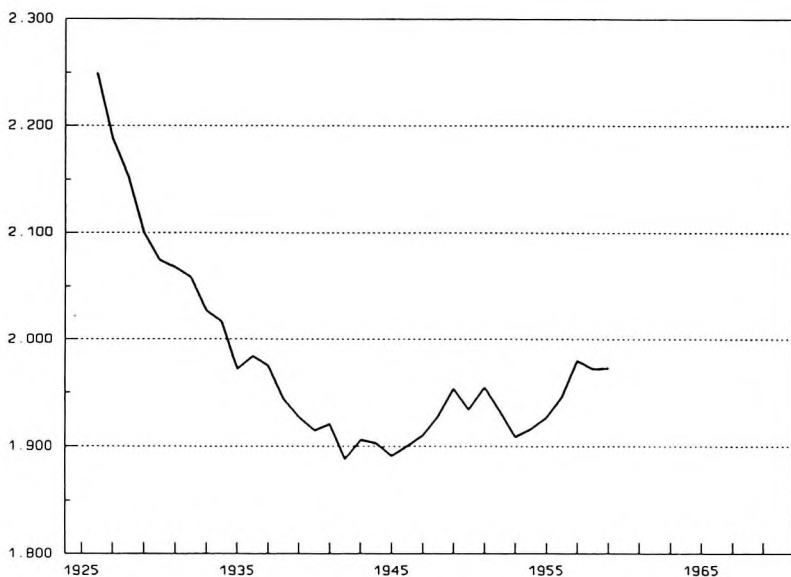
Az egyes generációk családépítésének longitudinális folyamatát és ezekben történő változásokat a generációs termékenységi mutatók fejezik ki a legtisztábban. Itt figyelhető meg igazából a szülések időzítéséből eredő látszólagos termékenységemelkedések vagy csökkenések, mivel a generációk végső gyermekszámában az ebből származó hatások már eltűnnek. Így a generációs termékenységi mutatók alkalmasak igazából arra, hogy elemezhetők legyenek az elmúlt évtizedek népesedési intézkedéseinek valóságos hatásai a termékenységre. A gond az, hogy túlságosan hosszú ideig kell várni ahhoz, hogy egy generáció végső (befejezett) termékenységét elérje. Mivel a népmozgalmi termékenységi adatok csak 1947-től tettek lehetővé ilyen jellegű feldolgozást, így viszonylag kevés azoknak a generációknak a száma, amelyeknél a teljes családépítési folyamatát elemezni lehet.

Generációs befejezett termékenység

Egy-egy női generáció termékenységét a leszármazottak végső számával lehet a legjobban jellemezni. A magyar trendek alakulását az 1926 és 1959 között született 35 generáció adatai alapján lehet értékelni, természetesen a legidősebb és legfiatalabb generációknál bizonyos mértékű becsléseket alkalmazva. A magyar termékenységi magatartásokra is igaz, hogy a 40 éves korig elért gyermekszámot gyakorlatilag a generáció befejezett termékenységének tekinthetjük, mivel e kor fölött az összes gyermekek kevesebb mint egy százaléka születik.

Ami a generációs befejezett termékenység trendjét illeti, itt már nyoma sincs a naptári éves TTA nagy ingadozásainak (VI. sz. ábra). A generációk végső leszármazottainak száma alapvetően csökken az 1925 és 1940 között született generációknál. A csökkenő trend a második világháború éveiben született generációknál éri el a minimumát 1,9 körüli értékkel. A csökkenés mértéke több mint 15 százalékos 15 generáció alatt. Ez azt jelenti, hogy a második világháború alatt született generációk 1000 nőtagjának mintegy 350-nel kevesebb gyermeke született, mint az 1920-as évek közepén született generációknak.

A második világháború után született generációknál a trend stabilizálódik 1,90 és 1,95 közötti értékkel. Figyelmet érdemel, hogy a generációs befejezett termékenység éppen az abortusztilalom idején született 1953–1954. évi nagylétszámú generációknál a legalacsonyabb, míg az 1950-es évek második felétől született jóval kisebb létszámú generációknál ismét mérsékelten emelkedik.

VI. *A leszármazottak 1000 nőre jutó átlagos száma születési évjáratonként*
Average number of descendents per 1000 women by birth cohorts of women

Ami a generációs reprodukció mértékét illeti, csak becslésekre szorítkozhatunk. Ha Franciaországban az 1950-es években 2,2, jelenleg pedig 2,1 körüli egy nőre jutó átlagos gyermekszám biztosítja az egyszerű reprodukciót, akkor magyar viszonylatban ez biztosan magasabb érték a kedvezőtlenebb halandóság miatt. Így a feldolgozott generációk közül egyik sem érte el ezt a szintet, hanem 10–20 százalékkal elmaradt ettől. Egyes számítások szerint a századforduló idején született generációk biztosították utoljára a generációs egyszerű reprodukciót.

Az elmúlt évtizedek népesedéspolitikai intézkedéseinek hatását a generációs befejezett termékenységre többféle módon értékelhetjük. Tényként kell megállapítani, hogy az abortusztilalom egyáltalán nem volt hatással azoknak a generációknak a végső gyermekszámára, akik szülőképes korban voltak az 1950-es évek első felében. Az ezt követő, a termékenységet ösztönözni kívánó intézkedések megállították és stabilizálták a csökkenő trendet a második világháború után született generációknál. Valószínűnek tűnik, hogy ezen intézkedések nélkül a generációs végső gyermekszám tovább csökkent volna. Tény az is, hogy ezekkel az intézkedésekkel

nem sikerült lényegesen emelni a befejezett termékenység szintjét és ez továbbra is jelentősen elmarad a kívánt céltól, az egyszerű reprodukció biztosításától.

A második világháború után született generációk közül ténylegesen az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején született generációk érték el a legmagasabb végső gyermekszámot. Termékenységükre hatással volt a gyűjtőbevezetés és az 1973-ban hozott intézkedések, de még a gyűjtőbevezetés idején is szülőképes koruk "idősebb" szakaszában voltak, így szerepet játszhattak az elmúlt években észlelt termékenység-emelkedésben a 30 éven felettek körében.

Az 1950-es évek második felében született generációknál a tényleges termékenységi adatok csak a 30-as éveik elejéig álltak rendelkezésre, így befejezett termékenységük jelzett emelkedése csak akkor lesz igaz, ha a 30—39 éves nők jelenlegi termékenysége tartós marad az elkövetkező tíz évben.

Generációs kor szerinti termékenység

A kor szerinti termékenység generációnkénti alakulását mintegy 40 különböző generációnál követhetjük nyomon. Az elemzés az 1947—1988 közötti időszakot foglalja magába, így pl. a 20 éves kor alatti generációs termékenység az 1930—1969 között született generációkra vonatkozik a 35 év feletti generációs termékenység pedig az 1911—1949 között született generációk termékenységi magatartását jellemzi. A főbb megállapítások hasonlítanak a transzverzális elemzés során elmondottakéhoz csak még tisztábban kivehetők a szülések időzítéséből eredő generációs termékenységi különbségek (3. sz. tábla).

A 20 év alatti termékenysége az 1957—1961 között született generációknál kiemelkedően magas. Ennek oka részben az 1973. évi népesedési intézkedések, másrészt pedig az első házasságkötések intenzitásának növekedése az 1970-es évek első felében. Az ennél fiatalabb 1962—1969 között született generációknál lényegesen visszaesik a 20 év alatti termékenység az ilyen korú nők első házasságkötési arányszámainak csökkenésével párhuzamosan.

Viszonylag magas az 1937—1941 között született nők 20 év alatti termékenysége, de ennek is inkább az első házasságkötések intenzitásának emelkedése a magyarázata az 1950-es évek közepén és nem az abortusztilalom.

Az abortusztilalom hatása a 20 év feletti nők termékenységében generációnként is jól nyomon követhető. Így a 20—24 évesek termékenysége az 1930—1934 között születettekénél, a 25—29 éveseké az 1925—1928 között születettekénél, a 30—34 évesek termékenysége pedig az 1920—1923 között született nőknél jóval magasabb mint az ezt megelőzően vagy ezt követően született generációknál hasonló életkorban. Mindemellett a leszármazottak végső száma, mint már említettük, folyamatosan

csökken ezeknél a generációknál. Lényegében hasonló kor szerinti termékenységgel emelkedés észlelhető azoknál a generációknál, akik az 1970-es évek közepén voltak 20—35 évesek (1940—1955 között születettek). Közöttük azonban a befejezett termékenység stabilizálódott, sőt a második világháború után született generációknál várhatóan kismértékben emelkedik a végső leszármazottak száma.

A generációs mutatóknál is jól kivehető az elmúlt évek termékenységgel emelkedése a 25—34 éves nőknek és a termékenységgel csökkenés a 25 évnél fiatalabbaknál. Az előbbieket az 1950-es évek második felében, az utóbbiak az 1960-as években születtek.

Szülési sorrend generációnként

A szülési sorrend generációnkénti alakulását az INED által feldolgozott R mutatói alapján elemezzük. Ez azt fejezi ki, hogy az egyes generációkon belül mekkora azoknak a nőknek a hányada, akik legalább egy (R_1), legalább kettő (R_2) vagy legalább három (R_3) stb. gyermeket szültek életük folyamán. Az R mutató segítségével számítható ki a családnövekedési valószínűség (A), ami viszont azt fejezi ki, hogy az N sorszámú gyermeket szült nők milyen valószínűséggel szültek legalább $N+1$ gyermeket. Így az A_0 azt fejezi ki, hogy a gyermektelen nők milyen valószínűséggel szültek legalább egy gyermeket, az A_1 pedig azt, hogy az egy gyermeket szült nők milyen valószínűséggel hoztak világra legalább két gyermeket. Mind az R , mind az A mutató segítségével kiszámítható a generációk nőtagjainak gyermekszám szerinti megoszlása a befejezett termékenység idején.

Tanulságos képet mutat a legalább egy gyermeket szült nők aránya (R_1 , A_0 mutatók) generációnként. Az adatok azt bizonyítják, hogy Magyarországon alacsony azoknak a nőknek a hányada, akik gyermek nélkül élik le életüket. A feldolgozott legidősebb születési évszámoknál is (az 1930-as évek elején születettek) csak 10—11 százalék között mozog ez az arány, a fiatalabb generációknál pedig (az 1950-es évek második felétől születettek) arányuk 7—8 százalékra csökken. Valószínűleg nemzetközi viszonylatban is alacsony ez az arány, és megközelíti a jelenleg biológiaiailag elérhető minimumot, vagyis az elsődleges meddőség határát. Népszámlálási adatok alapján mondhatjuk, hogy korábban soha nem volt ilyen alacsony a gyermektelen nők, és ilyen magas a legalább egy gyermeket szült nők aránya (4. sz. tábla).

Figyelemre méltóan alakul a legalább két gyermeket szült nők aránya is (R_2). Az 1930-as évek második felében született generációknál éri el a minimumát 64 százalék körüli értékkel, majd szinte folyamatosan emelkedik 71—72 százalék fölé. Az 1940-es évek végétől született valamennyi generációnál 70 százalék fölött van az értéke. Valószínű, hogy ez az arány is a magasak közé tartozik európai viszonylatban.

A legalább három gyermeket szült nők aránya (R_3) folyamatosan és jelentősen csökken, és a második világháború éveiben született generációknál éri el minimumát 19—20 százalék közötti értékkel. Az ezután született generációknál stabilizálódik az értéke, az 1940-es évek végén és 1950-es évek elején született generációknál pedig mérsékelten emelkedik 20 százalék fölé.

Az R_4 és az R_5 értékei is hosszan tartó és jelentős csökkenés után stabilizálódni látszanak a második világháború után született generációknál 5—6 százalék körüli aránnyal, bár ezek az értékek már bizonyos mértékben becslések eredményei.

Az A mutató értékeiből lényegében hasonló következtetések vonhatók le a főbb trendeket tekintve (3. sz. tábla). Mivel az $A_0=R_1$ -gyel, ennek értékelésétől eltekintettünk. Az A_1 értéke az 1938 és 1951 között született generációknál folyamatosan és jelentősen emelkedik 705-ről 791-re. Ezt követően mérsékelten csökken és 780 körüli értékkel stabilizálódik az 1950-es évek második felében született generációknál. Más szóval ez azt jelenti, hogy a legalább egygyermekes nők egyre nagyobb hányada szült legalább még egy gyermeket a második világháború után született generációknál (5. sz. tábla).

Az A_2 értékének alakulása azt bizonyítja, hogy miközben jelentősen emelkedett a legalább két gyermeket szült nők aránya (A_1), közülük a legalább még egy gyermeknek életet adók aránya stabilizálódott az 1945 után született generációknál.

Az A_3 értékéről lényegében ugyanezt mondhatjuk, bár a becsült értékek alapján a trendje inkább mérsékelten csökkenő. Mindemellett megjegyzendő, hogy az A_2 és A_3 értéke a második világháború utáni generációknál már sohasem éri el a két világháború között született generációk megfelelő értékeit. Igaz viszont, hogy A_0 és A_1 értékei pedig korábban sohasem voltak ilyen magasak.

Mindezek alapján milyen változások történtek az egyes generációk gyermekszám szerinti megoszlásában a befejezett termékenység idején? (6. sz. tábla.) Alacsony szinten stabilizálódik a gyemektelen nők aránya, trendje alapvetően csökkenő különösen az 1950-es évektől született generációknál. Az egygyermekes nők aránya 27 százalékról 19 százalékra csökken az 1936—1952 közötti generációknál, majd 20 százalék körül stabilizálódik. Folyamatosan és lényegesen emelkedik a kétgyermekes nők aránya 37 százalékról 51 százalékra az 1930—1951 közötti generációknál, ezt követően stabil marad. A háromgyermekes nők arányában mérsékelt emelkedés észlelhető, főleg a második világháború után született generációknál. A négy- és többgyermekesek aránya alapvetően csökkenő, bár itt is mutatkoznak a stabilizálódás jegyei az 1945 után született generációknál.

A paritás szerinti generációs elemzésből tehát az derül ki, hogy a generációk befejezett termékenységének stabilizálódását, a kétgyermekes nők arányának emelkedésével, a három- és többgyermekes anyák arányának pedig szinten tartásával (a további csökkenés megállításával) sikerült elérni.

TÁBLÁZATOK

1. A teljes termékenységi arányszám megoszlása korcsoportonként
(1947–1988)*Distribution of the total fertility rate by age groups (1947–1988)*

Év	Korcsoport					Összesen
	–19	20–24	25–29	30–34	35–X	
1947	65	297	271	193	174	1000
1948	66	306	278	185	165	1000
1949	70	310	284	179	157	1000
1950	75	317	284	175	149	1000
1951	76	324	285	171	144	1000
1952	72	326	285	176	141	1000
1953	67	317	285	186	145	1000
1954	66	318	286	188	142	1000
1955	73	331	280	182	134	1000
1956	81	350	276	170	123	1000
1957	94	378	265	154	109	1000
1958	96	385	269	148	102	1000
1959	99	387	273	144	97	1000
1960	100	390	277	142	91	1000
1961	100	394	279	139	88	1000
1962	96	394	284	141	85	1000
1963	89	388	294	145	84	1000
1964	90	392	297	144	77	1000
1965	93	399	292	143	73	1000
1966	94	399	294	141	72	1000
1967	96	395	294	145	70	1000
1968	96	393	298	145	68	1000
1969	99	396	292	144	69	1000
1970	100	399	293	142	66	1000
1971	103	404	286	140	67	1000
1972	104	406	290	136	64	1000
1973	108	402	288	137	65	1000
1974	105	392	299	142	62	1000
1975	113	384	299	144	60	1000
1976	126	394	288	134	58	1000
1977	130	400	283	131	56	1000
1978	137	409	276	125	53	1000
1979	141	414	277	117	51	1000
1980	142	415	277	117	49	1000
1981	134	414	286	118	48	1000
1982	133	413	288	117	49	1000
1983	126	411	296	120	47	1000
1984	124	410	297	122	47	1000
1985	115	404	305	125	51	1000
1986	107	393	317	130	53	1000
1987	102	388	319	134	57	1000
1988	96	386	326	137	55	1000

2. A házasság termékenység alakulása korcsoportonként
Marital fertility by age groups

Év	Korcsoport					
	—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—49
	1000 megfelelő korú nőre jut házasságból élveszületés					
1948	347,2	291,6	180,9	108,8	65,5	13,7
1949	335,3	282,6	182,4	102,4	63,0	13,5
1950	338,6	282,8	177,5	107,0	59,9	12,9
1951	338,8	272,2	169,6	100,0	53,7	12,0
1952	321,1	259,4	163,9	97,7	50,2	11,0
1953	330,8	274,4	179,6	111,7	57,6	12,3
1954	343,1	292,2	192,4	119,9	61,8	12,0
1955	349,7	282,4	174,6	106,1	58,9	10,6
1956	340,7	263,3	154,2	91,0	51,5	7,5
1957	343,9	249,1	130,8	72,5	38,4	5,4
1958	332,5	241,8	124,5	66,0	33,2	4,2
1959	326,1	231,5	120,1	61,2	30,0	3,7
1960	322,9	227,9	118,1	57,3	27,3	4,1
1961	326,1	221,8	112,5	54,2	24,8	4,2
1962	309,9	208,6	105,9	50,6	21,7	4,2
1963	305,4	212,8	113,0	52,1	22,6	4,0
1964	314,0	215,5	114,2	51,8	20,4	3,7
1965	323,1	220,0	114,0	51,4	19,4	3,3
1966	339,5	225,9	119,3	52,3	19,9	3,2
1967	351,3	238,0	128,4	57,3	21,0	2,9
1968	356,3	242,8	133,1	58,9	20,9	2,7
1969	367,6	239,4	130,7	58,0	20,6	2,6
1970	351,9	234,3	126,1	55,6	19,4	2,4
1971	357,3	231,0	118,8	53,9	18,8	2,3
1972	366,1	230,3	120,8	51,8	18,2	2,3
1973	365,9	231,3	121,5	52,6	18,8	2,2
1974	400,1	269,2	149,6	66,0	21,1	2,4
1975	414,7	274,0	156,0	68,5	21,5	2,3
1976	416,4	264,2	141,9	60,0	19,2	2,0
1977	404,3	252,2	132,9	56,5	18,4	2,1
1978	392,6	243,5	123,3	52,1	16,6	1,7
1979	392,3	236,8	121,1	46,9	15,5	1,7
1980	370,7	225,6	116,1	44,5	14,2	1,5
1981	361,7	223,9	116,6	44,3	13,4	1,5
1982	366,4	217,0	111,0	41,9	12,6	1,4
1983	354,1	213,0	108,9	41,0	12,3	1,3
1984	361,2	216,5	109,2	42,7	12,2	1,3
1985	365,7	230,0	118,5	47,0	13,9	1,4
1986	354,8	228,5	124,0	47,9	14,8	1,4
1987	360,9	229,3	124,3	48,2	14,8	1,5
1988	356,5	232,4	126,9	46,8	14,8	1,4
1989	368,4	235,9	129,0	47,3	15,4	1,5

3. Korcsoport szerinti termékenység alakulása születési évjáratonként
Age specific fertility of birth cohorts of women

Születési év	Végső leszármazottak ezer nőre jutó átlagos száma	Korcsoport (év)				
		—19	20—24	25—29	30—34	35—X
		ezer megfelelő korú nőre jut élvészületett gyermek				
1911						395 ¹
1912						386
1913						366
1914						357
1915						343
1916						335
1917					455	322
1918					449	307
1919					455	292
1920					464	245
1921					487	220
1922				720	494	188
1923				716	489	177
1924				735	449	164
1925				765	390	150
1926	2249 ¹		797 ¹	775	341	140
1927	2188 ¹		784	762	308	138
1928	2152 ¹		802	744	288	134
1929	2100 ¹		818	705	273	131
1930	2075	172 ¹	852	648	268	135
1931	2067	183	880	608	261	134
1932	2058	194	899	573	257	135
1933	2027	191	889	553	264	131
1934	2017	185	882	550	269	131
1935	1972	187	842	538	278	128
1936	1984	195	837	538	288	126
1937	1975	207	815	539	291	123
1938	1944	207	779	547	287	124
1939	1927	212	756	560	274	124
1940	1915	208	740	574	276	117
1941	1921	206	728	591	285	111
1942	1888	198	714	586	289	101
1943	1906	187	738	582	302	97
1944	1903	178	763	569	303	90 ¹
1945	1891	167	775	574	287	88 ¹

3. tábla folytatása

Születési év	Végző leszármazottak ezer nőre jutó átlagos száma	Korcsoport (év)				
		—19	20—24	25—29	30—34	35—X
		ezer megfelelő korú nőre jut éveszülött gyermek				
1946	1900	165	777	600	270	88 ¹
1947	1910	170	787	619	246	89 ¹
1948	1928	183	789	634	231	90 ¹
1949	1954	196	795	644	223	97 ¹
1950	1934 ¹	200	810	612	213	
1951	1955 ¹	198	856	586	216	
1952	1933 ¹	196	855	560	221	
1953	1909 ¹	190	845	548	225	
1954	1916 ¹	197	856	531	231	
1955	1927 ¹	217	850	520	239 ¹	
1956	1946 ¹	234	840	528		
1957	1980 ¹	262	831	541		
1958	1972 ¹	265	804	554		
1959	1973 ¹	277	783	565		
1960		281	758	581 ¹		
1961		275	753			
1962		266	754			
1963		251	737			
1964		235	731			
1965		222				
1966		214				
1967		209				
1968		198				
1969		187				

¹Részben becslült adatok; a becslésnél az 1947 előtti kor szerinti termékenység megegyezik az 1947. évi megfelelő kor szerinti adatokkal, az 1988 utáni kor szerinti termékenység pedig azonos az 1988. évi megfelelő kor szerinti termékenységi adatokkal.

4. A szülési sorrend alakulása születési évjáratonként
Birth parities by birth cohorts of women

Születési év	10 000 nő közül legalább				
	1 (R1)	2 (R2)	3 (R3)	4 (R4)	5+(R5+)

gyermeket szült					
1923					1974 ²
1924					1820 ²
1925					1757 ²
1926				1479 ²	1684 ²
1927				1415 ²	1586 ²
1928			3004 ²	1339 ²	1532 ²
1929			2895 ²	1282 ²	1390
1930		6520 ²	2782 ²	1172 ²	1346
1931		6555 ²	2690 ²	1121	1270
1932	8914 ²	6523 ²	2605	1084	1289
1933	8950 ²	6459 ²	2493	1031	1212
1934	9092 ²	6465	2431	974	1165
1935	9032	6382	2263	915	1126
1936	9118	6410	2270	914	1123
1937	9132	6440	2231	871	1074
1938	9077	6401	2103	837	1020
1939	9074	6408	2072	780	930
1940	9065	6458	2048	740	838
1941	9122	6535	2012	718	823
1942	9042	6517	1945	669	702
1943	9119	6676	1961	641	663
1944	9070	6745	1974	624	619
1945	9002	6757	1974	604	569 ²
1946	9061	6855	1958	590 ²	534 ²
1947	9086	6942	1989	576 ²	508 ²
1948	9072	7032	2044 ²	604 ²	526 ²
1949	9089	7164	2097 ²	631 ²	562 ²
1950	9045	7135	2050 ²	599 ²	507 ²
1951	9140	7232 ²	2088 ²	602 ²	485 ²
1952	9063	7171 ²	2046 ²	592	
1953	9052 ²	7091 ²	1985 ²		
1954	9122 ²	7114 ²	1964 ²		
1955	9142 ²	7137 ²	1999 ²		
1956	9202 ²	7198 ²			
1957	9272 ²	7291 ²			
1958	9254 ²	7236 ²			
1959	9254 ²	7237 ²			
1960	9210 ²				
1961	9198 ²				
1962	9156 ²				

²Jelmagyarázatot lásd a 3. táblánál.

5. Családnövekedési valószínűségek születési évjáratonként
Parity progression ratios by birth cohorts of women

Születési év	A0	A1	A2	A3
	1000 nőre			
1928				446 ³
1929				443 ³
1930			427 ³	421 ³
1931			410 ³	417 ³
1932	891 ³	732 ³	399 ³	416
1933	895 ³	722 ³	386 ³	413
1934	909 ³	711 ³	376	401
1935	903	707	355	404
1936	912	703	354	403
1937	913	705	346	391
1938	908	705	329	398
1939	907	706	323	377
1940	907	712	317	361
1941	912	716	308	357
1942	904	721	299	344
1943	912	732	294	327
1944	907	744	293	316
1945	900	751	292	306
1946	906	756	286	302 ³
1947	909	764	286	290 ³
1948	907	775	291 ³	295 ³
1949	909	788	293 ³	301 ³
1950	904	789	287 ³	292 ³
1951	914	791 ³	289 ³	288 ³
1952	906	791 ³	285 ³	289 ³
1953	905 ³	783 ³	280 ³	
1954	912 ³	780 ³	276 ³	
1955	914 ³	781 ³	280 ³	
1956	920 ³	782 ³		
1957	927 ³	786		
1958	925 ³	782 ³		
1959	925 ³	782 ³		
1960	921 ³			
1961	920 ³			
1962	916 ³			

³Jelmagyarázatot lásd a 3. táblánál

6. A nők gyermekszám szerinti megoszlása születési évjáratonként
Distribution of women by number of children, by birth cohorts of women

Születési év	10 000 nő közül				
	0	1	2	3	4 és több
	gyermekes befejezett termékenysége idején				
1926					1479 ⁴
1927					1415 ⁴
1928				1665 ⁴	1339 ⁴
1929				1613 ⁴	1282 ⁴
1930			3738 ⁴	1610 ⁴	1172 ⁴
1931			3865 ⁴	1569 ⁴	1121
1932	1086 ⁴	2391 ⁴	3918 ⁴	1522	1084
1933	1050 ⁴	2491 ⁴	3966 ⁴	1462	1030
1934	908 ⁴	2627 ⁴	4035	1456	974
1935	968	2650	4119	1348	915
1936	882	2707	4141	1355	914
1937	868	2691	4210	1359	871
1938	923	2676	4298	1266	837
1939	926	2666	4335	1292	780
1940	935	2607	4410	1308	740
1941	878	2587	4523	1293	718
1942	958	2525	4572	1276	669
1943	881	2443	4715	1320	641
1944	930	2324	4772	1350	624
1945	998	2245	4783	1370	604
1946	939	2207	4897	1367 ⁴	590 ⁴
1947	915	2144	4953	1413 ⁴	576 ⁴
1948	928	2040	4988 ⁴	1441 ⁴	604 ⁴
1949	911	1925	5068 ⁴	1466 ⁴	631 ⁴
1050	955	1910	5085 ⁴	1451 ⁴	599 ⁴
1951	860	1907 ⁴	5144 ⁴	1486 ⁴	602 ⁴
1952	937	1892 ⁴	5125 ⁴	1454 ⁴	592 ⁴
1953	948 ⁴	1961 ⁴	5107 ⁴		
1954	878 ⁴	2008 ⁴	5150 ⁴		
1955	858 ⁴	2005 ⁴	5137 ⁴		
1956	798 ⁴	2004 ⁴			
1957	728 ⁴	1981 ⁴			
1958	746 ⁴	2017 ⁴			
1959	746 ⁴	2017 ⁴			
1960	790 ⁴				
1961	802 ⁴				
1962	844 ⁴				

⁴Jelmagyarázatot lásd a 3. táblánál.

IRODALOM

- Pressat, R.*: A Workbook in Demography. Methuen and Co Ltd London, 1974.
Valkovics Emil: A demográfiai elemzés elvei és módszerei. Kézirat. Budapest, 1980.
Sardon, I.R.: L'évolution de la fécondité en France depuis un demi-siècle. Kézirat. Paris, 1989.
McIntosh, C.A.: Population Policy in Western Europe. M.E. Sharpe. Inc. Armonk, New York/London, 1983.
Hablicsek László: A magyarországi hosszú távú népesség fejlődés vizsgálata modellszámítások segítségével. Kandidátusi értekezés (kézirat). Budapest, 1988.
Andorka Rudolf: Érvek a családbarát szociálpolitika mellett. Társadalmi Szemle, XLV. évfolyam 90/8—9. 61—71. oldal.

Tárgyszavak:

Termékenység
 Népesedéspolitika

THE DEVELOPMENT OF FERTILITY UNDER THE IMPACT OF THE POPULATION POLICY MEASURES

Summary

On basis of the various indicators of fertility the paper analyses the population policy measures which want to influence the fertility attitudes. It analyses the short-term effects on basis of the indicators of the calendar years and tries to reveal the long-term effects on basis of the indicators of the fertility of cohorts. On basis of the indicators of the calendar years the fertility of the last forty years shows a great fluctuation. In the middle of the 1950s the prohibition of abortions caused a baby-boom for a short time, the stimulating measures of the 1970s, though involuntarily, repeated the baby-boom occurred 20 years earlier because they affected mainly the young persons' fertility and the timing of childbirths. The introduction of the child care allowance (gyes), too, exerts an influence mainly on the fertility of females under 25 years, while the setting up of the child care fee (gyed) has increased the fertility of women over 25 years since the middle of the 1980s.

The fertility data of cohorts show that the prohibition of abortions did not affect the completed fertility of the generations which lived through this measure in the early 1950s. The completed fertility of the generations born after World War II, however, becomes stable (it does not decrease anymore) since the end of the 1970s and shows even a slight increase in some generations.

The stabilization of the completed fertility is caused by the childless females' low proportion and the high ratio of women with two children never experienced up to now. The population policy measures taken till now could not change the proportion of families with three children. The only result is that the share of such families did not continue to fall in the last decade but there was no significant increase. It is a fact, however, that among the females who are 35—44 year old at present the ratio of those with three children is higher than among those of the same age ten or fifteen years ago. The proportion of families with four or more children shows a slower but continuous decline at the time of completed fertility.

CSALÁDTERVEZÉS, GYERMEKVÁLLALÁS, IDEÁLIS GYERMEKSZÁM A SOKGYERMEKES ANYÁK KÖRÉBEN

PONGRÁCZ TIBORNÉ — S. MOLNÁR EDIT

A mai magyar társadalomban az egy-két gyermekes családmódellem jellemző. A harmadik és ennél magasabb sorszámú gyermek vállalása folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, s e csökkenés mögött összetett, a társadalmi, gazdasági, politikai élet számos, egymással kölcsönhatásban lévő kérdése, problémája húzódik meg. A demográfiának mind ez ideig nem sikerült egyértelműen feltárnia a gyermekvállalást befolyásoló tényezők hatásmechanizmusát. Ennek nemcsak az az oka, hogy a termékenységre ható tényezők jelentős része nem kvantifikálható (pl. a társadalom jövőképe, a gyermekvállalás társadalmi megítélése, az azzal kapcsolatos közhangulat, divat, és ennek tükröződése az egyéni magatartásokban stb.), hanem az is, hogy még a számszerűsíthető tényezők hatását sem lehet egyértelműen definiálni. Jó példa erre a gazdasági helyzet változásának az életszínvonalra gyakorolt hatása, illetve ennek összefüggése a termékenységgel. Az életszínvonal ugyanis negatívan hathat a családok gyermekvállalási magatartására akkor is, ha az növekszik, és akkor is, ha csökken. Egy viszonylag alacsony szintről történő életszínvonal-emelkedés, amely lehetővé teszi az egyének számára korábban nem realizálható materiális szükségleteik kielégítését, átalakíthatja az egyének, családok értékstruktúráját, így gyermeknevelés helyett jövedelmüket anyagi javak vásárlására fogják fordítani. Ez zajlott le Magyarországon a 60-as években, és a születési arányszámok drasztikus csökkenését és mélypontját eredményezte. Az életszínvonal-csökkenés negatív hatása még nyilvánvalóbb. Ismeretes, hogy a családok életszínvonalát, anyagi helyzetét az eltartott személyek, a gyermekek száma nagymértékben befolyásolja. Ezért a családok az életszínvonal-csökkenés mérséklésére, megállíttására — miután a pótlólagos jövedelemszerzési lehetőségek korlátozottak — oly módon is reagálnak, reagálhatnak, hogy kevesebb gyermek felnevelésére vállalkoznak.

A gazdasági helyzet és a termékenység közötti összefüggés azonban korántsem ennyire egyszerű, vagy egyértelmű. Szerepet kaphatnak benne olyan szubjektív momentumok, amelyek módosíthatják, esetleg teljesen megváltoztathatják az előbbieken vázolt képet. Ilyen szubjektív elem lehet például a társadalom tagjainak jövőképe, vagyis az ország, a család, az

egyén sorsa, anyagi jóléte, társadalmi, szociális biztonsága várható alakulásának megítélése. Ha az egyén az országnak, és ezen belül saját sorsának alakulását optimistán ítéli meg, valószínűsíthetően több gyermeket fog vállalni még egy rosszabb gazdasági helyzetben is, mintha relatíve jó gazdasági helyzetben negatívan, pesszimistán néz a jövő elé.

A gazdasági helyzet és a családok gyermekvállalási döntései között létezik tehát kapcsolat, de ez nem írható le kvantifikálható tényezőkkel, mivel a gazdaság, az anyagi helyzet szigorú objektív mutatói sem mentesek egyéni vélemények, attitűdök hatásától. Igaz ez a sokgyermekes családok esetében is, akiknél néha minden racionális megfontolást félresöpör a gyermekek nevelésével járó érzelmi többlet. Jó példa erre a 80-as évek gazdasági és politikai válságában Lengyelországban kialakult demográfiai helyzet. Az ismeretes gazdasági krízis, az igen komoly megélhetési és ellátási gondok közepette a születések száma szinte robbanásszerűen megnőtt, s jelentős mértékben emelkedett az 5–6 gyermeket tudatosan vállaló családok aránya. A jelenség feltehetően azzal magyarázható, hogy az egyének a válságjelenségek és a közélet elől a magánszférába menekültek, a családi életben keresték boldogulásukat, az élet értelmét.

Hazánkban a nyolcvanas évek közepén ilyen tendencia nem mutatkozott, a gazdasági helyzet, az életszínvonal romlásának csupán a negatív, a termékenység csökkentő tendenciái érvényesültek. A sok gyermeket vállaló családok száma és aránya csökkent, s úgy tűnik, hogy a határkő nálunk a második és a harmadik gyermek között, a harmadik gyermek vállalásánál alakult ki.

A családonkénti egy-két gyermek azonban makroszinten nem biztosítja a népesség reprodukcióját. Ahhoz, hogy a népesség utánpótlása biztosított legyen, a családok számottevő részének három vagy annál több gyermek felnevelésére kellene vállalkoznia. Abban konszenzus van a szakemberek és a közvélemény között, hogy a harmadik gyermek vállalása kívánatos, következképp szociál- és népesedéspolitikai eszközökkel támogatandó, hiszen a háromgyermekes családok megítélése többnyire pozitív; sokan a háromgyermekes családokat még nem is tekintik igazán sokgyermekesnek.

Magasra csapnak azonban a szenvedélyek akkor, amikor a háromnál több gyermeket nevelő családok szociál- és népesedéspolitikai támogatásának kérdése vetődik fel. A szakma részéről e kérdés úgy fogalmazódik meg: népesedési szempontból kívánatos-e, hogy a családokat sok gyermek vállalására ösztönözzék. A közvéleményben ez a probléma olykor úgy jut kifejezésre: igazságos-e, hogy e családok a "társadalom terhére" vállalnak sok gyermeket, hogy e családok "felelőtlen magatartásának" következményeit az egész társadalom viselje. Az ilyen álláspontok mögött a sokgyermekes családokkal kapcsolatos szélsőséges nézetek sokfélesége húzódik meg. A közvélemény az ún. nagycsaládokkal kapcsolatban általában megosztott: az emberek saját tapasztalataik alapján e családokat vagy igen

pozitívan, vagy szélsőségesen negatívan ítélik meg¹. A többség inkább negatív, vagyis elterjedtebb az a felfogás, hogy sok gyermek elsősorban a felelőtlen, lumpen, alkoholizáló, gyermekeikkel nem törődő családokban születik. De a kérdéssel szociálpolitikai szempontból is foglalkozó szakemberek is meglehetősen tájékozatlanok a nagycsaládok minőségében, s álláspontjukat gyakran csupán személyes tapasztalataikra, szubjektív ítéleteikre alapítják.

A sokgyermekes ún. nagycsaládokkal kapcsolatos megalapozottabb vélemények kialakítását célozta az a kérdőíves felvételen alapuló kutatás, amelyet a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben végeztünk 1985-ben. A felvétel során, országos reprezentatív minta alapján közel 3000 három- és többgyermekes anyát kérdeztünk meg és térképeztük fel a család társadalmi és demográfiai hátterét, az anya munka- és termékenységtörténetét, fogamzásgátlási ismereteit, és gyakorlatát, a család lakás, jövedelmi, és fogyasztási helyzetét, életmódbeli sajátosságait. Vizsgáltuk az anyák gyermekvállalási motívumait, továbbá véleményeiket azokról az előnyökről, illetve hátrányokról, amelyek az átlagosnál több gyermek nevelésével együttjárnak, s amelyek meghatározhatják a gyermekek egész életpályáját.

Családtervezés

Kutatásunk során érdeklődésünket mi is kiterjesztettük arra, vajon a sokgyermekes anyák eredetileg is úgy tervezték-e életüket, hogy gyermekeik száma nagyobb lesz, mint ami a legtöbb családban megszokott. Erre a kérdésre igennel kell felelnünk. Ám azonnal előre kell bocsátani: azok között, akik életük folyamán az átlagosnál, a megszokottnál több gyermeket hoznak világra, lényegesen többen vannak olyanok, akik nem tervezik meg előre gyermekeik számát. Esetünkben a további összes megkérdezett 37,9 százaléka nyilatkozott így, további 1,7% pedig "tervezőnek" vallotta ugyan magát, de terve valahogyan így szólt: annyi gyermeke lesz, "amennyit az Isten ad", "amennyi sikerül", "a természetre fogja bízni". Így elmondható, hogy a későbbiekben sokgyermekessé váló körében a nem tervezők aránya az országos átlagnak mintegy négyszerese². A gyermekeik számát előre nem tervezők aránya egész mintánkon belül a háromgyermekesek között a legalacsonyabb, a hat vagy annál több gyer-

¹Lásd: Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről — 1989. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 38. 19. o.

²A Központi Statisztikai Hivatal Népesedéstatistikai Főosztálya által készített családtervezési vizsgálatok adatai szerint az 1970-es évek elejétől a házasságra lépő nők mintegy 90 százaléka előre megtervezi születendő gyermekei számát. Az 1974-ben házasságot kötött női kohorszónál a házasságkötéskor tervezett gyermekszám átlaga 2,17 volt és ez — ugyanezen kohorszót 1980-ban újra megkérdezve — 2,02—2,05 körülire csökkent le.

mekesek körében pedig a "nem tervezés", kifejezetten domináns magatartási formává válik.

Életben lévő gyermekszám	Gyermekek számát előre nem tervezők aránya (%)
3	25,5
4	38,1
5	48,1
6	52,8
7	66,0
8	63,0
9	72,2
10 és több	67,8
Átlag	37,8

A nem tervezés ténye tehát a több gyermek elfogadásával jár együtt. (Ez csak első hallásra tűnik evidenciának, hiszen a "nem tervezés", és az ezzel együttjáró, gyakoribb teherbeesés a művi abortuszok nagyobb gyakoriságával is párosulhatna.)

A "nem tervező" nők életben lévő gyermekszáma igen jelentősen meghaladja a tervezőket. Ezt legjobban az iskolai végzettség befolyásolja. Jóllehet, általánosan is érvényes az, hogy a kevésbé iskolázott rétegekben a családok gyermekszáma magasabb (nem tervezőknél és tervezőknél egyaránt), ez a hatása a "nem tervezők" körében még erőteljesebben nyilvánul meg.

*A sokgyermekes anyák életben lévő gyermekszám-átlaga
a családtervezés és iskolai végzettség szerint
Average number of children of mothers of large families,
by family planning practice and educational attainment*

(gyermekszám-átlag)

Családtervezés	Iskolai végzettség							Összesen
	Nem járt	1—5	6—7	8	Középiskola	Szakmunkásképző	Egyetem, főiskola	
Nem tervezők	7,19	6,13	5,29	4,52	3,61	3,99	3,45	5,05
Tervezők	6,43	5,23	4,65	3,72	3,27	3,44	3,34	3,84
Együtt	6,96	5,77	4,98	4,03	3,33	3,59	3,35	4,37

A megkérdezett anyáknak tehát mintegy 60%-áról mondható el, hogy gyermekeik számát előre megtervezték. S bár kétségtelenül igaz, hogy a vizsgálatunk időpontjáig magasabb gyermekszámot elért anyák eredeti tervei is némileg magasabb gyermekszámra irányultak, ezek a tervek összességében a valóságos helyzetnél mérsékeltőbbek: a 60%-os arányt képviselő tervező nők túlnyomó többsége jövőendő életében legfeljebb két-három gyermekes szeretett volna lenni.

*A tervezett gyermekszám alakulása
a sokgyermekes anyák életben lévő gyermekszáma szerint
Number of children planned by number of children alive
of mothers of large families*

Életben lévő gyermekszám	Nem tervező	Tervezett gyermekszám								Nem tudja	Összesen	Átlag
		1	2	3	4	5	6	7	8 vagy több			
3	25,5	4,3	35,2	31,1	2,2	0,8	0,3	—	0,2	0,3	100,0	2,49
4	38,1	2,0	21,1	22,4	10,9	1,8	0,9	—	1,1	1,8	100,0	2,96
5	48,1	2,3	18,3	19,5	3,4	4,6	1,4	—	0,3	2,0	100,0	2,91
6	52,8	0,9	13,6	19,1	3,8	—	5,1	0,9	0,4	3,0	100,0	3,21
7	66,0	1,3	11,3	5,3	6,0	2,0	2,0	3,3	—	2,7	100,0	3,49
8	63,0	—	6,7	9,7	10,9	0,8	—	—	2,5	6,7	100,0	3,61
9	72,2	1,9	3,7	16,7	3,7	—	—	—	—	1,9	100,0	2,86
10 és több	67,8	—	8,9	—	5,6	4,5	—	—	2,2	11,1	100,0	3,79
Együtt	37,9	3,0	25,7	24,1	4,5	1,5	1,0	0,2	0,5	1,7	100,0	2,71

A táblázat azt mutatja, hogy a tervezett gyermekszám átlaga (2,71) ugyan számottevően magasabb, mint általánosságban a házasságot kötő magyar nőké, de ez esetünkben mindegyik gyermekszám-csoporton belül alatta marad az életben lévő gyermekszámnak (ami az egész mintában átlagosan 4,37 gyermek). Másképpen ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ha az összes tervező nő eredeti tervei szerint szüli meg gyermekeit, akkor közel 50%-uk be sem kerülhetett volna adatfelvételünk mintájába, mivel 43,5%-uk két, 4,8%-uk pedig csupán egy gyermeket hozott volna a világra. Három gyermeket további 40%-uk szült volna, s a négy vagy annál több gyermekesek aránya — az összes tervező nőnél ténylegesen tapasztalt 37% helyett — csupán 13% lenne.

Az eredeti családtervek "túlteljesítése" azonban már szignifikáns összefüggést mutat az iskolai végzettséggel. Minél iskolázatlanabb anyákról van szó, annál nagyobb az esély arra, hogy eredeti tervüket — akár

többszörösen — "túlteljesítik", míg az egyetemet, főiskolát végzettek családepítési gyakorlata csak alig haladja meg az eredeti terveket. Arra következtethetünk ebből, hogy a magasabb műveltség jobb feltételeket teremt a nagyobb gyermekszám tudatos vállalásának, míg az alacsony iskolázottság (vagy iskolázatlanság) inkább olyan helyzetet teremt még az ún. tervező nők számára is, hogy szándékaik ellenére megalkuvásra kényszerüljenek, és elfogadjanak egy nem vágyott, nagyobb gyermekszámot.

Nem tervező anyák döntési magatartása

Az elmondottakkal egybecsengenek a kutatás más részletei is. Mindazoknak a nőknek, akik vagy nem terveztek, vagy pedig volt ugyan családtervük, de azt "túlteljesítették", feltettük a kérdést; végül is hogyan dőlt el az, hogy ennyi gyermekük lett. A megkérdezettek több, mint 50%-a nagyjából azonos típusú válaszokat adott: "véletlenül esett teherbe" (36,2%), vagy "terhes lett és nem akarta megszakíttatni" (12,1%), illetve "későn vette észre terhességét" (5,5%). Ez alól csupán a nem tervező, illetve "túlteljesítő" diplomás anyák jelentettek kivételt, akiknél a döntő ok a "családszeretet" volt.

A teljesség kedvéért érdemes áttekinteni az okok teljes listáját:

Hogyan dőlt el hogy szülni fog?

(A nem tervező és a tervüket túlteljesítő nők százalékában.)

1. Családszeretet	10,1
(pl. ennyit adott az Isten, szeretik a gyerekeket, vallási okok miatt, örült, hogy ennyi sikerült, nem akart védekezni, ahol ennyi gyerek elfér, elfér még egy stb.)	
2. Véletlen	36,2
(pl. "jöttek", ikrei születtek, ennyi sikerült, így alakult az életük, nem ismert megfelelő védekezési módszert, nem volt pénze AB-ra stb.)	
3. Terhes lett, és nem akarta megszakíttatni	12,1
(pl. terhességmegszakítást bűnnek találta)	
4. Későn vette észre, hogy terhes	5,5
(pl. azt hitte, már nem lehet terhes, szégyellt orvoshoz menni, szoptott, védekezett és sikertelenül stb.)	
5. Szex-preferencia	9,2
(pl. fiút akart, lányt akart, férje akart fiút vagy lányt)	
6. Új házasságból, kapcsolatból is akart gyermeket	8,9
7. Családi okok	7,5
(pl. férj kívánságára, beteg vagy meghalt gyermek helyett akart újat, neki is sok testvére volt, újra akart egy kisgyermeket, otthon akart maradni stb.)	

8. Anyagi és lakáshelyzetük, körülményeik megengedték, hogy még egy gyermekük legyen	1,3
9. Szociális kedvezmények elnyerése miatt	0,5
10. Többet is szerettek volna, de csak ennyire tudtak vállalkozni	0,9
Nem tudja	7,8
Összesen	100,0

Előre kell bocsátani, hogy a listán megadott "okok" nem voltak előre megfogalmazva, kérdésünk ún. "nyitott" kérdőív-kérdés volt, s az arra adott válaszokat utólag kategorizáltuk.

A "nem tudom" válasz aránya viszonylag magas, és meglehetősen szóródik is. Ilyen választ a háromgyermekes anyáknak 5,7%-a, de a 10 és ennél több gyermekesek 14%-a adott; a diplomás nőknek 4%-a, de a teljesen iskolázatlanok 15,7%-a, a fővárosban élők 5%-a, a községi lakosok 16%-a.

A lista utolsó három helyét (8., 9., 10.) elfoglaló okok választási arányaiból arra következtethetünk, hogy az átlagosnál több gyermek (terven felüli gyermekek) vállalása és a család anyagi helyzetének mérlegelése között csak kevesen éreztek kapcsolatot. Más családtervezési vizsgálatok tanulságai szerint jól tudjuk, hogy ez igen döntő szempont a fiatal házások családtervezési gyakorlatában. E családtervek (amelyek többnyire egy-két gyermekre vonatkoznak) indokai között általában az egyik legjelentősebb az, hogy "ennyit tudunk eltartani", "ennyinek tudjuk biztosítani a jövőjét". Érthető, ha a gyermekek számát nem korlátozó, az eredeti terveket meghatadó termékenységi magatartás esetében ez a szempont háttérbe szorul, azt más okok, indokok elnyomják.

Ilyen, "másfajta", talán praktikus oknak nevezhetjük a lista 5., 6. és 7. helyét elfoglaló érveket, amelyek közel azonos arányban, de összességében a megkérdezett anyáknak mintegy egynegyedére voltak jellemzőek. Közöttük is vezet a (születendő) gyermek nemének preferálása: még a harmadik, negyedik vagy további, nem tervezett terhesség kihordása mögött is állhat olyan motiváció, hogy az anya, vagy a szülők meghatározott nemű gyermeket kívánnak. Ez az indíttatás — értelemszerűen — a gyermekek számának növekedésével csökken: a háromgyermekes anyák 13%-ának döntéseiben játszott ez szerepet, a 10 és többgyermekeseknek azonban mindössze 1,2%-ánál. Ennek egyik oka az, hogy minél több a gyermek, annál nagyobb az esély arra, hogy (már) mindkét nemű van közöttük, másrészt pedig a gyermekek eltartásának gondjai többé-kevésbé ekkor már elnyomják ezt az — inkább pszichikusnak tűnő — döntési szempontot. (A gyermek nemének preferálása az átlagosnál erőteljesebben érvényesül az iskolázottabb és városi lakos anyák körében, mint a kevésbé iskolázott, falusi családoknál.)

Nagyjából ugyanekkora arányban motiválta egy újabb (terven felüli) gyermek megszületését az anya újabb házasságkötése, vagy élettársi kapcsolat teremtése, ez az "ok" ugyancsak a háromgyermekeseknél, az iskolá-

zottabbnál, illetve a városokban élőknel haladja meg az átlagot és emelkedik 10% fölé; e rétegekben valóban valamivel nagyobb a második vagy további házasságkötések aránya is.

Végül a praktikus megfontolások közé sorolhatjuk az ún. "családi okokat" is: a férj kívánságát, a meghalt vagy beteg gyermek pótlásának vágyát, az otthonmaradási idő meghosszabbításának igényét stb. Ez a — csak keveseknél jelentkező — szempont inkább egyedi élethelyzetek függvénye, és az anyák társadalmi-demográfiai paramétereivel lényegében nem mutat összefüggést.

Pszichikus, de még mindig "gyermekpárti" megfontolást tükröz a "családszeretet" — megfogalmazású ok is. Az újabb és újabb terhesség elfogadását, az eredeti tervek túlteljesítését azonban csak keveseknél motíválja: az érintett anyáknak mindössze 10%-ánál. Az ezt válaszoló társadalmi struktúrája meglehetősen érdekesen alakul: az egyetemet, főiskolát végzett nők 24%-a, továbbá a 10 vagy többgyermekes anyák 22,1%-a adta magas, vagy terven felüli gyermekszámának alakulására ezt a magyarázatot.

Ami a diplomás anyákat illeti: az is elmondható, hogy e csoporton belül éppenséggel a "családszeretet" kerül az első helyre az okok listájában. Magyarázata kettős: bár az ún. tervező nők (és egyben a tervüket ténylegesen teljesítők) aránya a diplomás sokgyermekes anyák körében a legmagasabb, közülük azon kevesek, akik nem terveznek, elfogadnak egy újabb és újabb terhességet — valóban olyan beállítódással jellemezhetők, amely tudatosan, gyermekszereletből, családszeretéből, vallásos megfontolásból — teljességgel nyitott a "gyermekáldás" elfogadása iránt. De szerepet játszhat az is, hogy a diplomás nők képesek legjobban átlátni: jobb színben tűnnek fel egy külső kérdező előtt, ha az átlagost meghaladó gyermekszámukat nem a véletlennel, hanem a "szalonképebb" családszeretettel magyarázzák. Más lehet a helyzet a 10 és többgyermekes nők esetében, akiknek — mint tudjuk — iskolai végzettsége a legalacsonyabb. A "családszeretet", mint ok magas választása ellenére ónáluk korántsem ez, hanem éppenséggel a "véletlen" a legdöntőbb szempont. Mégis ebben a rendkívül magas gyermekszámú csoportban rajzolódik ki legmarkánsabban (az érintettek mintegy egyötödében) a nagylétszámú családnak, mint "a természet ajándékának" pozitív érzelmi indíttatású elfogadása is. (Meg kell jegyezni, hogy e csoporton belül az átlagost meghaladja a cigány családok aránya, ahol e pozitív érzelmeket a hagyományok is erősítik.)

Viszonylag kevesen adtak olyan választ; hogy "későn vették észre újabb terhességet", az összes, érintett anya alig több mint 5%-a. Az így nyilatkozók mégis azok táborát erősítik, akiknél az újabb (vagy nem tervezett) terhesség ún. "nem kívánt terhességként" következett be. Ugyanez mondható el a "terhes lett és nem akarta megszakíttatni" típusú válaszokról is. Az így vélekedők társadalmi-demográfiai paramétereai alig különböznek egymástól, így pusztán azt a megállapítást tehetjük: a nem tervező, vagy tervüket túlteljesítő sokgyermekes anyáknak csak mintegy egytizedét jellemzi a művi abortusztól való tartózkodás. Mögötte — a konkrét válaszok

alapján ez állítható — elsősorban vallásos beállítódás áll: inkább vállalják a nem kívánt terhesség kihordását, semmint az orvosi beavatkozást.

Az okok listáján a legmarkánsabb, az érintett nők több, mint egyharmadára jellemző válasz az, hogy a *véletlen* következtében váltak sokgyermekessé. A részletesebb válaszok azt tükrözik, hogy mögötte elsősorban a sikertelen védekezés, vagy a védekezési módszerek nem ismerete, a művi abortusz elintézésével kapcsolatos nehézségek, ennek magasnak talált költségei állnak, vagyis a domináns beállítódás az újabb és újabb terhesség kényszerű elfogadása, a helyzetbe való beletörődés. Minthogy ennek alapja a sikertelen védekezés vagy a védekezés mellőzése, a megoszlások hasonló tendenciákat mutatnak, mint maga az érintett nők védekezési gyakorlata: a gyermekszám növekedésével, az iskolázottság csökkenésével, a városoktól a községek felé haladva az így vélekedők aránya fokozatosan emelkedik, s mint látni fogjuk, egy-egy csoporton belül markánsan többségi, domináns beállítódássá válik:

"Véletlenül" sok gyermekessé váló nők aránya a nem tervező, illetve terveket túlteljesítő sokgyermekes anyák körében

(százalékban)

Életben lévő gyermekszám

3	30,0
4	34,1
5	42,1
6	39,7
7	45,8
8	51,3
9	55,7
10 és több	41,9

Iskolai végzettség

Nem járt	50,7
1—5 osztály	47,3
6—7 osztály	40,6
8 osztály	35,0
Középiskola	25,8
Szakmunkásképző	31,7
Egyetem, főiskola	16,0

Tervező anyák gyermekvállalási szempontjai

Vizsgálati mintánkon belül még a 20%-ot sem éri el (19,4%) azok aránya, akik az adatfelvétel időpontjáig éppen annyi gyermeket szültek, amennyit eredetileg terveztek. (Tekintettel arra, hogy ekkor a megkérdezett anyák még nem fejezték be termékenységüket, valószínű, hogy ez az arány azóta még valamennyivel csökkent is.) Az ő számukra azt a kérdést tettük fel: miért éppen ennyi gyermeket terveztek.

Az ugyancsak nyitott formában feltett kérdésre adott válaszok — utólagos kategorizálása alapján az okoknak, tervezési szempontoknak egy olyan listája alakult ki, amelyben — érthető módon — a családszeretet, a gyermekszeretet a vezérlő motívum, második helyre a családi minta követése került ("ők is sokan voltak testvérek..."), harmadik helyre pedig egy olyan megfontolás, mely szerint az anya éppenséggel a sajátmagának tervezett gyermekszámot találta "ideálisnak" egy család számára. E három említés típus összességében a válaszok mintegy 80%-át foglalja magában:

	(százalék)
1. Családszeretet	40,7
2. Ők is sokan voltak...	20,9
3. Ezt tartotta ideálisnak	17,4
4. Fiút (lányt) is akart, és erre több gyermek esetében nagyobb az esély	2,4
5. Egyke volt, és ez rossz volt	5,5
6. Könnyebb így a gyermeknevelés	4,0
7. Az ország, a haza érdekében	1,4
8. Férj kívánságára, új házasság miatt	1,2
9. Egyéb okok	1,6
Nem tudja	5,0
Összesen	100,0

A válaszadók társadalmi-demográfiai jellemzői szerint csupán a lista első három helyét elfoglaló motívumok mutattak értelmezhető eltéréseket. Ami a "családszeretet"-motiváltságot illeti, azt állapíthattuk meg: minél több gyermeket tervezett tudatosan egy anya jövőbeli életére (s ezt képes volt meg is valószínűsíteni), annál inkább biztosra vehető, hogy elképzelését domináns módon a sok gyermek, a nagy család utáni vágy vezérelte. (Más változóval — pl. az anya iskolai végzettségével, lakóhelyével stb. — ez a motívum csak gyenge összefüggést mutatott.) Bármennyire banálisnak tűnik ez a megállapítás, mégis elgondolkoztató, hogy a *sokgyermekes anyák teljes mintáján belül még a 10%-ot sem éri el azon anyák aránya, akik eleve házasságkötésük időpontjában tudatosan sok gyermeket terveztek*

— *kizárólag azért, mert szeretik a gyermekeket nagy családot kívánnak, s e tervüket meg is valóstították.*

Az eredeti családtervüket megvalósító nők mintegy egyötöde (ez az egész mintának kevesebb, mint 5%-a) a korábbi családi minta követését jelölte meg döntő szempontként, mondván: "ők is sokan voltak testvérek, és ez nagyon jó volt". Ez a szempont azonban a relatíve kevesebb — három-négy — gyermek tervét és családépítési gyakorlatát némileg erősebben motiválta, mint az ennél nagyobb gyermekszámú család kialakítását.

A harmadik, relatíve nagyobb súlyú ok az "ez az ideális" megfogalmazású döntési szempont. Más kutatások — így például az egyes házassági kohorszok országosan reprezentatív mintáin készített termékenységi és családtervezési vizsgálatok — kimutatják, hogy a fiatal házások családterveinek egyik legmarkánsabb motívuma az, hogy hány gyermeket családot találnak ideálisnak általánosságban egy mai családban. Ezek is — és saját közvélemény-kutatásaink is — azt tanúsítják, hogy ma Magyarországon ez a családonkénti két gyermek. A fiatal házások is ehhez igazítják saját családterveiket, részben azért, mert ez felel meg legjobban az általánosan elfogadott, a szokásoknak megfelelő "normális, átlagos család" képének, részben pedig azért, mert a fiatal házások többsége úgy véli, ennyi gyermek eltartásáról, neveléséről képesek megfelelő szinten gondoskodni (más kérdés az, hogy a konkrét családtervek többnyire mégis alatta maradnak ezeknek az ideáloknak). A motívum előfordulása kifejezetten rétegspecifikus. Ami a válaszadók életben lévő gyermekszámát illeti: gyakorlatilag csupán a háromgyermekes, tervüket teljesítő nők családterveiben játszott szerepet az, hogy ők éppenséggel a háromgyermekes családot találják ideálisnak (21,1%-uk adott ilyen választ).

Az a gondolkodásmód tehát, amely általánosságban olyannyira jellemző a fiatal házásokra, a tudatosan tervező sokgyermekes anyák közül jellemző módon főként az iskolázottabbaknál lelhető fel. Többségük relatíve kevesebb — három, legfeljebb négy — gyermekre gondolt házassága kezdetén, s e viszonylag "szerényebb" családtervek még megengedik annak mérlegelését is, hogy vajon mennyire lesz majd helyzetük ideális, miként tudnak belesimulni társadalmi környezetükbe a szokásosnál valamivel nagyobb gyermekszámmal. Érthető, ha ez a — némileg differenciáltabb — gondolkodásmód az iskolázottabb, ám mégis nagycsaládra vágyódó nők körében elterjedtebb. Mindez azonban csupán színezi a sokgyermekes nők családtervezési attitűdjeit, hiszen összességében csak rendkívül kis részüket érinti. Mint láttuk, általánosságban az jellemző, hogy az eredeti családterveket a tényleges gyakorlat messze felülmúlja, s ebben a véletlen teherbeesések, a sikertelen védekezés vagy más "kényszerhelyzetek" játszzák a döntő szerepet.

A sokgyermekes anyák közül csak keveseknek adatik meg, hogy családépítési gyakorlatukat pozitív, gyermek-centrikus érzelmek kísérik;

az érzelmi motiváltság inkább "a helyzetbe való beletörődésben" nyilvánul meg.

Igazságtalanok lennének azonban, ha azt állítanánk: a három vagy annál több gyermekes anyák tetemes hányada helyzetét megbánva, szinte frusztrációk közepette fogadja újabb és újabb gyermekét. Ez már csak azért sem mondható, mert a nemzetközi szakirodalom tapasztalatai szerint az eredetileg nem kívánt terhességek nagy többségére jellemző, hogy az anya a terhesség időszakában fokozatosan ráhangolódik az új helyzetre, s a nem kívánt gyermek már mint várva-várt, szeretett, szívesen fogadott csecsemő jön világra. Kutatásunk során valamilyen formában ezt a "ráhangolódási folyamatot" is szeretettük volna megragadni: vajon milyen típusú attitűdök azok, amelyek az anya döntését (hogy megtartsa-e terhességét, vagy sem) pozitív irányba lendítik.

Az utolsó legkisebb gyermek vállalásában szerepet játszó indokok

A tapasztalatok szerint az egyik legösszetettebb döntési szituáció, amikor egy kétgyermekes nő a harmadik gyermek világrahozatalára vállalkozik. A harmadik gyermek melletti döntés egyben annak vállalását is jelenti, hogy a család átlépi az általánosan elterjedt szokást, normatívát, és a sokgyermekes család státusába kerül. Összetett döntési szituáció ez azért is, mert egyeseknél három gyermek az a "felső határ", amit a szülők még megengedhetnek maguknak anyagi szempontból, másoknál azonban éppen-hogy "nyitás" a nagycsaládos lét, és esetleg további gyermekek elfogadása felé. Végül lehet a döntés különböző "kényszerek" eredménye: a művi abortusz elvetése, gyermek kívánása egy újabb házasságból stb. Nagyon valószínű — a tapasztalatok arra vallanak —, hogy a negyedik, ötödik (esetleg további) gyermekszülés melletti döntések motívumai már kevésbé összetettek, kontúrosabbak, jellegzetesebbek. Ennek az lehet az oka, hogy a negyedik (és további) gyermekek — társadalmi megítélés szempontjából — nem változtatnak lényegesen a család státusán. Így egyre letisztultabban érvényesülhetnek a döntésben olyan szempontok, mint a hagyományok követése, az erős családcentrikus, gyermekcentrikus attitűdök, a vallásosság, a védekezési módszerek teljes elvetése, a gyermekszám nem tudatos tervezése, hanem "rábízása a természetre".

Az előzetes feltételezések (és más kutatások tapasztalatai) alapján választottuk azt a megoldást, hogy a legutolsó gyermekszülés melletti konkrét döntések motívumait, bár nagyrészt azonos, részben azonban eltérő ún. motívumlistával próbáltuk vizsgálni a három-, valamint a négy- és többgyermekesek mesterségesen szétválasztott két nagy csoportjában. Mindkét csoport tagjainak egy-egy eléggé részletes, 20, illetve 18 döntési szempontot, motívumot tartalmazó listát adtunk meg. A megkérdezett anyák ezek mindegyikéről nyilatkoztak: döntésükben (amikor *harmadik*, illetőleg amikor *legkisebb* gyermekük megszületéséről döntöttek) azok

szerepet játszottak-e, vagy sem. Tekintsük át először a kiválasztott szempontok, motívumok rangsorát.

A háromgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsora

	az említés százalékában
1. A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több testvér van	62,7
2. A gyermeknevelést tartja a legszebb női hivatásnak	61,2
3. Férje szeretett volna harmadik gyermeket	55,2
4. Három testvér jobban tud segíteni egymásnak, amikor már felnőttek lesznek	52,7
5. Teherbe esett és nem akarta megszakíttatni	51,5
6. Szerette volna, ha (még fia/lánya) is lenne	49,0
7. Szerette volna, ha újra lenne egy kis gyermeke	43,6
8. Ők is többen voltak testvérek, és ez nagyon jó volt	41,9
9. Úgy gondolta, a harmonikus családi élethez nem elég, ha csak 1–2 gyermek van	36,2
10. Három gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalják le a szülőket	30,7
11. Anyagi helyzetük elég kedvező volt ahhoz, hogy harmadik gyermekük legyen	29,7
12. A szülőket idős korukban három gyermek jobban tudja segíteni	29,1
13. Az ország szempontjából, az utánpótlás szempontjából az a helyes, ha egy családban legalább három gyermek van	27,1
14. Meglévő gyermeke kívánságára szült mégegyszer	22,9
15. Új házasságból is szeretett volna gyermeket	17,2
16. Több gyermeket szeretett volna, de anyagi helyzetük legfeljebb három gyermek felnevelését biztosítja	15,6
17. Otthon akart (még) maradni gyeseen	14,7
18. Úgy gondolta, legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermeke lesz	11,9
19. Egyke volt (vagy csak egy testvére volt) és ez rossz volt	0,9
20. Így könnyebben jutottak lakáshoz	0,5

A rangsort áttekintve azt a megállapítást tehetjük, hogy a megkérdezett anyák döntéseiben elég sokfajta motívum játszott szerepet, hiszen a rangsorban első öt helyet elfoglaló szempontot több, mint 50%-uk, az első kettőt több, mint 60%-uk kiválasztotta. Úgy tűnik fel, hogy az ún. pszichikus megfontolások (a gyermek megfelelő nevelkedése, az anyai hivatás) a legfontosabbak, míg a népesedés-, vagy szociálpolitika által biztosított

kedvezmények a "sereghajtók" a listában. (Ennek egyik érthető oka az, hogy ezek szerepe valóban másodlagos, a másíok ok, hogy ezeket — még ha szerepet is játszanak a döntésekben — az anyák nem szívesen vallják be. Ami pedig a lakáshoz jutást illeti, a kutatás más részei alapján azt állapíthattuk meg, hogy a háromgyermekes családok túlnyomó többsége a harmadik gyermek megszületésének időpontjában már relatíve elfogadható lakáskörülmények között élt.) Feltűnő ugyanakkor, hogy az ún. "kényszerhelyzetek" szerepe meglehetősen nagy. A háromgyermekes anyák több mint fele látta szükségesnek kiemelni, hogy a harmadik gyermek világrahozatalára "csupán" férje kívánságára (közel egyötödük új házasság megkötése miatt) vállalkozott, s csaknem ilyen nagy azok aránya is, akiknél — úgy tűnik fel — az újabb terhesség véletlenszerűen következett be, és az anya nem akarta azt megszakíttatni.

Míg a rangsor első két helyét elfoglaló ún. pszichikus szempontok (megfelelő gyermeknevelés, női hivatás) olyan, általános emberi értékekre utalnak, amelyekkel a legtöbb ember rokonszenvezik — még ha saját életében ezt nem is tudja, vagy nem is kívánja megvalósítani —, a rangsor középmezőnyében helyet foglaló, ugyancsak pszichikusnak nevezhető szempontok az egyéni beállítódások, élethelyzetek, értékválasztások jelzéseként foghatók fel. Ilyen lehet például a nemi preferencia: azonos nemű első-második gyermek mellett gyakori a másik nemű gyermek kívánása; a korábbi, saját család "mintája" (az anya is ún. nagycsaládból származik, amelyben jól érezte magát); egy újabb kisbaba utáni vágyakozás, a meglevő gyermekek vágyakozása egy kistestvér után stb.

A rangsor 11. és 16. helyét elfoglaló két, ún. anyagi szempont azt mutatja, hogy dönteni a harmadik gyermek megszületése mellett vagy ellen anyagi megfontolásoknak (is) tárgya lehet. Többen vannak, akik úgy érezték: "megengedhetik maguknak", kevesebben, akik — bár háromnál is több gyermeket szeretnének, úgy érzik, ennyiről még tudnak gondoskodni. Összességében az anyák mintegy 45%-ánál már a terhesség alatt is megfontolás tárgyát képezte: el tudják-e majd a három gyermeket tartani. Az mindenképpen állítható, hogy a háromgyermekes anyák túlnyomó többsége akár érzelmi, akár racionális szempontokat mérlegel — tudatosan próbálta meg végiggondolni a harmadik gyermek vállalását, s csak kevesen vannak (12%), akik a természetre bízták, hány gyermekük lesz.

Korrelációs mátrix segítségével elemeztük, hogy milyen döntési szempontokat, motívumokat választottak ki az anyák leggyakrabban együtt, egymás mellett. Azok a motívumok, amelyek között a korrelációs kapcsolat viszonylag erős volt ($r=0,4$), két nagyobb csoportra különültek el. Az elsőt az *érzelmileg pszichikus motíváltak csoportja* képezi: meglehetősen elkülönül annak a három motívumnak az együttes kiválasztása, mely szerint "a családi élet harmonikusabb több gyermekkel"; "a gyermeknevelés a legszebb női hivatás"; és "a gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több gyermek van". A másodikat a *praktikus szempontok által vezéreltek csoportja* jelenti. Szoros kapcsolat van ugyanis a "több

testvér jobban tud segíteni egymásnak, ha felnőttek lesznek"; "a szülőket idős korban több gyermek jobban tudja támogatni"; valamint a "több gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalja le a szülőket" — motívumok között. Nagyon valószínű, hogy e kétfajta motiváltság mögött inkább egyéni értékválasztások, beállítódások állnak, semmint társadalmi-demográfiai státusjegyek. Magunk sem tudnánk valamiféle értékelő skála mentén elhelyezni e kétfajta beállítódást, más szóval: nem állíthatjuk, hogy az érzelmi, pszichikus megfontolások magasabb szintűek, értékesebbek lennének, mint a praktikus megfontolások, vagy fordítva. (Egyébként e két motívumcsoport — jóllehet gyenge korrelációs értékkel, de — egymáshoz is kapcsolódik.)

Érdekes és figyelemre méltó tapasztalat ugyanakkor, hogy a "kényszerhelyzetnek" nevezett döntési szempontok ("teherbe esett és nem akarta megszakíttatni"; "férje szeretett volna harmadik gyermeket") — annak ellenére, hogy azokat elég sokan választották ki (51,5%—55,2%) — csak igen gyengén kapcsolódtak össze más motívumokkal a korrelációs mátrixban. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy ezek valódi kényszerhelyzetek egy kétgyerekes anya életében, amelyek fennállása esetén az anya egyéni érzelmei, megfontolásai háttérbe szorulnak.

Áttekintve a négy- és többgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsorát, látni fogjuk, hogy abban a hasonlóságok mellett — az előzőekhez képest — strukturális különbségek is vannak.

A négy- és többgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsora

	az említések százaléklában
1. Több testvér jobban tud segíteni egymásnak, amikor már felnőttek lesznek	56,0
2. A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több testvére van	55,6
3. A gyermeknevelést tartja a legszebb női hivatásnak	50,3
4. Férje szeretett volna még egy gyermeket	45,1
5. Ők is többen voltak testvérek, és ez nagyon jó volt	44,8
6. Több gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalja le a szülőket	44,2
7. Úgy gondolta, hogy a családi élet harmonikusabb több gyermekkel	40,2
8. Úgy gondolta, legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermeke legyen	39,9
9. A szülőket idős korban több gyermek jobban tudja támogatni	36,3
10. Úgy gondolta, hogy aki megszakíttatja a terhességet, bűnt követ el	34,7
11. Szerette volna, ha (még egy) fia (lánya) is lenne	33,1
12. Szerette volna, ha újra lenne egy kis gyermeke	28,1

13. Az ország szempontjából az a helyes, ha egy családban minél több gyermek van	20,5
14. Meglévő gyermekei kívánságára szült mégegyszer	16,5
15. Új házasságából is szeretett volna (még) gyermeket	14,9
16. Otthon akart maradni (még) gyeseen	12,2
17. Anyagi helyzetük lehetővé tette, hogy még egy gyermekük legyen	11,6
18. Egyke volt (vagy csak egy-két testvére volt) és ez rossz volt	6,4

Egybevetve a két rangsort, azt a megfigyelést tehetjük, hogy — jól lehet a rangsor első négy helyét elfoglaló motívumok tartalma nagyjából azonos — azok kiválasztásának gyakorisága valamivel alacsonyabb, mint a háromgyermekes anyák esetében. Ez — részben — azzal is együttjár, hogy a nagyobb gyermekszámú anyáknál általában is kevesebb szempont játszott szerepet a döntésekben. (A jelenséget a különböző gyermekszámú anyák iskolázottságának eltérő szintjeivel magyaráztuk: minél iskolázottabb valaki, annál valószínűbb, hogy a gyermekszülés melletti konkrét döntésében többfajta szempont is szerepet játszott. Ez a gyermekszámtól függetlenül is érvényes, ám a különböző gyermekszámú csoportok iskolázottsági szintje már nagyon is eltérő.)

Az elkészített korrelációs mátrix hasonló összefüggéseket mutatott, mint a háromgyermekes anyák választásai esetében, azzal az eltéréssel, hogy a kevesebb motívumválasztás következtében a figyelembe vett korreláció-erősséget magasabban határozhattuk meg ($r=0,6$). Itt is elkülönült az *érzelmi, pszichikus motiváltság*, valamint az ún. *praktikus motiváltság* csoportja. Nagyon valószínű tehát, hogy e kétfajta beállítódás — a három és annál több gyermekes anyák nagy részénél — általánosan is jellegzetes és meghatározó.

Sokak által kiválasztott, de ezúttal is elkülönülő, relatíve önállóan szerepet játszó motívum a négy- és többgyermekes nők esetében is az ún. "kényszerhelyzet", nevezetesen az, hogy az anya legkisebb gyermekét csupán férje kívánságára szülte.

Vannak olyan motívumok, amelyek kiválasztásában igen nagy különbségek vannak a három valamint annál több gyermekes anyák között. Az egyik az anyagi megfontolások jelenléte. Mint korábban láthattuk, ez a háromgyermekesek mintegy 45%-át foglalkoztatta, amikor harmadik gyermeke születéséről döntött; a négy- és többgyermekes nőknek azonban alig 12%-a említette csak azt, hogy "anyagi helyzetük lehetővé tette" egy újabb gyermek vállalását. (Meg kell jegyezni, hogy ez a szempont — a gyermekszám növekedésével — egyre halványabbá válik. A negyedik gyermek szülése előtt az anyák még 19,5%-a, a 10. vagy további gyermek szülése előtt már kevesebb, mint 4%-a említette. Ez egyébként magától értetődő: ma minél több gyermek van egy családban, annál kevésbé állítható, hogy a szülők el tudják tartani gyermekeiket.)

Pontosan fordítottja ennek a "legjobb a természetire bízni" motívum kiválasztása. Háromgyermekes anyáknál ez a rangsor végén foglalt csak

helyet (11,9%-kal), a négy- és többgyermekes csoportban mintegy 40%, de a 7—8, vagy ennél is több gyermekesek rangsorában már az első-második helyet foglalja el több, mint 50%-kal (10 és többgyermekeseknél pedig több, mint 60%-kal). E kétfajta motíváltság ellentétes irányultságú intenzitása valószínűleg a legdöntőbb különbség lehet a három vagy annál több gyermekre vállalkozó anyák döntéseiben.

A két, legpregnansabb különbség mellett természetesen más motívumoknál is megfigyelhettük, hogy azok szerepe igen eltérő a döntésekben, attól függően, hányadik gyermekével volt terhes az anya. Ezeknél azonban már nem különül el olyan élesen a három-, valamint a négy- és többgyermekesek véleménye. Az a tény, hogy az adott motívum szerepe a gyermekszám növekedésével egyre halványabb, szinte magától értetődő. Ilyen például a nemi preferencia jelenléte. Ennek az az érthető magyarázata, hogy minél több gyermeke van valakinek, annál valószínűbb, hogy mindkét nemhez tartozó gyermekei vannak, így ez már nem befolyásolja a döntést. Hasonló a helyzet annál a motívumnál, hogy az anya "szerette volna, ha újra van egy kisgyermek". A harmadik gyermek megszületése melletti döntéseknél ez még eléggé gyakori motívum (44%), a négygyermekeseknek is még csaknem 35%-a említette, majd az így vélekedők aránya — minél több gyermek van — annál inkább lecsökken, egészen 20% alá (hiszen annál valószínűbb, hogy az anyának mindig van kicsi gyermeke). Így ez a szempont a háromgyermekes nők rangsorában még a 7. helyet foglalja el, az ennél nagyobb gyermekszámúaknál azonban a 10—15. helyre szorul.

Az újabb gyermek melletti konkrét döntés motívumai azonban nemcsak aszerint különböznek, hogy hányadik gyermek világhozataláról van szó. Jellegetes eltérések rajzolódnak ki az anya iskolai végzettsége szerint is. Az egyik legszembeötlőbb az, hogy a magasabban iskolázott anyák többfajta okot jelöltek meg, mint a kevésbé iskolázottak, más oldalról pedig a leggyakrabban említett okokat, döntési szempontokat is lényegesen nagyobb arányban választották ki. (A rangsor első helyét elfoglaló motívumokat / "A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több gyermek van", illetve "Több testvér jobban tud segíteni egymásnak, ha felnőttek lesznek"/ a diplomás anyák 90%-a, a középiskolát végzetek 82%-a, a szakmunkásképzőt végzetek 78%-a, a 8 osztályt végzetek 51%-a, az 5 osztályt végzetek 51%-a, az egyáltalán nem iskolázottak 49%-a választotta ki. Részben az iskolai végzettség eltérő szintje tükröződik a cigány és nem cigány származású anyák választásaiban is: a két első motívumot a nem cigányok 63%-a, a cigány származásúak 49%-a emelte ki.)

Több motívum, döntési szempont választása tehát — úgy tűnik fel — a differenciáltabb gondolkodással függ össze. Ezt igazolta egy másik összefüggés is. Mint említettük, a motívumok két tartalmi csoportja különült el: az érzelmi, pszichikus és az ún. praktikus megfontolásoké. Mindkettőhöz három-három motívum kapcsolódik. (Az érzelmi-pszichikus csoporthoz: "a megfelelő gyermeknevelés", "a legszebb női hivatás" és "a harmonikus családi élet"; a második, az ún. praktikus motívumcsoporthoz:

a "több gyermek felnőtt korban jobban tud segíteni egymásnak", a "több gyermek jobban elfoglalja egymást" és a "több gyermek nagyobb támaszt tud nyújtani az idős szülőknek".) Mindkét beállítódás-típusról elmondható, hogy a bennük helyet kapó motívumok közötti korrelációs kapcsolat annál erősebb, minél iskolázottabb anyákról van szó, de az is igaz, hogy a két motívumcsoport között — gyengébb — kapcsolat is gyakrabban fordul elő akkor, ha az anya iskolázottabb.

Ennek az összefüggésnek egyébként az is magyarázata, hogy — úgy tűnik fel — a kevéssé iskolázott, a cigány származású, vagy pedig a rendezetlen körülmények között élő anyák a többieknél gyakrabban vannak kitéve ún. "kényszerhelyzeteknek". Így például a legkisebb gyermek "férj kívánságára" vállalása első helyen álló, vezető motívum az iskolába nem járt, valamint a cigány származású anyák körében, s jöllehet, elég sokan választották ki ezt a motívumot, általában nemigen jár együtt más döntési szemponttal.

Joggal vehető fel, hogy az általánosan megszokott, egy-két gyermeknél nagyobb gyermekszámú család vállalását vajon milyen mértékben befolyásolja a szülők vallásossága. A családtervezéssel foglalkozó nemzetközi szakirodalom egyértelműen igazolja a vallásosság intenzitása és a gyermekek száma közötti szoros összefüggést. Azonban a vallásosság mértékére vonatkozó — egyébként többszörösen kipróbált és jól működő — kérdőív-kérdésünk a vizsgálat kérdőívéből sajnálatos módon kimaradt, mivel a kérdőívek kinyomtatását engedélyező felsőbb szervek azt kényesnek találták, s megkérdésztését nem engedélyezték.

A motívumok között azonban van olyan, amelyből bizonyos mértékig visszakövetkeztethetünk a vallásosság meglétére. Ilyen mindenekelőtt a következő: "Úgy gondolta, hogy aki megszakítja a terhességet, bűnt követ el". Ez a négy- és többgyermekes anyák több, mint egyharmadánál (34,7%) döntötte el a legkisebb gyermek megszületését (is). Arányuk a négygyermekesek 31,9%-áról fokozatosan növekszik, hétgyermekeseknél már 43%, tíz- és többgyermekeseknél pedig 46,7%. Az így vélekedő anyák iskolai végzettségének megoszlása egy U-alakú görbéhez hasonló alakzatot mutat: a nagyon alacsonyan és a legmagasabban iskolázott nők körében többen azonosulnak ezzel az állásponttal, az ún. középmezőnyhöz tartozók, a 8—12 osztályt végzettek körében pedig lényegesen kevesebben. (A két pólus és a középső mélypont közötti ingadozás: 20—46%.)

A motívum — különösen a diplomásoknál — az ún. érzelmi-pszichikus motívumcsoporttal kapcsolódik össze. Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy az abortuszt bűnnek tartó nők túlnyomó többsége vallásos beállítódású. (Érdemes azonban figyelembe venni azt is, hogy — különösen az iskolázott nők között — ma eléggé markánsan él az a nézet, amely nem feltétlenül a vallásosság miatt, hanem egyéb racionális — egészségügyi vagy pszichológiai — megfontolásokból ellenzi a művi abortuszt.)

A háromgyermekes anyák motívumlistáján nem szerepelt az "abortusz — bűn" megfogalmazás. Önáluk azonban — mint láttuk nagyon magas a

"teherbe esett és megtartotta" — motívum kiválasztása. Ez egy valódi kényszerhelyzet (azok számára, akik eredetileg nem kívántak harmadik gyermeket). Az azonban nem állítható teljes bizonyossággal, hogy e kényszerhelyzet feloldását csak a vallásos beállítódású anyák esetében jelenti a terhesség kihordása és a gyermek megszülése. Inkább az állhat közel a valósághoz, hogy ezek egy része vallásos beállítottságú. De ettől függetlenül is gyakori élethelyzet lehet, hogy egy nő teherbe esik (nemcsak harmadik, de akár első, második terhességként), s terhességét különböző megfontolásokból nem kívánja megszakíttatni, hanem inkább vállalkozik a gyermek megszülésére. S valljuk be, ez az érintett nők részéről egyáltalán nem nevezhető természetellenes magatartásnak, még ha nem is vallásos meggyőződésből fakad.

Bizonyos fokig közel áll a vallásos emberek attitűdjeihez az a megfogalmazás is, amely szerint "legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermek lesz". Emellett szól, hogy az előbb említett U-alakú görbe — bár kevésbé karakterisztikusan, de — itt is megjelenik. A természetre hagyatkozás pregnánsan mégis főleg az iskolázatlan, a nagyon sok — nyolc, tíz vagy ennél több — gyermekkel rendelkező, továbbá cigány származású, illetve rendezetlenebb körülmények között élő nők álláspontja. A vele azonosulók aránya az iskolai végzettség emelkedésével rohamosan csökken, majd az előzőnél kisebb mértékben, de valamelyest mégis megemelkedik a diplomás nőknél. (A két pólus és a mélypont közötti ingadozás csupán 32—42%.)

Nagyon feltételesen jelenthetjük tehát ki azt, hogy ez a motívum, illetve annak elfogadása a vallásosság jelzője. (Annál is inkább, mert ma már a katolikus egyház sem írja elő a teljes természetre hagyatkozást.) Inkább arról lehet szó, hogy elfogadása a sokgyermekes vallásos szülők egy részétől nem idegen. Alkalmas és megnyugtató "ideológia" ugyanakkor azok számára, akik a családtervezésből nem csináltak különösebben nagy problémát, akik többnyire mellőzik a védekezés módszereit, vagy pedig a saját család mintájára, a hagyományok követéseként fogadják el azt az álláspontot, hogy annyi gyermeket kell elfogadni, amennyit az Isten ad. Kétségtől mentes, hogy az ötödik, hatodik gyermek megszületése után — minél inkább vállalkoznak még újabb, további gyermekekre a szülők — annál inkább elhalványul akár az érzelmi, pszichikus, akár pedig az ún. praktikus motiváltság a döntésekben, s annál inkább dominánssá válik az a — más motívumokkal csak igen lazán összefüggő — döntési szempont, mely szerint "legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermek lesz".

Ideális-e a sok gyermek?

Az elmondottak alapján annyit megállapíthatunk, hogy a legtöbb három- és többgyermekes anya — ha egy újabb terhessége váratlanul, terven felül is következett be — a terhesség kihordása melletti döntését igyekszik sokfajta pozitív pszichikus érveléssel megindokolni. Ez azonban

korántsem jelenti, hogy az ily módon kialakult helyzetet (a családlétszám olykor nagyon is megterhelő megnövekedését) találnák az ideális megoldásnak. Már csak azért sem érdektelen megtudni: most, amikor a nagy létszámú család már kialakult, az érintett sokgyermekes anyák vajon hány gyermekkel tartanak ideálisnak egy családot általában Magyarországon, s e vélekedésük mennyire simul bele a közvélemény megítélésébe. Ennek egybevetését az is indokolja, hogy a nemzetközi szakirodalomban van egy olyan felfogás, amely szerint a társadalom egészében, a közvéleményben élő gyermekszám-eszmények egyfajta *társadalmi presszióként* működnek, s a fiatal házások saját terveiket, eszményeiket többnyire ehhez a közvéleményben is artikulálódó normatívához igazítják. Nemzetközi összehasonlítások is ismertek, amelyekben a termékenységi arányszámokat, a családterveket, illetve a közvélemény-kutatásokkal mért, ún. ideális gyermekszám-átlagokat vetik egybe. A hazai családtervezési vizsgálatok tapasztalata az, hogy a tervezett gyermekszám-átlagok és "általában a családok számára ideálisnak tartott gyermekszám" átlagai igen közel állnak egymáshoz, jóllehet a tervek némileg az ideálok alatt maradnak.

Ami a mi vizsgálatunkat illeti, az adatfelvétel évében, 1985-ben egy országos közvélemény-kutatás alkalmából mért ideális gyermekszám-átlag 2,53 volt, vagyis a felnőtt lakosság 100 családra 253 gyermeket talált volna ideálisnak. A sokgyermekes anyák véleménye szerint ez a szám kissé magasabb, 280. A közvélemény-kutatás alkalmából az emberek 46,7%-a két, 42,6%-a pedig három gyermeket talált volna ideálisnak. A sokgyermekes anyák közül azonban csak 27% tartja ideálisnak a családonkénti két gyermeket, 60%-uk pedig legalább hármat, vagy annál többet. (Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy a sokgyermekes anyák e véleménymegoszlása teljesen azonos azzal, amit a közvélemény-kutatás a magukat "nagyon vallásosnak" tartó emberek csoportjában mutatott ki, akiknél ugyancsak 27% szavazott a két, s 60%-a a három vagy ennél több gyermek ideális volta mellett. Természetesen az ő esetükben ezt nem csak a vallásosság, hanem beállítódásuk számos más eleme is magyarázza.)

Bár az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag magasabb annál, mint ami a lakossági vélemények alapján alakult ki, mégis igen feltűnő, hogy a 2,80-as átlag messze alatta marad a sokgyermekes nők életben lévő gyermekszám-átlagának (4,37); durván azt mondhatnánk, a sokgyermekes nők egy olyan helyzetet látnának ideálisnak, amelyben a gyermekek száma sajátjukénál mintegy egyharmadával kevesebb.

A véleménymegoszlások arra is rámutatnak, hogy az ideális gyermekszámról alkotott nézetek — hasonlóan a közvélemény egészéhez — meglehetősen homogének, hiszen összességében a válaszadók kétharmadának véleménye két, illetve három gyermek preferálása között oszlott meg. Nagyjából így van ez a közvéleményben is, azzal az eltéréssel, hogy míg a közvélemény nagyjából fele-fele arányban szavaz a két-, illetve három gyermek mellett, a sokgyermekes nőknél e preferenciák durván egyharmad-kétharmad arányban oszlanak el. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag

már a négy- (és méginkább az ennél több) gyermekes anyák körében erős kisebbséghez szorulnak azok, akik saját helyzetükről, mint "ideálisról" vélekednek.

*Az ideálisnak tartott gyermekszámról alkotott vélemény
a válaszadók életben lévő gyermekszáma szerint
Opinions on the ideal number of children
by the number of children alive of the respondents*

Életben lévő gyermek- szám	Ideális gyermekszám										Ösz- szesen	Átlag
	0	1	2	3	4	5	6	7	8 vagy több	Nem tudja		
3	0,5	7,0	27,9	58,8	3,1	0,5	0,1	—	—	2,3	100,0	2,60
4	0,2	3,5	30,2	36,4	20,8	1,8	0,7	—	—	6,4	100,0	2,64
5	0,3	2,9	28,1	39,8	5,2	9,7	0,6	—	0,3	13,2	100,0	2,92
6	0,4	3,0	21,7	37,0	5,1	4,3	6,8	0,4	0,4	20,9	100,0	3,12
7	—	2,0	24,7	32,0	12,7	2,0	1,3	5,3	0,7	19,4	100,0	3,18
8	0,8	0,8	23,5	26,1	13,4	2,5	0,8	—	7,6	24,3	100,0	3,41
9	—	—	14,8	40,7	13,0	3,7	—	1,9	3,7	22,3	100,0	3,40
10 és több	—	2,2	14,4	22,2	16,7	2,2	3,3	—	3,3	35,6	100,0	3,45
Összesen	0,4	4,9	26,8	47,4	7,6	2,3	0,9	0,3	0,6	8,7	100,0	2,80

Az természetesen érthető, hogy az életben lévő gyermekszám növekedésével emelkedik az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag is, hiszen minél több saját gyermek van, annál nagyobb az esélye annak, hogy az ideálisnak tartott helyzet is valamelyest a nagyobb gyermeklétszám iránti nyitottságban fejeződik ki. (Még akkor is így van ez, ha — mint a táblázat mutatja — már az öt-hat, kivált pedig az ennél több gyermekesek csoportjaiban igen jelentős a "nem tudja" válaszok aránya.)

A mutató "viselkedése" azonban mégis inkább a közvélemény egészében mért ideális gyermekszám-átlag mutatójának viselkedéséhez hasonlít. A lakossági közvélemény-kutatásokban visszatérően azt tapasztaljuk, hogy a mutató értéke a legalacsonyabban és a legmagasabban iskolázott rétegek esetében nagyobb, mint az ún. középmezőnyhöz tartozó (8 osztályt, legfeljebb középiskolát végzett) rétegeknél. Ennek feltehetően az a magyarázata, hogy az alacsonyban iskolázottak (akik túlnyomórészt közszégi lakosok, idősebb korúak, vallásosak) véleményalkotását saját hagyományaik befolyásolják. Más szempontok vezérelhetik a diplomás embereket. Feltehetően ők azok, akik leginkább tartanak indokoltnak racionális érvek alapján, hogy az lenne kívánatos, ha a családokban valamivel több gyermek születne. Azonban — egybevetve a saját termékenységük gyakorlattal — ez a kvázi-U-alakú görbe "kisimul": a magasabban iskolázottak, kivált a diplomások esetében a legnagyobb a távolság az eszmék, ideálok és a saját

gyermekszám között. (Mint ha arról lenne szó: több gyermeket találnak ugyan ideálisnak, de nem saját számukra, hanem "mások", az "átlag", a "családok többsége" számára.)

Nos, a lakosságnak az a sajátos metszete, amelyet adatfelvételünkben a három- és többgyermekes anyákkal fogtunk be, véleményalkotásában nem tér el lényegesen a közvélemény egészétől. Ebben a "mintában" is érvényesül, hogy a legalacsonyabban és a legmagasabban iskolázott anyák az ideális gyermekszámot az átlagosnál nagyobb számban jelölik meg. Tekintettel azonban mintánk karakterére (és az ideális gyermekszám-átlag relatíve alacsony értékére) itt a helyzet megfordul: éppenséggel a diplomás anyák azok, akiknek saját termékenységi gyakorlata a leginkább simul hozzá eszményeikhez, ideáljaikhoz, s az alacsonyan iskolázottak azok, akiknél e kettő között a legnagyobb a szakadék:

*Az életben lévő és az ideálisnak tartott gyermekszám-átlagok
a válaszadók iskolai végzettsége szerint*
*The number of children alive and the average ideal number of children
by the educational attainment of respondents*

Iskolai végzettség	Életben lévő	Ideális	Az ideális gyermekszám a saját, életben lévő gyermekszám százalékában
	gyermekszám-átlag		
Nem járt	6,96	3,52	50,6
1—6 osztályt végzett	5,77	2,79	48,4
6—7 osztályt végzett	4,98	2,93	58,8
8 osztályt végzett	4,03	2,57	68,3
Középiskolát végzett	3,33	2,67	80,2
Szakmunkásképzőt végzett	3,59	2,68	74,7
Egyetemet, főiskolát végzett	3,35	3,00	89,6
Összesen	4,37	2,71	62,0

Azt mondhatjuk tehát, a "gyermekek családon belüli, ideális száma" inkább ún. közvélemény-fogalom, valamiféle közízlés, társadalmi norma kifejezője, amely meglehetősen fogva tartja a sokgyermekes nők véleményalkotását is, jóllehet egy kisebb részük nagyonis tisztában van azzal: saját gyakorlatuk — tudatos vállalás avagy véletlen teherbeesés következtében — ezt meghaladta. Az ötödik-hatodik gyermek megszületése után húzható meg a cezúra, amikor ennek érzékelése már számottevő. Ezt egy olyan mutató szemlélteti, amely az ideális gyermekszám-átlagokat az országos közvélemény-kutatásban mért, hasonló átlaggal veti egybe:

Életben lévő gyermekszám (1)	Ideális gyermekszám (átlag) (2)	$\frac{2.oszlop}{2,53^3} \cdot 100$ (3)
3	2,60	102,8
4	2,96	104,3
5	2,92	115,4
6 és több	3,25	128,5
Átlag	2,80	110,7

³Az 1985. évi országos közvélemény-kutatásban mért ideális gyermekszám-átlag. A mutató értéke — minél közelebb van a 100-hoz — annál valószínűbb, hogy az adott csoporthoz tartozó nők véleménye belesimul a közvélemény egésze által kialakított vélekedésbe.

"Ha újra kezdené az életét, hány gyermeke lenne?"

Kérdés az, hogy mennyire vannak megelégedve jelenlegi helyzetükkel, ugyanezt az életformát vállalnák-e még egyszer akkor is, ha "újrakezdhethnék" életüket. Erre adnak választ az ún. *retrospektív* gyermekszám-átlagok. (Ezt annak a kérdésnek — illetve a reá adott válaszoknak — alapján számíthatjuk ki, amely így hangzik: "Ha újrakezdené életét, hány gyermeke lenne?")

Mint már tudjuk, a megkérdezett anyák közel 40%-a nem tervezte meg előre gyermekei számát, illetve az volt a "terve", hogy annyi gyermeke lesz, "amennyi sikerül", "amennyit az Isten ad". Nos, ha újrakezdhethnék életüket, akkor jóval kisebb hányaduk gondolkozna csak így. Mindössze 5,7% válaszolta azt: "nem tudja megmondani, hány gyermeke lenne", s 2,4% vélekedne úgy, hogy "a természetre bízna". (Ez utóbbiak aránya még a 8 és többgyermekesek körében sem éri el a 10%-ot.)

A retrospektív gyermekszám átlaga 2,59, ami messze alatta marad mind az érintettek életben lévő (4,37), mind az eredetileg tervezett (2,71) gyermekszám-átlagának, de a saját maguk által ideálisnak tartott gyermekszámnak is. Ha újra kezdhethnék életüket, akkor tehát a ma sokgyermekes anyák gyermekvállalási elképzelései gyakorlatilag nem múlnák felül azt a "normatívát", amely a közvélemény szemében általánosan elfogadott: a családonkénti 2,53 gyermeket.

Az egész minta csupán 39%-ának lenne ugyanannyi gyermeke, mint amennyi az adatfelvétel időpontjában volt. Köztük a háromgyermekesek vezetnek: 55%-uk életét újrakezdve is háromgyermekes lenne. Mivel azonban 22%-uk csupán két, 11%-uk egy gyermeket vállalna, 4% pedig egyáltalán nem kívánna gyermeket, a most háromgyermekesek csoportjában átlagosan mindössze 2,46 gyermek születne. Az "újra" ugyanannyi gyermeket vállalók aránya azonban a 8 és többgyermekesek körében már

10% alá csökkenne le, s e csoportban átlagosan 2,81 gyermek születne meg egy családban.

Az összes megkérdezett anya nagy többsége (közel 60%-a) kevesebb gyermeket hozna világra, ezen belül 6—7% gyermektelen maradna. (A gyermektelenséget óhajtók aránya a háromgyermekesek 4%-ához képest 8 és többgyermekesek esetében meghaladja a 15%-ot is!) A jelenleginél több gyermeket az érintetteknek csupán töredéke, leginkább a ma három- és négygyermekesek mintegy 3—4%-a kívánna.

Elgondolkoztató, hogy ez a "megbánás" igazán a hagyományosan magasabb gyermekszámú rétegekre (a községekben élőkre, az alacsony iskolázottakra) jellemző. Mint a korábbiakban láttuk, e rétegekből tevődik ki az öt, hat vagy annál is magasabb gyermekszámú családok zöme, de ha újra kezdenék életüket, elképzeléseik szerint még a városi, vagy iskolázottabb sorstársaiknál is kevesebb gyermekre vállalkoznának.

A retrospektív gyermekszám alakulása a válaszadók életben lévő gyermekszáma szerint
Retrospective number of children by the number of children alive of the respondents (per cent)

(százalékban)

Életben lévő gyermekszám	Retrospektív gyermekszám								Összesen	Átlag
	0	1	2	3	4	5	6 és több	Nem tudja		
3	4,2	11,1	22,1	54,6	3,0	0,5	0,3	4,2	100,0	2,46
4	5,5	8,0	32,6	16,2	26,8	2,7	1,3	6,9	100,0	2,70
5	8,0	8,6	32,1	24,9	2,0	12,7	0,6	10,9	100,0	3,70
6	9,4	7,2	28,5	17,9	4,7	1,7	17,4	13,2	100,0	2,74
7	10,7	8,0	24,0	20,0	8,0	1,3	12,6	14,7	100,0	2,89
8	16,8	3,4	28,6	17,6	5,9	1,7	7,5	18,5	100,0	1,74
9	16,7	5,6	27,8	20,4	1,9	—	5,6	22,0	100,0	2,30
10 és több	11,1	4,4	17,8	20,0	6,7	3,3	12,3	24,4	100,0	3,66
Összesen	6,5	9,3	25,7	37,6	7,1	2,5	3,2	8,1	100,0	2,59

Ám a retrospektív gyermekszám-átlag (2,59) összességében a tervezett gyermekszám-átlagnak (2,71) is alatta marad. Ez abból következik, hogy akik házasságuk kezdetén legalább négy vagy annál is több gyermeket terveztek maguknak, újrakezdve életüket már korántsem ragaszkodnának eredeti terveikhez. (Más oldalról viszont azon kevesek, akik eredetileg csupán egy-két gyermekesek szerettek volna lenni, újrakezdve életüket ennél egy-két gyermekkel többet kívánnának, nem haladva meg ezzel

az óhajjal a társadalmilag általánosan elfogadott "normatívát".) Csupán azok maradnának konzekvenszek eredeti terveikhez, akik számára három gyermek jelenti a vágyott családlétszámot.

Tervezett gyermekszám	Retrospektív gyermekszám (átlag)	Ha újra kezdené, hány gyermeket szülne? (Az eredeti tervek százalékában.)
1 (3,52) ⁴	1,92	192,0
2 (3,64)	2,25	112,5
3 (3,67)	3,00	100,0
4 (4,87)	3,41	85,2
5 (4,98)	3,95	79,0
6 (5,14)	4,79	79,8
7 (6,71)	.	.
8 és több (4,83)	3,83	47,9
Átlag: 2,71	2,59	95,6

⁴A zárójelbe tett átlag-értékek az adott gyermekszámot tervezők életben lévő gyermekszám-átlagát mutatják.

A tervezett és a retrospektív gyermekszámok egybevetése természetesen csak egy erősen lecsökkent mintára vonatkozik, hiszen — mint arra már utaltunk —, az összes megkérdezett anya közel 40%-a nem tervezte meg előre gyermekei számát. Gyakorlatilag mindannyiuknak volt azonban véleménye arról, hogy hány gyermekkel tartanak egy családot "ideálisnak" ma Magyarországon.

Mint már tudjuk, e mutató átlaga (2,80) ha nem is túlságosan, de meghaladja a lakossági közvélemény-kutatással mért ideális gyermekszám-átlagot, de lényegesen alacsonyabb a kérdezett nők valóságos gyermekszám-átlagánál. Ha újramezhetnék életüket, jobban ragaszkodnának ideál-jaikhoz. A nagy többség (csaknem 60%) csupán annyi gyermeket szülne, amennyit ideálisnak tart (ennek több, mint felét azok tennék ki, akik mindkét esetben a háromgyermekes családot preferálnák), mintegy egynegyedük pedig a sajátmaga által ideálisnak tartottnál is kevesebb gyermekszülésre vállalkozna.

Az ideális és a retrospektív gyermekszámról alkotott vélemények összefüggése a mindkét kérdésről véleménnyel rendelkezők százalékában
Relationship between the opinions on the ideal and the retrospective number of children in per cent of those who expressed their opinions on both issues

(N=2608)

Retrospektív gyermekszám	Ideális gyermekszám							Összesen
	0	1	2	3	4	5	6 és több	
0	0,3	0,4	2,7	1,6	0,7	—	—	5,7
1	0,0	3,3	3,0	3,4	0,3	0,2	0,3	10,5
2	0,0	0,5	17,0	8,9	0,7	0,0	0,0	27,1
3	0,1	0,9	5,6	33,0	1,4	0,3	0,2	41,5
4	—	0,1	1,0	2,9	3,7	0,5	0,3	8,5
5	—	0,0	0,3	1,0	0,5	0,8	0,0	2,6
6 és több	—	0,0	0,4	1,3	1,0	0,5	0,9	4,1
Összesen	0,4	5,2	30,0	52,1	8,3	2,3	1,7	100,0

Az elmondottak alapján nagyon valószínű, hogy a három- és többgyermekes anyák gondolkodásmódja, a családi életéről kialakult terveik, eszményeik nem sokban különböznek a női népesség nagy többségétől, azoktól, akik nem vetik ugyan el a két, három, esetleg ennél több gyermekes család eszményét, saját életükben, terveikben azonban nem vállalkoznak egy-két gyermeknél többre. Az attitűdökben, beállítódásokban számottevő a különbség a három valamint a négy és annál több gyermekes anyák csoportjai között. A háromgyermekesek körében még viszonylag nagy számban található olyanok, akik tudatosan nagy családra törekedtek, a nagy család felső határának éppenséggel a három gyermeket gondolva. A négy és ennél több gyermekesek egyre szűkülő csoportjaiban mind erőteljesebbé válik a véletlen teherbeesés szerepe, a nem kívánt helyzet többé-kevésbé kényszerű tudomásulvétele, és egyre jobban gyérül azok száma, akik érzelmi vagy vallási okokból, netán hagyományaik követése miatt fogadnak el egy újabb gyermeket. A gyermekszám növekedésével mindinkább általánossá válik a "megbánás" érzése: újrakezdve már nem ismételnék meg jelenlegi helyzetüket.

Jól tudjuk, a retrospektív gyermekszámot jelző mutató valóságértéke nagyon is megkérdőjelezhető, hiszen maga a feltételezett helyzet, az élet "újrakezdése" eleve a mesék, a csodák világába tartozik. Teljesen valószínűtlen például, hogy a ma 8—10 gyermekes anyák több, mint egyötöde — életét újrakezdve — egyetlen gyermek világrahozatalára sem vállalkoznék.

A vélemények azonban mégis árulkodóak. Árulkodnak arról, hogy a sokgyermekes anyák — a gyermekek eltartásával, felnevelésével kapcsolatos nehézségek, a családi problémák miatt — meglehetősen nagy feszültségek közepette élnek. A családi élet pedig vitathatatlanul megsínyli, ha feszültségeik okát éppen gyermekeik számában találják meg, abban, ami örömforrást kellene, hogy jelentsen számukra. Kérdés, mennyire felelős a társadalom azért, hogy a nagyobb gyermekszám iránti — bármilyen attitűdből is táplálkozó — nyitottságot még a családoknak ebben az igen-igen kis hányadában is néhány év után a frusztráltság érzése, a kialakított életforma megbánása váltja fel.

Tárgyszavak:

Családdemográfia
Családszociológia

FAMILY PLANNING, CHILDBEARING AND IDEAL NUMBER OF CHILDREN AS EXPRESSED BY MOTHERS OF LARGE FAMILIES

Summary

The proportion of those who do not indulge in family planning practice is four times higher than the national average among mothers of large families. Non-planning is relatively infrequent among mothers of three children, but gains dominance with the increase in the number of children. Although the average of the planned number of children (2.71) is considerably higher than among all marrying women, but is, among women of any family size, lower than the average number of children alive (4.37). 50% of the women in the sample who do use family planning practice would have wanted to give birth to one or two children. The majority of the sample, however, were "non-users" or "over-producers", and we enquired among them on the reasons for their behaviour. The question we asked was "How, after all, did it come about that you have this number of children?". More than half of the interviewees said that their high number of children was due to chance, to random circumstances. Their behaviour was determined by ignorance as to contraceptive methods, by the refusal of abortion, or fear of abortion, too late detection of the pregnancy, i. e. a forced acceptance of the repeated childbearing rather than conscious action. The attitude of wanting large families, of a conscious planning, of emotional or religious factors, or of rational practical reasons (like a preference for the sex of the next child, or wanting a child from a new marriage) was more frequent among women with higher educational attainments.

We also investigated how satisfied the mothers were with their situation, how ideal they find it, and whether, if they could start anew, they would want to have as many children as they have now. We asked the number of children mothers of large families found ideal, and compared that to the national average of the number of children women find ideal according to other research results. We also compared the

magnitude and the direction of the difference between their expressed ideal and the actual number of children they have.

As for the ideal number of children, we found that the number of children mothers of large families find ideal (2.80) is higher than the value (2.53) found in the course of a public opinion survey which was carried out in the same year, but is far lower than the actual average number of children they have (4.37). Considering the sample by family size we found that the difference was smallest among mothers with three children, as could be expected, but only a minority of mothers of four or more children found their own situation ideal.

Using the averages of the retrospective number of children we also investigated their satisfaction with their present situation, i. e. whether they would want this kind of life if they would start again. The average of the retrospective number of children (2.59) was far below their actual number of children alive (4.37), or their planned number of children (2.71), and even the number of children they said to be ideal (2.80). 39% of the whole sample said they would have the same number of children as they had at the time of the interview.

A CSEHSZLOVÁKIAI HALANDÓSÁG FÖLDRAJZI KÜLÖNBSEGEI. AZ ÖKOLÓGIAI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÓK HATÁSA

JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ—DAGMÁR DZÚROVÁ

Bevezetés

Mielőtt a Csehszlovákián belüli földrajzi különbségek tárgyalására rátérnénk, szükségesnek tartjuk, hogy megállapítsuk, milyen a csehszlovák halandóság helyzete a fejlett országok halandóságához viszonyítva. 1988-ban a Csehszlovákiában születéskor várható élettartam 67,8 év volt a férfiaknál és 75,3 év a nőknél (a Cseh Köztársaságban 68,1, illetőleg 75,3 év, a Szlovák Köztársaságban 67,1, illetőleg 75,5 év). Ezek az értékek azt tükrözik, hogy az elmúlt 25 év során a csehszlovákiai halandóság kedvezőtlenül alakult. A várható élettartam növekedésének szekuláris trendje következtében a hatvanas évek elején Csehszlovákia halandósága történelmének viszonylag legkedvezőbb szintjén volt. Azóta semmiféle haladás sem történt és ennek következtében Csehszlovákiának a fejlett országok között elfoglalt helyzete romlott. A jelenlegi halandóságra a csecsemőhalandóságnak és a 40 éven felüliek halandóságának magas szintje jellemző. Csehszlovákiában jelentős a keringési betegségek okozta halálozási többlet. Például Franciaországgal összevetve, az e betegségek okozta halálozási gyakoriság a franciaországinak majdnem kétszerese /5/. A daganatok okozta halandósági többlet kevésbé súlyos, ennek ellenére az összhalandóság romlásában mégis közrejátszik. A csehszlovákiai regionális különbségek tanulmányozása lehetővé teszi a területi különbségek előtérbe állítását, de az egyes területi részek között regisztrált különbségek nem jogosítanak fel nagy reményekre a csehszlovákiai halandóság javításának pontos útját illetően.

Területi bontás és elemzési módszerek

Közigazgatási szempontból Csehszlovákiát 114 körzetre lehet osztani, ami tulajdonképpen 112 körzetet, valamint a két fővárost, Prágát és Pozsonyt jelent. E körzetek területe 100 km² (Pilsen, Ostrava, Brünn

körzet-városok) és 2000 km² (Besztercebánya) között változó. Lakosaik számával kifejezetve méretük 40 000 (Felsővízköz [Svidník], Ólubló, Rokycany) és 300—400 000 (Pozsony, Brünn, Ostrava körzet-városok) között van. Prága 1,2 millió lakosával külön helyet foglal el. A különböző körzetek népsűrűsége 1989-ben az 1 km²-re jutó 40 lakostól (Tachov, Prachatice, Klatovy), a középértéket jelentő 122 lakoson át az 1000 és ennél több lakosig (Brünn, Ostrava, Pilsen, Pozsony, Prága: 2500) változik (1. tábla).

A regionális egyenlőtlenségekkel foglalkozó dolgozatunk az adatok két típusára alapul: az 1981—1985. évi időszakra vonatkozó halandósági táblákra /8/ és a halandóság-típus módszerével elemzett 1980—1984. évi időszakban történt halálozások ok szerinti csoportosítására /4/. Ezek után megpróbáltuk pontosabban megvizsgálni a halandósággal leginkább társított változók gyakoriságát. Ezek a változók (3. tábla) egyrészt társadalmi-gazdasági jellegűek (iskolázottság, a városi népesség aránya, a munkások aránya, válási arány, a cigány népesség aránya, minthogy ez utóbbi magatartása jelentősen eltér a népesség többi részének magatartásától), melyeket az 1980. évi népszámlálástól kezdődően mérünk /6/. Másrészt azokat az "ökológiai" változókat használjuk, amelyek a levegő szennyezettségét mérik (hamu, SO₂, NO_x kibocsátás: 1981—1985. évi adatok) /3/. A földrajzi egyenlőtlenségekre vonatkozó kérdéseink megválaszolásánál, valamint a halandóság és lehetséges meghatározó tényezői közötti kapcsolatra vonatkozóan a STATGRAPHICS software-t, pontosabban a Factor Analysis, a Stepwise Variable Selection és a Canonical Correlations módszereit használtuk.

A halandóság földrajzi egyenlőtlenségei

Az 1981—1985. években a születéskor várható élettartam a férfiaknál a tőketerebesi [Třebišov-i] 64,2 és a Třebič-i 69,2 év között volt, a nőknél pedig a Sokolov-i 72,1 év és az ólublói 76,5 év között. Mindazonáltal meg kell említenünk, hogy a helyi adatok szerinti leghosszabb átlagos élettartamok — elsősorban a nők esetében — messze elmaradtak az ugyanarra az időszakra vonatkozó francia országos átlag mögött, minthogy ez az átlag (79,0 év) 2,5 évvel hosszabb, mint a legkedvezőbb csehszlovákiai adat. Az alacsony és a magas halandóságú körzetek közötti abszolút eltérés nem haladja meg az 5 évet.

Az alacsony halandóságú területi egységek a Cseh Közárságban vannak abban a régióban, amely magába foglalja Dél-Morvaországot, Dél-Csehország északi részét, valamint Kelet-Csehország egy részét (3. tábla). Szlovákiában két régió emelkedik ki: az egyik a Morvaországgal szomszédos rész, a közép-nyugati, másik pedig Északkelet-Szlovákia. E régiók jellemzőinek tüzetesebb vizsgálata sem szolgál semmilyen magyarázatként elfogadható szabályszerűséggel. A Cseh Köztársaságban a morvaországi Třebič és Blansko körzetek közepes méretűek. Az első kevésbé lakott és

ipara könnyűipar, míg a második igen iparosodott. A Kelet-Csehországban lévő Hradec Králové körzet nagyon erősen urbanizált régió központjában Hradec Králové várossal. A dél-csehországi körzetek (Tábor, Písek) olyan régió részei, amelyben a községek kisebb mértékűek. Szlovákiában a középső-nyugati régió (Trencsén, Topolcsány, Privigye) viszonylag iparosodott. Ezzel szemben az északkeleti rész (Bártfa, Ólubló) kevésbé fejlett, mezőgazdasági jellegű és kisebb népsűrűségű. A magas halandóságú régiókat könnyebb körülhatárolni — az egyik Északnyugat-Csehországban rajzolódik ki, a másik Szlovákia déli részén húzódik Komáromtól Tőketerebesig. A Cseh Köztársaságban a magas halandóság az urbanizálódott és ipari körzetekben (ezek legtöbbje a korábbi Szudéta vidéken van) figyelhető meg, míg Szlovákiában magas halandóság inkább a mezőgazdasági, kevésbé fejlett, nemzetiségi szempontból heterogén (magyar nemzetiség, cigányok) népességű körzetekben tapasztalható.

Az összhalandóság szintje különböző életkorokban bekövetkezett halandósági intenzitás összekapcsolódásának eredménye. Ebből a szempontból szemléltetve a regionális egyenlőtlenségeket, három korcsoportot vizsgálunk: az 1 éven aluliakat, a 40 és 60 év közöttieket és a 60 éves és idősebbeket. Az alkalmazott mutatók: a csecsemőhalandóság, a 40 és 60 év közöttiek halandósági hányadosa és a 60 éves korban még várható átlagos élettartam.

A csecsemőhalandóság

A csecsemőhalandóság területi megoszlása azt mutatja, hogy a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között jól kivehető határvonal húzódik (2. tábla). A legalacsonyabb csecsemőhalandóságú húsz körzet között csak egy szlovák körzet van (a 19. helyen lévő, Csehországgal szomszédos Seznica). Alacsony csecsemőhalandóság inkább a csehországi és dél-morvaországi, valamint részben a kelet-csehországi kis lélekszámú községeket magukba foglaló körzetekben figyelhető meg. Ezzel szemben a legmagasabb csecsemőhalandóságú 11 körzet kizárólag szlovák. Utánuk következnek néhány olyan cseh körzet, amelyben az általános halandóság magas. 1981—1985-ben a csehszlovákiai csecsemőhalandóság értékei 10% (Písek, Jičín, Blansko) és több, mint 20% (Rimaszombat, Varanné, Tőketerebes) között voltak. A Cseh és a Szlovák Köztársaságok közötti legnagyobb különbségek a csecsemőhalandóságban és a 60 éven felüliek halandóságában vannak.

A felnőttek halandósága

Csehszlovákia nemzetközi helyzetének romlása mindenekelőtt a 40 éven felüli korcsoportok halandóságának kedvezőtlen alakulása miatt kö-

vetkezett be /5/. Vizsgáljuk meg először a 40 és 60 év közöttiek következő képlet szerint kiszámított halandósági hányadosát:

$$q_{40-60} = 1 - \frac{S_{60}}{S_{40}},$$

amelyben S a halandósági táblában szereplő túlélők száma. A hányadosok a férfiak esetében 170 ‰ (Hradec Králové, Prága, Náchod) és 260 ‰ (Léva, Nagykürtös, Töketerebes) között, a nők esetében 60 ‰ (Ólublő, Třebíč, Rychnov nad Knežnou) és 110 ‰ (Sokolov, Louny, Teplice) között vannak. A felnőttek halandósági többlete különösen magas Északnyugat-Csehországban és Szlovákia déli részén. A 40 és a 60 év közöttiek halálkozásának területi megoszlása nagyon hasonlít a születéskor várható élettartam területi egyenlőtlenségeire (2. tábla).

Halandóság 60 éven felül

A 60 éves korban még várható élettartam területi sruktúrája majdnem teljes fordítottja a csecsemőhalandóságénak (2. tábla). A Cseh Köztársaságban, ahol a csecsemőhalandóság alacsony, a 60 éven felüliek jelentős többlethalandósága regisztrálható. Ezzel szemben a szlovák körzetek többségében — a Dél-Morvaországgal szomszédos délnyugati rész kivételével — a 60 éves korban még várható élettartam igen magas.

A férfiaknál az e_{60} értékei 13 év (Sokolov, Most, Kladno) és 16 év (Bártfa, Ólublő, Eperjes) között, a nőknél 17 év (Teplice, Most, Sokolov) és 20 év (Ólublő, Nagykürtös, Csaca) között vannak.

A férfiak többlethalandósága

Bár a halandóság időben kifejezve csökkent, a férfiak és a nők közötti különbség továbbra is nőtt. Ezt a jelenséget folyamatos megfigyeléssel regisztrálták. Mihelyt azonban az időbeli különbségek vizsgálatáról a térbeli különbségek vizsgálatára térünk át, ez a törvény már nem érvényes, sőt visszajára fordul. Ezt a tényt *J. Vallin* állapította meg /7/. Eszerint, minél hosszabb a születéskor várható élettartam, annál kisebbek a férfiak és a nők közötti különbségek. Ez a szabály három országra vonatkozóan bizonyított. A három ország Franciaország, Olaszország és Magyarország. De általános érvényű-e ez a törvény? Vonatkozik-e Csehszlovákiára is? A földrajzi különbségek körzetek szerinti elemzése megerősíti a feltevést, hogy az alacsony halandóságú körzetekben a férfiak halandósági többlete kisebb. A férfiak és a nők átlagos élettartama közötti különbség 6 és 7 év

között van, szemben a magas halandóságú körzetekkel, ahol a férfiak halandósági többlete jelentősebb, legalább 7,5 év.

Ha a két változó — "a férfiak születéskor várható élettartama" és "a férfiak és a nők várható élettartama közötti különbség" — között lineáris korreláció-számítást végzünk, a korrelációs együttható $-0,66$, az egyenes lejtése pedig $0,52$ lesz.

Csehszlovákiában tehát ugyanazt a jelenséget fedezzük fel, bár a korreláció gyengébb, mint Franciaországban ($-0,86$), Olaszországban ($-0,71$) vagy Magyarországon ($-0,82$). Ebben bizonyos szerepet játszhat a területi felosztás: Csehszlovákiában a területi egységek mérete kisebb.

Az ok szerinti halandóság

Csehszlovákiában az összhalandóságot legnagyobb mértékben a keringési rendszer megbetegedései terhelik (több mint 50%). A keringési rendszer megbetegedései okozta férfi halandóság földrajzi megoszlására az jellemző, hogy Északnyugat-Csehország körzeteiben (Most, Litoměřice, Sokolov, Teplice, Louny), Közép-Csehország körzeteiben (Kladno, Kutná Hora), Morvaország néhány elszórt körzetében (Kroměříž, Bruntál, Znam) és Szlovákia egy körzetében (Tőketerebes) ennek a halandóságnak a szintje magas. Ezzel szemben a mezőgazdasági jellegű Kelet-Szlovákiában, ahol a cigány kisebbség jelentős, a keringési rendszer megbetegedései okozta halálózás a legalacsonyabb, ugyanúgy, mint a Morvaországgal határos iparosodott szlovák régióban is (Topolcsány, Seznica, Trencsén, Nagyszombat).

A daganatok okozta férfi halandóság területi eloszlása egyetlen, Csehország nyugati részére kiterjedő régiót mutat ki magas halandóságúként. A legmagasabb szintet Tachov-ban, Sokolov-ban, Chomutov-ban, Karlsbadban [Karlovy Vary] és Most-ban regisztrálták. A daganatok okozta viszonylagos halandósági többlet különösen magas Dél-Csehországban, ahol az összhalandóság és a többi okok miatti halandóság nem annyira magas. A tüdőrák okozta halandóság még hangsúlyozottabbá teszi a daganatok okozta összes halandóság földrajzi megoszlását. A leginkább sújtott körzetek: Sokolov, Tachov, Karlsbad, Chomutov, Most /4/.

A halandóság összképe

Csehszlovákiában a legfejlettebb és a leghátrányosabb helyzetű körzetek közötti, a születéskor várható élettartamban lévő különbségek 5 évnél nem nagyobbak (a variancia-együttható a férfiaknál 1,6%, a nőknél 1,1%). A legmarkánsabb területi különbségek a kor szerinti halandóságban vannak. A legnagyobb variancia a csecsemőhalandósággal kapcsolatos (a variancia együtthatója 20%, míg a 40–60 évesek halandóságánál 11–12%, a 60 éven felüliek halandóságánál 4–5%).

A csecsemőhalandóságban megmutatkozó különbségek felelősek a legalacsonyabb halandóságú körzet és a legmagasabb halandóságú körzet közötti átlagos élettartambeli különbség 10 százalékáért. Ugyanebben a 40 és 60 év közöttiek halandósága 30 százalékos, a 60 éven felüliek halandósága pedig 40 százalékos szerepet játszik /2/.

A q_0 , a q_{40-60} (férfiak, nők) és az e_{60} (férfiak, nők) változók faktoranalízise a kor szerinti halandóságot két (a variancia 81 százalékát magyarázó) faktorra bontotta:

Változók/Tényezők	1. faktor	2. faktor
q_0 mindkét nem	-0,07415	0,83994
q_{40-60} férfiak	-0,43336	0,73888
q_{40-60} nők	-0,77741	0,45029
e_{60} férfiak	-0,91646	0,26989
e_{60} nők	-0,85111	0,42374

Az első az idős korú (60 éven felüli) népesség halandóságát foglalja össze, amihez a 40 és 60 év közötti nők halandósága társul. A második tényező a csecsemőhalandóságot, valamint a 40 és 60 év közötti férfiak halandóságát tartalmazza. Azok a cseh körzetek, amelyekben az általános halandóság alacsony, e két tényező tekintetében közömbös helyzetűek. Esetükben az osszintenzitás, az alacsony csecsemőhalandóság és a 60 éves korban még várható túl rövid élettartam összekapcsolódásának következménye. Ezzel szemben azok a körzetek, amelyekben a halandóság magas, közelebb vannak az első tényezőhöz (a 60 éves korban még várható rövid élettartam, a 40 és 60 év közötti nők magas halandósága). Az alacsony halandóságot mutató szlovák körzetek az első tényezőhöz társulnak, míg a magas mortalitást mutató szlovák körzetek a második tényezőhöz.

A két magas halandóságot mutató nagy régió — Északnyugat-Csehország és Dél-Szlovákia — ipari jellegűek, társadalmi és még halálóki struktúrájuk szempontjából is különböző. A cseh régió a keringési rendszer megbetegedései és a rák okozta halandósági többletet mutat, míg a szlovák régióra a légzőszervi és az emésztőrendszeri megbetegedések okozta halandósági többlet jellemző.

Az ökológiai és a társadalmi változók okozta területi különbségek

Csehszlovákia a világon jelenleg az egyik első helyet foglalja el a szennyeződések intenzitása tekintetében. A szennyeződések különösen a cseh részen erős. 1988-ban az SO_2 kibocsátás $26,6t/km^2$ -re ($0,2t/hab.$) emelkedett, az NO_x kibocsátások pedig $10,8t/km^2$ -re ($0,08t/hab.$). Ez a helyzet az energiaforrások kedvezőtlen struktúrájának következménye, ugyanis ezek

az energiaforrások közepes minőségű kőszén- és lignitrétegekből származnak. Ehhez még hozzáadódik a csehszlovák ipar energiapazarlása a nemzeti jövedelem egy egységének előállítására 30 százalékkal több energiát használ fel, mint átlagosan a világon /1/.

A kibocsátások földrajzi eloszlása nagyon egyenlőtlen. A legnagyobb mértékben sújtott régiók azok, amelyek vagy a bányákból termelik ki az energiát, vagy a leginkább iparosodottak. Északnyugat-Csehország van a legkedvezőtlenebb helyzetben, ezután jön Prága és Ostrava, Szlovákiában pedig Kassa és Privigye. A legnagyobb mértékben sújtott területek a fent említettek. Ezzel szemben Csehország és Morvaország déli része továbbá Szlovákia majdnem teljes területe (Kassa, valamint Privigye és környéke kivételével) megkímélt területeket képeznek. Hozzá kell tennünk, hogy a közölt számok csak átlagot fejeznek ki és nem érzékeltetik, milyen veszélyt jelentenek a hirtelen atmoszférikus változások okozta epizódikus jellegű események egy majdnem teljesen medencékre szabdaltszerű területen.

Noha az erős szennyezettsgű régiók többségükben egybeesnek a magas halandóságú régiókkal, a két jelenség (szennyezettsg és a halandóság) közötti kapcsolatok nem egyértelműek, minthogy bennük az ott lakó népesség társadalmi jellege is szerepet játszik.

Hogy a társadalmi és gazdasági tényezőknek a halandóságra gyakorolt hatását közelebről vizsgálhassuk, minden egyes körzetre vonatkozóan a következő változókat emeltük ki: a cigány népesség aránya (a cigány népesség halandósága lényegesen eltérő életmódja miatt magasabb), a válási arány (a válásoknak a női házasságához viszonyított aránya, ami egy kevésbé stabil életmódnak lehet a mutatója), a városi népesség aránya, az alapfokú iskolai végzettséggel (a kötelező 8—9 osztállyal) rendelkező népesség aránya, a munkásoknak az aktív népességen belüli aránya. Csehszlovákiában minél alacsonyabb az iskolázottsági szint és minél magasabb a munkások aránya, annál jelentősebb a halandóság. A leghangsúlyozottabb regionális egyenlőtlenségek (magas variancia együttható) ott figyelhetők meg, ahol a cigány népesség jelentős vagy ahol a válások gyakoriak (a variancia-együtthatók: a cigány népesség esetében 132%, a válásoknál 49%, a városi népességre vonatkozóan 33%, a munkások arányával kapcsolatban 13%, az alapfokú iskolai végzettség tekintetében 6%). Két változó világosan elkülöníti a Cseh Köztársaságot (ahol a válási arány magas és a cigány népesség jelentéktelen), a Szlovák Köztársaságtól (ahol a válási arány alacsonyabb és ahol a cigány kisebbség jelentős).

Azok a régiók, amelyekben a cigány népesség aránya magas, Kelet- és Dél-Szlovákiában, valamint Északnyugat-Csehországban vannak. Míg a Cseh Köztársaságban a cigányok az urbanizált régiókban koncentrálnak és elsősorban városokban laknak, Szlovákiában a kevésbé fejlett mezőgazdasági régiókban élnek. Népelességen belüli arányuk súlyosbítja a lokális csecsemőhalandóságot.

A válási arány majdnem fordított képet mutat, intenzitása nyugatról keletre haladva csökken. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár a gyakori válások inkább képeznek általános szabályt a nagyvárosokban, a Cseh

Köztársaságban ehhez a tényezőhöz még a helyi társadalmi környezet hatása is hozzájárul. A határmenti régiók (a korábbi Szudéta-vidék) magas válási aránya az egyébként is jelentős mértékben migráló bevándorolt népesség még mindig instabil viselkedését tükrözi.

Az elemzésünkben vizsgált valamennyi változónak (halandóság, ökológia, társadalmi-gazdasági struktúra) a területi különbségekre gyakorolt hatására is faktorelemzést végeztünk. (A következő változókat vizsgáltuk: q_0 ; q_{40-60} férfi és nő; e_{60} férfi és nő; hamu, SO_2 , NO_x kibocsátás; az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező népesség aránya; a cigány népesség aránya; a munkások aránya; válási arány).

Tényező-mátrix Változók/tényezők		1. faktor	2. faktor
q_0	mindkét nem	-0,08731	0,57324
q_{40-60}	férfiak	0,09100	0,82621
q_{40-60}	nők	0,51803	0,60090
e_{60}	férfiak	-0,71046	-0,13389
e_{60}	nők	-0,71827	0,02978
Hamu kibocsátás		0,73790	-0,00182
SO_2 kibocsátás		0,78082	0,08232
NO_x kibocsátás		0,78942	0,07290
Az alapfokú iskolai végzettségűek aránya		-0,24344	0,55734
A városi népesség aránya		0,72501	-0,35684
A cigány népesség aránya		-0,27883	0,63291
A munkások aránya		0,07772	0,70311
Válási arány		0,89107	-0,01617

Itt a két első faktor a variancia 56 százalékát magyarázza meg. Az első faktor erős pozitív módon kötődik a válási arányhoz, a légköri szennyeződést mérő változókhoz és a városi népesség arányához, viszont a 60 éves korban még várható élettartamhoz — mind a férfiak, mind a nők esetében — negatívan kapcsolódik. Az első faktort az "iparosodás extenzív fázisa" faktorának lehet tekinteni, mert a városiasodott körzetek extenzív típusú fejlődése együtt járt a fokozódó szennyeződéssel, a válások szaporodásával és az idős kori még várható élettartam csökkenésével.

A második faktor a 60 éves aluliak halandóságához, a jelentős cigány kisebbséggel rendelkező társadalmi-gazdasági struktúrához, a munkások és az alacsony iskolai végzettségű népesség magas arányához kötődik, tehát a differenciális mortalitási helyzetet ábrázolja.

Az első faktorra vonatkozóan kiszámítottuk a faktor-pontarányokat. A következőkben a jellegzetes csoportokat alkotó körzetek szélsőséges helyzetét ismertettük:

— *első csoport*: jelentős légköri szennyeződés, magas válási arány, de ugyanakkor magas halandóság is (mindegyik kiválasztott korcsó-

portban); az északnyugat-csehországi régió; Sokolov, Most, Teplice, Chomutov, Louny nevű körzetek;

— *a második csoport*: a városi népességhez kapcsolódik, nagy (több mint 100 000 lakosú) városokat magukba foglaló körzetek: Prága, Pozsony, Brünn-város, Pilsen, Hradec Králové, Pardubice, Kassa-város;

— *harmadik csoport*: negatívan csak az első faktorhoz kapcsolódik, jellemzői az időskorúak még várható élettartamának jelentős nagysága, az enyhe szennyeződés és az alacsony válási arány. Minthogy ez a csoport nem kötődik a második faktorhoz, benne a csecsemőhalandóság közepes. E csoport képviselői a kelet-szlovákiai körzetek: Ólubló, Bártfa, Homonna, Eperjes, Felsővízköz;

— *negyedik csoport*: pozitívan kapcsolódik a második tényezőhöz, magas csecsemőhalandóságú, a cigány népesség aránya magas, az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező népesség aránya magas. E csoport képviselői többségükben a Kelet-Szlovákia fennmaradó részén lévő körzetek: Rimaszombat, Töketerebes, Rozsnyó, Kassa környéke;

— *ötödik csoport*: az első tényező tekintetében közömbös, de alacsony csecsemőhalandóságú cseh körzetek: Tábor, Třebíč, Pelhřimov, Písek.

A halandóság, az ökológia és a társadalmi-gazdasági struktúra közötti kapcsolat

A halandóság Csehszlovákiában tapasztalt hosszan tartó stagnálása sok kérdést vet fel. E kérdések egyike a halandóság és a többi változó közötti kapcsolatra vonatkozik. A Stepwise Variable Selection módszerének alkalmazása lehetővé teszi, hogy közelebbről megvizsgálhassuk a társadalmi vagy az ökológiai változóknak egy kiválasztott korcsoport halandóságára gyakorolt hatását. A független (társadalmi és ökológiai) változóknak egy függő változó (a halandóság) alakulásában játszott szerepét a 3. táblázat mutatja be.

A modellváltozók a következők:

Függő változó	A modellben szereplő független változók	
q_0	mindkét nem	Az alapfokú iskolai végzettségűek aránya, a munkások aránya, a cigány népesség aránya
q_{40-60}	férfiak	Az alapfokú iskolai végzettségűek aránya, a válási arány, a cigány népesség aránya
q_{40-60}	nők	Válási arány, az alapfokú iskolai végzettségűek aránya, a cigány népesség aránya
e_{60}	férfiak	Válási arány, az alapfokú iskolai végzettségűek aránya, a városi népesség aránya, a cigány népesség aránya
e_{60}	nők	Válási arány, az alapfokú iskolai végzettségűek aránya, a munkások aránya, a cigány népesség aránya

A táblázatból meglepően nyilvánvaló, hogy a csehszlovák halandóság jelenlegi színvonalára csak a társadalmi-gazdasági struktúráktól függ, és hogy benne egyetlen környezeti tényezőnek sincs szerepe. Tekintettel arra, hogy a halandóság egy 70–100 év folyamán kialakuló hosszú távú folyamat, tartani lehet tőle, hogy az ember külső környezetének az utóbbi időben bekövetkezett romlása késleltetve fog jelentkezni. Ettől függetlenül a társadalmi tényezőknek a halandóságra gyakorolt hatása vitathatatlan és sok vizsgálat által is bizonyított. A jelenlegi csehszlovákiai helyzet összefoglalásaként levonható a következtetés, hogy a 114 területi egységre vonatkozó adatokra alapozott statisztikai összefüggések elemzése felfedte a halandóság és a társadalmi-gazdasági jellegű változók közötti kapcsolatokat.

Ezért alkalmaztuk ezeket a változókat ahhoz a következő vizsgálat-hoz, amely a változók két csoportja — egyfelől a halandóságot mérő változók, másfelől a társadalmi-gazdasági struktúrát jellemző változók — közötti összefüggések tanulmányozásával foglalkozik. A kanonikus korreláció két első együtthatóját a kanonikus jellegű két párral együtt a következő táblázat mutatja be.

Csoport	Változó	$r=0,8660$	$r=0,7021$
Halandóság	q_0 mindkét nem	0,19486	0,64393
	q_{40-60} férfiak	0,06068	0,36511
	q_{40-60} nők	0,02123	0,22141
	e_{60} férfiak	0,59434	-0,12457
	e_{60} nők	0,39372	-0,17145
	Struktúra	az alapfokú iskolai végzettségűek aránya	-0,38853
a városi népesség aránya		0,14957	-0,10849
a cigány népesség aránya		0,37780	0,82709
a munkások aránya		0,24516	0,27847
válási arány		-0,91682	0,66357

A táblázat világosan mutatja, hogy az első, 0,866 értékű korrelációs együttható egy, a 60 éven felüliek halandóságával pozitívan korreláló jellemzőt kapcsol össze egy olyan korrelációval, amely a válási arány és az alapfokú iskolai végzettségűek aránya változói tekintetében negatív, az esetileg meglévő cigány népesség aránya tekintetében pozitív jellegű. A 60 éven felüliek halandósága alacsonyabb (a 60 éves korban még várható élettartam hosszabb), ha a válási arány vagy az alapfokú iskolai végzettségűek aránya kisebb, vagy a cigány népesség aránya nagyobb. A következtetésnek ez az utolsó része egy kissé meglepő, mert a cigány szubpopuláció halandósága magasabb, mint az országos átlag. Ennek az eredménynek

az igazolására el kell mondanunk, hogy azokban a körzetekben, ahol a 60 éves korban még várható élettartam a leghosszabb (Kelet-Szlovákia északi része), a cigány kisebbség valóban jelentős, de ennek a cigány népességnek a korstruktúrája nagyon deformált (a 60 éven felüliek száma igen alacsony). Ebből következően a cigányok jelenléte nem befolyásolja a legidősebb korúak halandóságát.

A kanonikus jellemzők második párja a csecsemőhalandóság pozitív korrelációját mutatja egy olyan korrelációval, amely a cigány népesség aránya és a válási arány változói tekintetében pozitív jellegű. Ez a korreláció megerősíti a korábban bizonyított összefüggéseket, minthogy a csecsemőhalandóság a cigányok körében és az "instabil" (magas válási arányt mutató) körzetekben magas.

A kanonikus jellemzők első párjára vonatkozó kanonikus pontarányok kiszámítása lehetővé tette a 114 körzet helyének kijelölését. A koordináta-rendszerben a körzeteket reprezentáló pontokból álló felhő kiemeli a két nemzeti köztársaság között a társadalmi magatartás és a halandóság tekintetében meglevő dichotómiát. A szélső helyzeteket egyrészt az északnyugat-csehországi területeken, másrészt Északkelet-Szlovákiában találjuk. A körzetek osztályozása majdnem teljesen egybeesik a földrajzi felosztással, minthogy a körzetek egymást követő sorrendje nyugat-keleti irányú. Középen a morvaországi körzetek helyezkednek el.

Következtetés

Csehszlovákiában a halandóság földrajzi egyenlőtlenségei a 114 területi egység tekintetében fennállnak. Ez a halandóság színvonalára, de elsősorban a halandóság kor és ok szerinti struktúrájára vonatkozik. A legkedvezőbb helyzetben lévő körzeteket a Cseh Köztársaságban, Dél-Morvaországban, Dél-Csehország északi részén és Kelet-Csehország Morvaországgal szomszédos egyik részén találjuk, míg a Szlovák Köztársaságban két alacsony mortalitású régió van — az egyik nyugat-szlovákiai és iparosodott, a másik pedig mezőgazdasági jellegű, kevésbé fejlett és Kelet-Szlovákia északi részén található.

A legnagyobb területi különbségeket a csecsemőhalandóság és a 60 éven felüliek halandósága mutatja. A Cseh Köztársaságban a csecsemőhalandóság inkább alacsony, a 60 éven felüliek halandósága pedig magas. Szlovákiában a helyzet ennek éppen a fordítottja. A keringési rendszer megbetegedései és a daganatok okozta elhalálások a Cseh Köztársaságban gyakoribbak, mint Szlovákiában, ahol a légzőszervi és az emésztőrendszeri megbetegedések okoznak halálzási többletet. A társadalmi változóknak a halandóságra gyakorolt hatása — különösen ott, ahol a cigány kisebbség jelentős vagy a válási arány magas — egyértelmű. Az ökológiai változók szerepe kevésbé nyilvánvaló.

1. tábla

Körzet sorszáma, megnevezése	1989. évi terület	1989. évi népesség-szám	1989. évi népsűrűség	Hamu kibocsátások	SO ₂ kibocsátások	NO _x kibocsátások
1. Prága	496	1 211 106	2 442	63,62	143,90	43,20
2. Közép-Csehország						
3. Benešov	1 443	88 569	61	3,70	3,70	0,80
4. Beroun	662	76 781	116	17,40	9,60	2,70
5. Kladno	692	151 955	220	42,10	23,30	11,80
6. Kolín	819	92 798	113	22,20	13,40	3,40
7. Kutná Hora	937	79 394	85	6,00	6,10	1,50
8. Mělník	712	95 576	134	77,90	208,80	92,00
9. Mladá Boleslav	1 059	112 091	106	8,80	15,70	4,30
10. Nymburk	882	90 021	102	7,30	6,50	1,90
11. Prága Kelet	597	94 742	159	7,80	11,50	2,50
12. Prága Nyugat	633	75 745	120	6,10	7,10	1,10
13. Příbram	1 628	108 912	67	3,60	4,00	0,70
14. Rakovník	930	55 439	60	5,00	4,80	0,70
15. Dél-Csehország						
16. České Budějovice	1 625	171 462	106	7,60	13,60	4,70
17. Český Krumlov	1 615	57 522	36	2,30	5,00	1,90
18. Jindřichův Hradec	1 944	93 540	48	2,30	3,20	0,70
19. Pelhřimov	1 290	75 353	58	2,70	4,10	0,60
20. Písek	1 162	73 555	63	2,40	4,10	1,00
21. Prachatice	1 375	51 092	37	1,50	2,20	0,50
22. Strakonice	1 031	71 716	70	3,00	6,10	2,10
23. Tábor	1 303	103 545	79	5,30	8,70	2,90
24. Nyugat-Csehország						
25. Domažlice	1 140	58 904	52	4,40	3,10	6,60
26. Cheb	933	87 456	94	6,80	7,00	1,70
27. Karlovy Vary	1 628	123 494	76	3,40	5,80	2,80
28. Klatovy	1 939	90 232	47	3,20	4,50	0,80
29. Pilsen város	125	174 635	1 397	162,40	205,00	80,30
30. Pilsen Dél	1 079	68 845	64	3,70	3,90	8,70
31. Pilsen Észak	1 323	73 400	55	3,70	5,80	1,10
32. Rokycany	575	46 950	82	5,50	6,50	3,70
33. Sokolov	754	95 766	127	50,00	167,30	44,90
34. Tachov	1 379	49 910	36	1,90	2,00	0,40
35. Észak-Csehország						
36. Česká Lípa	1 162	101 768	88	4,50	7,20	1,60
37. Děčín	909	136 964	151	19,40	22,90	5,10
38. Chomutov	935	125 416	134	71,00	602,00	174,50
39. Jablonec	402	89 714	223	9,40	16,20	2,90
40. Liberec	925	160 247	174	10,20	16,20	3,40
41. Litoměřice	1 032	115 531	112	17,30	28,50	8,40
42. Louny	1 118	88 943	80	23,80	118,40	57,10
43. Most	467	121 109	259	140,60	257,40	86,70
44. Teplice	469	132 371	282	75,10	123,10	64,90
45. Ústí nad Labem	404	118 543	293	72,80	70,50	29,80

1. tábla folytatása

Körzet sorszáma, megnevezése	1989. évi terület	1989. évi népesség-szám	1989. évi népsűrűség	Hamu kibocsátások	SO ₂ kibocsátások	NO _x kibocsátások
46. Kelet-Csehország						
47. Havlíčkův Brod	1 265	96 734	76	3,60	4,40	0,70
48. Hradec Králové	875	163 087	186	7,80	10,20	2,10
49. Chrudim	1 030	106 511	103	5,70	8,60	1,20
50. Jičín	886	79 468	90	5,30	4,80	1,00
51. Náchod	852	112 667	132	8,80	13,70	5,50
52. Pardubice	889	164 161	185	30,70	161,80	70,50
53. Rychnov nad Kněžnou	998	79 566	80	5,00	6,90	1,50
54. Semily	699	75 635	108	4,70	6,40	1,00
55. Svitavy	1 335	103 290	77	5,20	4,80	0,90
56. Trutnov	1 265	137 279	109	21,10	21,80	9,80
57. Ústí nad Orlicí	1 146	122 449	107	14,10	6,20	1,40
58. Dél-Morvaország						
59. Blansko	942	107 982	115	9,30	6,30	1,10
60. Brünn város	230	389 892	1 695	24,90	49,50	14,90
61. Brünn környék	1 091	157 217	144	12,50	87,50	6,20
62. Břeclav	1 190	125 852	106	4,90	5,00	0,80
63. Zlín [Gottwaldow]	1 031	196 206	190	16,00	21,20	6,70
64. Hodonín	1 088	162 344	149	21,10	37,20	13,30
65. Jihlava	1 179	108 614	92	3,80	3,80	0,80
66. Kroměříž	799	108 526	136	12,80	11,30	3,00
67. Prostějov	769	113 778	148	7,10	7,00	1,70
68. Třebíč	1 519	117 324	77	2,40	3,60	0,50
69. Magyargrádis	992	146 016	147	6,60	7,20	1,50
70. Vyškov	889	87 380	98	4,70	4,50	0,80
71. Znojmo	1 637	112 376	69	1,90	2,60	0,40
72. Žďár nad Sázavou	1 672	125 023	75	4,50	4,60	1,30
73. Észak-Morvaország						
74. Bruntál	1 745	110 071	63	4,30	4,40	1,10
75. Frýdek Místek	1 273	226 507	178	11,60	24,60	5,50
76. Karviná	347	289 102	833	70,70	162,80	98,20
77. Nový Jičín	918	158 507	173	8,50	14,20	3,10
78. Olmütz	1 452	224 514	155	4,30	14,60	3,50
79. Opava	1 143	180 897	158	7,70	8,50	1,40
80. Ostrava	214	330 614	1 545	325,80	271,90	130,90
81. Přerov	884	139 343	158	21,00	14,40	4,40
82. Šumperk	1 948	164 232	84	4,10	5,10	1,10
83. Vsetín	1 143	146 204	128	6,50	9,20	2,80
84. Pozsony	368	435 499	1 183	11,63	120,29	25,09
85. Nyugat-Szlovákia						
86. Pozsonyi körzet	1 240	146 479	118	1,18	2,12	0,49
87. Dunaszerdahely	1 075	109 676	102	0,79	2,38	0,49
88. Galánta	986	145 461	148	8,78	16,01	7,51
89. Komárom	1 100	110 374	100	1,03	2,85	1,56
90. Léva	1 551	122 202	79	0,60	2,86	0,67
91. Nyitra	1 442	211 008	146	2,71	3,40	1,22
92. Érsekújvár	1 347	154 829	115	6,28	3,71	3,46
93. Seznica	1 691	148 160	88	1,26	3,03	0,67

1. tábla folytatása

Körzet sorszáma, megnevezése	1989. évi terület	1989. évi népesség-szám	1989. évi népsűrűség	Hamu kibocsátások	SO ₂ kibocsátások	NO _x kibocsátások
94. Nagyatpolcsány	1 360	161 167	119	3,04	5,21	1,74
95. Trecsén	1 310	180 189	138	1,89	4,61	0,97
96. Nagyszombat	1 390	236 221	170	1,83	4,84	1,40
97. Közép-Szlovákia						
98. Besztercebánya	2 075	176 907	85	2,28	5,78	1,06
99. Csaca	935	123 185	132	3,35	4,83	1,28
100. Alsókubin	1 661	117 114	71	2,47	2,32	0,60
101. Liptószentmiklós	1 969	132 237	67	12,59	9,51	1,76
102. Losonc	1 304	96 852	74	0,97	0,97	0,40
103. Turócszentmárton	1 129	112 240	99	11,51	7,02	2,43
104. Vágbeszterce	1 197	167 433	140	2,95	4,87	1,45
105. Privigye	960	138 103	144	33,79	95,86	39,36
106. Rimaszombat	1 823	99 511	55	3,26	3,11	0,99
107. Nagykürtös	847	47 596	56	0,46	0,70	0,14
108. Zólyom	1 721	120 181	70	1,66	2,65	0,85
109. Garamszentkereszt	1 264	94 786	75	7,77	8,77	2,45
110. Zsolna	1 097	182 047	166	4,34	8,32	3,57
111. Kelet-Szlovákia						
112. Bártfa	1 013	78 044	77	0,96	0,96	0,30
113. Homonna	1 910	111 006	58	4,13	4,70	1,33
114. Kassa város	243	232 253	956	91,12	237,28	136,14
115. Kassa körzet	1 534	99 337	65	0,80	1,38	0,24
116. Nagymihályi	1 310	111 069	85	1,23	6,87	3,56
117. Poprád	1 963	152 375	78	1,29	1,49	0,62
118. Eperjes	1 417	197 286	139	2,99	2,30	0,82
119. Rozsnyó	1 620	86 313	53	2,47	4,67	1,24
120. Igló	1 529	145 372	95	1,68	19,96	0,69
121. Ólubló	624	45 855	73	1,13	1,60	0,30
122. Felsővízköz	862	43 251	50	1,00	1,21	0,20
123. Tóketerebes	1 320	119 377	90	2,23	54,75	21,97
124. Varannó	848	72 546	86	2,23	13,60	2,62
125. Cseh Köztársaság	78 864	10 360 480	131	22,33	42,23	15,36
126. Szlovák Köztársaság	49 035	5 263 541	107	6,36	17,96	7,15
127. Cseh-Szlovákia	127 899	15 624 021	122	17,00	34,14	12,62

2. tábla

Közet sorszáma, megnevezése	Férfiak	Nők	Csecsemő-halandóság (ezrelék), 1981—1985	A 40—60 éves		A 60 éves	
	születéskor várható átlagos élettartama, 1981—1985			férfiak	nők	férfiak	nők
				halandósága (10 ⁴ 40-60), 1981—1985		még várható élettartama, 1981—1985	
1. Prága	68,05	74,01	16,03	1,65	0,88	14,53	18,21
2. Közép-Csehország							
3. Benešov	66,70	74,13	13,85	1,85	0,84	14,21	18,05
4. Beroun	66,41	73,22	13,30	2,12	0,94	13,82	17,30
5. Kladno	65,49	72,81	16,91	2,12	0,95	13,18	17,23
6. Kolín	67,51	73,70	14,95	1,83	0,82	14,12	17,90
7. Kutná Hora	66,72	74,43	10,87	2,11	0,83	14,00	18,04
8. Mělník	66,32	74,18	13,45	1,97	0,85	13,73	17,98
9. Mladá Boleslav	67,03	73,66	12,70	2,11	0,93	13,98	17,85
10. Nymburk	67,44	73,60	14,17	1,89	0,89	14,32	17,92
11. Prága Kelet	67,44	73,61	15,37	1,81	0,91	14,16	17,70
12. Prága Nyugat	66,62	73,80	15,07	1,92	0,74	13,74	17,75
13. Příbram	66,27	73,99	17,13	2,00	0,89	13,82	17,94
14. Rakovnik	66,07	73,72	16,72	2,02	0,83	13,57	18,25
15. Dél-Csehország							
16. České Budějovice	67,43	74,08	15,75	1,88	0,81	14,15	18,27
17. Český Krumlov	67,09	74,02	15,83	1,92	0,91	14,32	18,18
18. Jindřichův Hradec	67,66	74,24	18,40	1,90	0,88	14,54	18,71
19. Pelhřimov	68,01	74,74	11,61	1,73	0,83	14,81	18,39
20. Písek	68,12	74,67	9,57	1,89	0,79	14,42	18,25
21. Prachatice	67,58	74,18	10,94	1,96	0,87	14,36	17,96
22. Strakonice	67,10	74,35	10,93	1,94	0,86	14,14	17,87
23. Tábor	68,73	75,10	11,35	1,68	0,77	14,99	18,80
24. Nyugat-Csehország							
25. Domažlice	67,18	74,23	11,84	1,95	0,88	14,09	18,32
26. Cheb	65,91	72,89	15,36	2,18	0,86	13,25	17,59
27. Karlovy Vary	65,66	73,16	17,63	2,18	0,95	13,63	17,89
28. Klatovy	66,67	74,14	15,53	1,90	0,90	14,06	18,03
29. Pilsen város	67,38	73,50	15,31	1,75	0,93	14,05	17,72
30. Pilsen Dél	66,96	73,91	17,89	1,78	0,85	14,10	18,01
31. Pilsen Észak	67,24	73,82	12,64	1,94	0,88	13,83	17,88
32. Rokucany	66,46	73,23	12,01	1,94	1,08	13,29	17,52
33. Sokolov	64,41	72,07	16,71	2,42	1,19	12,44	17,08
34. Tachov	65,10	73,14	15,68	2,33	0,98	13,30	17,54
35. Észak-Csehország							
36. Česká Lípa	66,16	73,50	14,66	2,14	0,82	13,64	17,63
37. Děčín	66,42	73,06	17,08	2,11	0,95	13,84	17,59
38. Chomutov	65,18	72,11	14,89	2,34	1,09	13,69	17,50
39. Jablonec	67,05	74,49	13,27	2,00	0,90	14,47	18,11
40. Liberec	66,97	73,84	15,47	1,89	0,91	14,22	18,05
41. Litoměřice	65,97	72,91	12,22	2,13	0,98	13,50	17,18
42. Louny	65,44	73,18	15,34	2,42	1,12	13,84	18,11
43. Most	64,18	72,45	15,69	2,46	1,08	12,99	16,99
44. Teplice	64,97	72,14	18,89	2,28	1,12	13,35	16,86
45. Ústí nad Labem	65,83	73,21	17,24	2,16	0,94	13,76	17,61

2. tábla folytatása

Körzet sorszáma, megnevezése	Férfiak	Nők	Csecsemő- halandóság (ezrelék), 1981—1985	A 40—60 éves		A 60 éves	
	születéskor vár- ható átlagos élettartama, 1981—1985			férfiak	nők	férfiak	nők
				halandósága (10 ¹⁰⁰⁰ -os), 1981—1985	még várható élettartama, 1981—1985		
46. Kelet-Csehország							
47. Havlíčkův Brod	67,86	74,61	11,54	1,85	0,74	14,43	17,88
48. Hradec Králové	68,34	75,25	11,81	1,65	0,75	14,75	18,79
49. Chrudim	66,92	74,79	12,58	1,91	0,79	14,00	18,37
50. Jičín	67,77	74,53	10,16	1,93	0,87	14,43	18,24
51. Náchod	68,19	74,37	14,05	1,68	0,86	14,50	18,28
52. Pardubice	68,28	74,96	11,64	1,69	0,72	14,48	18,33
53. Rychnov nad Kněžnou	67,81	74,39	12,80	1,76	0,69	14,61	17,90
54. Semily	68,18	75,05	15,10	1,69	0,74	14,95	18,37
55. Svitavy	67,50	74,70	11,17	1,92	0,89	14,40	18,34
56. Trutnov	67,26	74,24	11,93	1,93	0,95	14,17	18,07
57. Ústí nad Orlicí	68,01	74,94	12,65	1,71	0,74	14,70	18,35
58. Dél-Morvaország							
59. Blansko	68,46	75,18	10,22	1,80	0,81	14,90	19,01
60. Brünn város	68,06	74,58	13,93	1,73	0,82	14,59	18,62
61. Brünn környék	67,81	75,11	11,35	1,78	0,84	14,52	18,85
62. Břeclav	66,29	75,31	10,84	2,31	0,84	14,19	19,08
63. Zlín [Gottwaldow]	67,86	75,53	13,22	1,88	0,73	14,96	18,95
64. Hodonín	66,66	74,92	16,17	2,06	0,76	14,56	18,78
65. Jihlava	67,73	74,59	11,03	1,94	0,76	14,43	18,48
66. Kroměříž	66,79	73,79	12,71	1,98	0,85	13,98	18,01
67. Prostějov	67,99	74,48	14,23	1,75	0,87	14,77	18,57
68. Třebíč	69,16	75,55	11,85	1,75	0,69	15,60	19,00
69. Magyargrádis	67,21	74,51	12,53	2,06	0,88	14,58	18,56
70. Vyškov	67,73	75,50	13,12	1,89	0,71	14,91	18,86
71. Znojmo	66,20	73,91	15,12	2,17	0,83	14,30	17,97
72. Žďár nad Sázavou	67,86	75,18	13,37	1,82	0,74	14,72	18,77
73. Észak-Morvaország							
74. Bruntál	65,30	73,70	16,49	2,43	0,91	13,71	18,20
75. Frýdek Místek	66,66	74,56	14,44	2,11	0,84	14,63	18,43
76. Karviná	66,27	73,89	13,98	2,21	0,93	13,87	18,04
77. Nový Jičín	66,58	74,15	14,59	2,04	0,82	14,28	18,08
78. Olmütz	67,22	74,24	14,38	1,82	0,82	14,50	18,41
79. Opava	66,89	74,42	14,61	1,97	0,78	14,11	18,34
80. Ostrava	66,28	73,57	16,99	2,09	0,93	13,98	18,02
81. Přerov	66,97	74,25	15,81	1,92	0,81	14,40	18,29
82. Šumperk	67,64	74,98	14,50	1,94	0,73	14,72	18,54
83. Vsetín	67,54	74,54	14,30	1,97	0,81	14,87	18,44
84. Pozsony	66,18	74,67	17,24	1,70	0,92	15,00	19,10
85. Nyugat-Szlovákia							
86. Pozsonyi körzet	65,41	73,65	15,37	2,46	1,08	14,07	18,34
87. Dunaszerdahely	66,21	73,82	15,17	2,29	1,02	14,81	18,17
88. Galánta	65,99	74,19	17,39	2,35	0,94	14,89	18,55
89. Komárom	65,18	72,93	17,33	2,41	1,10	14,37	18,01
90. Léva	64,54	74,37	16,19	2,68	0,91	14,28	19,08

2. tábla folytatása

Körzet sorszáma, megnevezése	Férfiak	Nők	Csecsemő- halandóság (ezrelék), 1981—1985	A 40—60 éves		A 60 éves	
	születéskor vár- ható átlagos élettartama, 1981—1985			férfiak	nők	férfiak	nők
				halandósága (10^4q_{40-60}), 1981—1985	még várható élettartama, 1981—1985		
91. Nyitra	66,72	74,58	14,68	2,19	0,94	14,75	19,18
92. Érsekújvár	65,89	74,47	15,83	2,37	0,99	14,80	19,02
93. Seznica	66,99	74,38	11,94	2,17	0,92	14,98	18,56
94. Nagytapolcsány	68,31	75,21	17,59	1,88	0,84	15,78	19,37
95. Trencsén	68,19	75,44	14,39	1,82	0,82	15,72	19,30
96. Nagyszombat	67,09	75,04	14,68	2,14	0,83	15,00	18,94
97. Közép-Szlovákia							
98. Besztercebánya	66,19	74,21	20,81	2,27	0,83	15,21	19,00
99. Csaca	65,53	74,91	20,06	2,36	0,88	14,89	19,88
100. Alsókubin	66,13	74,84	19,57	2,04	0,80	15,48	19,37
101. Liptószentmiklós	67,31	75,59	16,75	2,04	0,76	15,54	19,63
102. Losonc	65,17	74,28	21,04	2,16	0,93	14,84	19,27
103. Turócszentmárton	67,21	74,74	18,01	1,94	0,87	15,28	19,12
104. Vágbeszterce	67,09	74,47	18,63	1,99	0,84	15,19	18,95
105. Privigye	68,93	75,79	14,59	1,71	0,82	15,65	19,66
106. Rimaszombat	65,16	73,18	28,09	2,26	1,08	15,51	19,05
107. Nagykürtös	64,90	75,19	18,26	2,67	0,83	15,29	19,88
108. Zólyom	65,69	74,97	16,63	2,33	0,84	15,09	18,95
109. Garamszentkereszt	65,80	74,97	14,97	2,33	0,90	14,55	19,23
110. Zsolna	67,53	75,04	15,60	2,04	0,82	15,33	19,21
111. Kelet-Szlovákia							
112. Bártfa	68,02	75,60	16,69	1,94	0,79	16,31	19,84
113. Homonna	68,41	74,61	16,22	1,86	0,79	15,79	19,23
114. Kassa város	67,34	74,22	21,64	1,94	0,83	15,20	18,83
115. Kassa körzet	66,18	74,28	20,46	2,19	0,90	15,78	19,49
116. Nagymihályi	66,23	74,76	20,48	2,12	0,84	15,11	19,42
117. Poprád	67,32	74,74	15,64	2,02	0,89	15,52	19,43
118. Eperjes	67,41	75,12	18,43	1,99	0,82	15,88	19,43
119. Rozsnyó	65,63	74,15	17,83	2,33	0,95	14,61	19,14
120. Igló	65,69	74,11	21,75	2,20	0,85	14,82	18,99
121. Ólubló	67,89	76,48	14,28	2,12	0,54	15,95	20,47
122. Felsővízköz	66,98	75,23	13,56	2,22	0,79	15,38	19,30
123. Tőketerebes	64,15	73,38	22,56	2,59	1,07	14,47	19,23
124. Varannó	67,58	74,89	23,10	1,87	0,72	15,79	19,44
125. Cseh Köztársaság	67,13	74,13	14,02	1,93	0,86	14,26	18,18
126. Szlovák Köztársaság	66,49	74,59	17,72	2,13	0,89	15,12	19,11
127. Cseh-Szlovákia	66,93	74,14	15,25	1,99	0,87	14,49	18,35

3. tábla

Közet sorszáma, megnevezése	A városi népesség aránya (%) 1980	Válási arány 1979—1982	Az alapfokú iskolai rendelkező népesség aránya (%) 1980	A munkások aránya, (%) 1980	A cigány népesség aránya (%) 1980
1. Prága	100,00	13,39	63,00	30,50	5,30
2. Közép-Csehország					
3. Benešov	43,40	6,50	82,50	46,40	2,80
4. Beroun	42,90	9,17	81,80	52,80	7,00
5. Kladno	63,70	12,43	80,70	54,80	15,10
6. Kolín	44,00	8,40	81,10	46,60	8,90
7. Kutná Hora	51,70	7,30	81,30	46,30	6,20
8. Mělník	57,50	11,71	80,80	50,80	10,60
9. Mladá Boleslav	61,10	10,44	80,90	51,51	9,20
10. Nymburk	46,90	7,99	81,60	43,90	4,00
11. Prága Kelet	42,90	9,54	79,00	46,70	6,10
12. Prága Nyugat	20,90	9,26	79,40	47,50	4,80
13. Příbram	57,70	8,70	79,60	48,60	2,50
14. Rakovník	36,40	8,94	83,50	47,70	5,70
15. Dél-Csehország					
16. České Budějovice	63,70	9,22	74,20	42,50	7,00
17. Český Krumlov	35,30	9,86	82,00	57,10	17,00
18. Jindřichův Hradec	48,60	6,56	83,20	49,20	5,60
19. Pelhřimov	58,70	3,91	81,80	40,20	1,60
20. Písek	54,80	7,46	78,50	39,90	6,10
21. Prachatice	47,40	8,26	82,00	49,10	6,60
22. Strakonice	55,90	6,44	81,80	40,90	3,50
23. Tábor	64,40	7,52	76,90	40,40	3,10
24. Nyugat-Csehország					
25. Domažlice	49,10	7,95	82,50	46,60	9,90
26. Cheb	78,40	17,71	79,90	49,60	17,30
27. Karlovy Vary	77,80	16,65	78,40	50,40	17,60
28. Klatovy	48,30	7,00	81,10	44,00	6,30
29. Pilsen város	100,00	13,89	68,50	38,00	8,60
30. Pilsen Dél	31,60	6,82	84,30	46,40	4,20
31. Pilsen Észak	16,40	8,02	85,20	55,10	8,10
32. Rokucany	38,70	9,48	81,10	50,00	13,80
33. Sokolov	71,80	21,33	84,20	63,80	32,50
34. Tachov	61,20	12,51	82,70	59,90	19,60
35. Észak-Csehország					
36. Česká Lípa	66,30	13,92	83,40	58,00	8,40
37. Děčín	75,20	15,46	83,50	57,10	19,10
38. Chomutov	83,50	18,62	83,00	59,70	28,00
39. Jablonec	69,40	14,49	80,40	54,80	14,80
40. Liberec	84,20	14,81	78,20	50,90	13,40
41. Litoměřice	52,50	11,79	81,90	49,10	9,10
42. Louny	55,10	11,12	82,20	47,50	26,00
43. Most	70,50	18,03	83,60	60,30	33,90
44. Teplice	75,00	16,43	83,50	57,50	28,40
45. Ústí nad Labem	76,30	16,37	78,40	48,40	24,30

3. tábla folytatása

Közet sorszáma, megnevezése	A városi népesség aránya (%) 1980	Válási arány 1979—1982	Az alapfokú iskolai rendelkező népesség aránya (%) 1980	A munkások aránya, (%) 1980	A cigány népesség aránya (%) 1980
46. Kelet-Csehország					
47. Havlíčkův Brod	49,40	4,51	81,50	44,70	2,70
48. Hradec Králové	71,70	9,43	73,40	39,90	6,30
49. Chrudim	41,60	5,98	83,00	50,20	3,60
50. Jičín	49,50	6,25	80,90	43,20	9,00
51. Náchod	66,80	8,85	82,10	53,50	11,50
52. Pardubice	65,30	9,45	74,90	44,50	6,50
53. Rychnov nad Kněžnou	44,00	7,70	80,80	46,70	8,00
54. Semily	49,00	7,61	81,30	50,30	4,50
55. Svitavy	51,10	6,20	83,40	50,50	5,20
56. Trutnov	60,90	11,73	82,10	56,40	6,10
57. Ústí nad Orlicí	61,40	6,91	80,70	49,50	6,20
58. Dél-Morvaország					
59. Blansko	42,80	6,76	82,00	50,00	1,40
60. Brünn város	100,00	13,27	64,70	35,20	6,50
61. Brünn környék	24,90	7,30	82,50	51,20	1,60
62. Břeclav	36,50	8,04	85,10	47,40	4,60
63. Zlín [Gottwaldow]	72,40	7,70	79,00	48,40	1,10
64. Hodonín	41,80	6,19	83,70	52,10	4,60
65. Jihlava	64,10	7,84	80,70	45,70	7,40
66. Kroměříž	59,60	8,38	80,60	47,10	2,80
67. Prostějov	44,60	7,68	81,50	45,90	3,50
68. Třebíč	49,70	5,89	83,00	42,80	2,00
69. Magyargrádis	44,30	5,32	83,90	52,60	2,20
70. Vyškov	39,60	6,64	83,10	47,70	4,70
71. Znojmo	43,50	8,28	84,50	45,90	2,00
72. Žďár nad Sázavou	53,10	5,44	81,30	46,10	1,70
73. Észak-Morvaország					
74. Bruntál	62,40	12,32	83,00	59,90	14,40
75. Frýdek Místek	60,80	8,82	80,80	57,40	4,80
76. Karviná	87,10	12,75	82,40	63,70	11,60
77. Nový Jičín	75,50	8,60	81,50	55,30	8,10
78. Olmütz	64,50	9,11	76,30	44,50	7,50
79. Opava	57,00	7,27	82,80	53,70	6,90
80. Ostrava	100,00	15,47	76,20	50,70	16,40
81. Přerov	62,50	8,16	78,60	46,00	9,90
82. Šumperk	47,80	9,53	81,90	54,70	6,60
83. Vsetín	50,10	6,88	80,50	51,90	3,90
84. Pozsony	100,00	10,94	55,10	26,70	10,30
85. Nyugat-Szlovákia					
86. Pozsonyi körzet	51,90	5,99	79,80	47,60	21,80
87. Dunaszerdahely	35,00	4,26	84,00	52,00	43,90
88. Galánta	39,70	4,97	83,80	52,60	47,00
89. Komárom	47,20	6,11	83,50	47,40	29,90
90. Léva	40,80	5,61	82,30	44,40	41,10

3. tábla folytatása

Körzet sorszáma, megnevezése	A városi népesség aránya (%) 1980	Válási arány 1979—1982	Az alapfokú iskolai rendelkező népesség aránya (%) 1980	A munkások aránya, (%) 1980	A cigány népesség aránya (%) 1980
91. Nyitra	51,30	4,94	77,70	47,20	21,70
92. Érsekújvár	38,00	5,74	83,30	48,50	23,60
93. Seznica	46,70	5,13	83,80	53,60	35,00
94. Nagytapolcsány	44,90	4,64	80,90	54,50	10,80
95. Trencsén	51,70	5,15	76,90	49,80	11,90
96. Nagyszombat	58,60	5,07	77,80	46,60	17,00
97. Közép-Szlovákia					
98. Besztercebánya	59,40	7,12	72,80	48,00	32,70
99. Csaca	38,80	3,19	85,60	66,60	5,80
100. Alsókubin	33,30	2,38	82,20	50,40	1,40
101. Liptószentmiklós	47,70	4,39	77,80	53,80	16,00
102. Losonc	50,40	5,44	82,90	53,80	89,40
103. Turócszentmárton	68,20	5,78	74,10	49,90	13,90
104. Vágbeszterce	56,60	4,14	78,00	55,80	5,40
105. Privigyé	53,60	6,88	78,60	59,30	7,50
106. Rimaszombat	38,40	4,48	83,40	48,00	141,60
107. Nagykürtös	23,70	4,60	85,70	43,10	56,10
108. Zólyom	60,00	5,81	77,30	44,00	37,80
109. Garamszentkereszt	54,50	5,76	79,50	57,00	26,50
110. Zsolna	58,80	4,18	74,40	47,60	4,70
111. Kelet-Szlovákia					
112. Bártfa	37,20	1,82	82,00	45,30	58,40
113. Homonna	39,30	2,71	78,30	53,00	37,80
114. Kassa város	100,00	11,13	59,50	41,50	42,90
115. Kassa körzet	11,50	3,82	85,60	57,90	98,70
116. Nagymihályi	34,20	3,19	78,50	48,80	98,70
117. Poprád	55,50	4,64	76,20	53,50	99,30
118. Eperjes	48,00	3,60	75,20	45,10	79,30
119. Rozsnyó	47,00	6,29	81,10	59,90	126,40
120. Igló	41,90	3,93	79,50	57,90	103,30
121. Ólubló	27,20	1,67	84,40	51,00	71,00
122. Felsővízköz	36,00	2,02	81,20	46,30	60,10
123. Töketerebes	33,80	3,26	81,10	54,80	88,80
124. Varannó	30,20	2,72	83,20	54,70	107,40
125. Cseh Köztársaság	57,56	9,76	80,60	49,29	9,05
126. Szlovák Köztársaság	47,13	4,83	79,13	50,47	48,02
127. Cseh-Szlovákia	54,08	8,13	80,11	49,68	22,04

H I V A T K O Z Á S O K

- /1/ Novák V.—Michal I.: Stručná charakteristika základních složek přírodního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů. *Nika*, 1989. 11/12. szám, 243—248. p.
- /2/ Pressat R.: Contribution des écarts de mortalité par âge à la différence des vie moyennes. (A kor szerinti halandóság eltéréseinek hozzájárulása az átlagos élettartamok különbségéhez.) *Population*, 1989, 4—5. szám, 766—770. p.
- /3/ Rážga J.—Suska J.—Prchlík V.: Současný stav v návrh prognózy vlivu zásobování plavy a energií na sféru přírodního a životního prostředí. *Vupek*, 1987. 253 p.
- /4/ Rychtaříková J.—Dzúrová D.: Analýza úmrtnosti ve vztahu ke kvalitě přírodního prostředí. *Životné prostredje*, 1987. 6. szám, 298—305. p.
- /5/ Rychtaříková J.—Vallin J.—Meslé F.: Évolution comparée de la mortalité en République tchèque et en France, depuis 1950. (A halandóság alakulásának összehasonlítása a Cseh Köztársaság és Franciaország között 1950 óta.) *Population*, 1988, 3. szám, 555—586. p.
- /6/ Sčítaní lidu, domú a bytú 1980. (Népszámlálás)
- /7/ Vallin J.: Quand les variations géographiques de la surmortalité masculine contredisent son évolution dans le temps. (Amikor a férfii halandósági többlet földrajzi variációi ellentmondanak időbeli alakulásának. *A halandóság földrajzi egyenlőtlenségeivel foglalkozó nemzetközi szeminárium*, Lille, 1990. április 24—28.
- /8/ Zkrácené úmrtnostní tabulky za okresy ČSSR v letech 1981—1985. (Körzetenkénti halálórási táblák).

Tárgyszavak:

Halandóság

Területi elemzés

**GEOGRAPHIC DIFFERENTIALS IN MORTALITY IN CZECHOSLOVAKIA.
THE INFLUENCE OF SELECTED ECOLOGICAL AND SOCIAL VARIABLES**

KÖZLEMÉNYEK

AZ ÖREGEDÉS ELEMZÉSE A NYERS NÉPMOZGALMI ARÁNYSZÁMOK ÉS A NÉPMOZGALMI ESEMÉNYEKET ÁTÉLŐK ÁTLAGOS ÉLETKORÁNAK FÜGGVÉNYÉBEN

VALKOVICS EMIL

Az utóbbi évtizedben az öregedés elemzésének módszertana jelentősen gazdagodott. Az öregedés mérésére szolgáló mutatók közül az öregkorúak arányának alakulásán kívül egyre jelentősebb szerephez jutott a népesség medián életkora és átlagéletkora, az öregedés elemzésére szolgáló módszerek közül pedig a különböző korúak növekedési rátáján, valamint ez utóbbi tényezőkre bontásán (dekomponálásán) alapuló módszerek váltak leginkább népszerűvé. Csaknem teljesen újnak tekinthető az öregedést a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkora függvényében elemző eljárás, valamint ez utóbbinak az öregedést a korszpecifikus növekedési arányszámok függvényében elemző eljárással való összekapcsolása, a két eljárás tartalmi azonosságának kimutatása. A korszpecifikus növekedési arányszámok figyelembevétele a demográfiai elemzésben lehetővé tette a népmozgalom és a népességstruktúrák közötti kapcsolatok pontos matematikai formula rendszerbe foglalását és annak kimutatását, hogy a stabil (és a stacionér) népesség tulajdonságai közötti kapcsolatokat leíró ismert formularendszer ez utóbbinak csupán specifikus esete.

Hogyan valósítható meg az öregedés elemzése a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorának függvényében?

Legyen a korösszetétel változás irányának és arányának mutatója az átlagéletkor és vizsgáljuk meg, mitől függ az átlagéletkor időegység alatti változásának mértéke.

S. Preston, Ch. Himes és M. Eggers "Demographic conditions responsible for aging" című (Demography, 1989. évi 4. sz. 691—704. old.) tanulmánya szerint az átlagéletkor időegység (például egy naptári év) alatti változása (dA_p/dt) többek között a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorának függvényeként is felfogható. Külső vándorlásokkal szemben zárt népességben:

$$dA_p/dt = 1 - d(A_D - A_p) - bA_p,$$

ahol:

- A_p — a népesség átlagos életkora
- A_D — a meghaltak átlagos életkora
- b — a nyers születési arányszám
- d — a nyers halálozási arányszám.

Olyan népességben, melyben nem fordulnak elő elveszületések és halálozások (és vándorlások sem) a népesség átlagéletkora évenként egy évvel nő. Egy év alatt mindenki egy évvel idősebb lesz, ha nincsenek a népességbe újonnan belépők és a népesség soraiból kiválók. Az öregedés az idő múlásának tehát természetes tendenciája. A születések és a halálozások létezésének pusztá ténye ellene szegül e tendenciának. Az újszülöttek mindig egzaktan 0 évesen lépnek be a népességbe, ami csökkenti az átlagéletkort. Azok, akik meghalnak korösszetételüket tekintve legtöbbszörre idősebbek az életben maradottaknál, kiválásuk a népességből tehát szintén csökkenti az átlagéletkort.

Elveszületések és halálozások nélkül tehát

$$dA_p/dt = 1, \text{ illetve } dA_p = dt.$$

Ha a nyers születési arányszám értéke egyenlő a nyers halálozási arányszám értékével

$$dA_p/dt = 1 - dA_D.$$

Ha a népesség stacionér és az egymással egyenlő nyers születési és halálozási arányszám értéke egyenlő az átlagos halálozási kor, illetve a születéskor várható átlagos élettartam reciprok értékével ($b = d = 1/A_D = 1/e_0^0$), a dA_D , illetve bA_D kifejezés értéke egyenlő 1-gyel és $dA_p/dt = 0$.

A stabil növekvő, illetve csökkenő népességek átlagéletkora — mint ismeretes — szintén változatlan. Magas termékenységű és halandóságú stabil népességekben az öregedési tendenciát csaknem egészében az elveszületések fiatalító hatása ellensúlyozza. A csecsemő- és gyermekhalandóság magas szintje miatt a meghaltak átlagos életkora csaknem azonos az élőkével. Alacsony termékenységű és halandóságú stabil népességekben a változatlan átlagéletkort elsősorban a halandóság szelektív jellege biztosítja, a meghaltak átlagos életkora több mint harminc évvel is meghaladja az élőkét.

*1. Az elveszületések és a halálozások hozzájárulása
az átlagéletkor változatlanul maradásához
különböző stabil népességekben*

*Contribution of live births and death to the unchanging mean ages
in different stable populations*

Termékenységi/ halandósági szint	Születési arányszám (b)	Halálozási arányszám (d)	Meghaltak átlagos kora (A_D)	Élők átlagos kora (A_p)	$d(A_D - A_p)$	bA_p
Magas/magas	0,04392	0,01929	22,81	22,87	0,00	1,00
Magas/mérsékelt	0,04261	0,00969	29,03	21,93	0,07	0,93
Mérsékelt/magas	0,02631	0,02098	39,97	30,45	0,20	0,80
Mérsékelt/mérsékelt	0,02592	0,01242	48,53	29,51	0,24	0,76
Mérsékelt/alacsony	0,02527	0,00664	65,75	29,58	0,25	0,75
Alacsony/mérsékelt	0,00971	0,02338	67,90	43,05	0,58	0,42
Alacsony/alacsony	0,00931	0,01793	76,98	44,11	0,59	0,41

Az idézett tanulmányból származó táblában a magas termékenységi szint 6,15, a mérsékelt 3,59, az alacsony pedig 1,64 elveszületést kitevő bruttó teljes termékenységet jelent. A magas halandósági szint pedig 45,00, a mérsékelt 60,00, az alacsony 75,00 évet kitevő születéskor várható átlagos élettartamot jelent. A két utolsó oszlop adatainak soronkénti összege minden esetben egyenlő eggyel, vagyis az élők átlagos életkora nem változik. Az adatok Coale és Demény nyugati típusú női stabil népességi szériájából származnak (1983).

Ha a külső vándormozgalom hatásával is számolnunk kell, figyelembe veendő a nyers bevándorlási arány (i) és kivándorlási arány (o), valamint a bevándorlók átlagos életkora (A_i) és a kivándorlók átlagos életkora (A_o) is. Ebben az esetben az átlagos életkor időegység alatti változásának kiszámítására szolgáló formula az alábbi lesz:

$$dA_p/dt = 1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_i - A_p) - o(A_o - A_p).$$

A második táblából kitűnik, hogy a külső vándorlásokkal szemben csaknem teljesen zárt Japánban például 1975 és 1980 között a népesség átlagos életkora 0,290 évvel nőtt. A népesség 33,222 évet kitevő átlagos életkorával, 67,365 évet kitevő átlagos halálozási korról, 0,01502-et kitevő nyers születési és 0,00609-et kitevő nyers halálozási arányszámmal számolva 0,292 kitevő átlagos évi növekedést kaptunk, ami

—0,002-del tér el a megfigyelt értéktől. Ugyanakkor a külső vándorlásokkal szemben nyitott Hollandia népességének 1970 és 1975 közötti öregedését ezzel a módszerrel elemezve csak a nyers bevándorlási és kivándorlási arány, valamint a bevándorlók és kivándorlók átlagos életkorának pótlólagos figyelembevételével kapunk az átlagos életkor statisztikailag megfigyelt változásának mértékétől nem jelentős mértékben eltérő eredményt.

Ha az átlagéletkor időegység alatti változása direkt módon is megfigyelhető, vagyis két átlagéletkor különbségeként is előállítható, a változásának dekomponálására szolgáló paraméterek valamelyike azonban ismeretlen, a fenti egyenlet ennek az ismeretlen paraméternek a becslésére is felhasználható.

*2. Az átlagéletkor változásának tényezői és az átlagéletkor változásának
kiszámítása néhány ország adatainak alapulvételével*
*Factors of the changing mean ages and calculation of the change of mean ages
in different countries*

A változók megnevezése	Zárt népességek		Nyitott népességek	
	Japán (1975-1980)	U. S. A. (külső vándorlások nélküli előszámítás) (1985-1990)	Hollandia (1970-1975)	U. S. A. (1970-1980)
A népesség átlagos életkora (A_p)	33,222	35,145	33,022	33,166
A meghaltak átlagos életkora (A_D)	67,365	69,886	70,136	67,256
Nyers születési arányszám értéke (b)	0,01502	0,01575	0,01489	0,01542
Nyers halálozási arányszám értéke (d)	0,00609	0,00871	0,00830	0,00895
Az elveszületések fiatalító hatása (bA_p)	0,499	0,554	0,492	0,512
A halálozások fiatalító hatása ($d(A_D - A_p)$)	0,209	0,303	0,308	0,305
Az átlagéletkor változása a $dA_p/dt = 1 - bA_p - d(A_D - A_p)$ egyenlet alapján	0,292	0,143	0,200	0,183
Az átlagéletkor megfigyelt változása	0,290	0,142	0,173	0,166
Az átlagéletkor megfigyelt és becsült változása közötti különbség	—0,002	—0,001	—0,026	—0,017
A bevándorlók átlagéletkora (A_i)	—	—	24,574	27,572
A kivándorlók átlagéletkora (A_o)	—	—	26,499	38,919
Nyers bevándorlási arányszám (i)	—	—	0,00648	0,00208
Nyers kivándorlási arányszám (o)	—	—	0,00358	0,00005
A külső vándormozgalom fiatalító hatása $i(A_p - A_i) - o(A_p - A_o)$	—	—	0,032	0,013
Az átlagéletkor változása a külső vándor- mozgalommal is számoló egyenlet alapján	—	—	0,168	0,169
Az átlagéletkor megfigyelt és becsült változása közötti különbség	—	—	0,005	—0,004

A 2. táblában szereplő nyers születési és halálozási arányszámok kiszámítása során a nevező szerepét a felőlet öt naptári év közepéig továbbvezetett népességszámok összege töltötte be. A számláló az öt naptári év alatti elveszületések, illetve halálozások összege volt. Az utóbbiak és az évközepi népességszámok összegének hányadosa adta a nyers születési, illetve halálozási arányszámoknak a táblában szereplő értékét. A népesség és a különböző alnépességek átlagos életkorának kiszámítása koréves részletezésű adatok felhasználásával történt. Az abszcissa értékek a csoportközépek értékeivel

($x+0,5$) voltak egyenlők. Kivételt képeztek az Amerikai Egyesült Államok 1985–1990 közötti időszakra vonatkozó adatai, melyek kiszámítása ötéves korcsoportokra vonatkozó adatok felhasználásával történt és az 1985. évi és 1990. évi átlagos halálzási korok geometriai átlaga töltötte be az ötéves periódus alatti átlagos halálzási kor szerepét. A népesség átlagos életkora ebben az egy esetben szintén a szóban forgó átlagos életkorok geometriai átlaga volt.

A 2. táblában szereplő adatokat csak az átlagéletkor változásának dekomponálására használt formula alkalmazási lehetőségének biztosítása céljából reprodukáltuk, a tábla négy első sorában szereplő adatok forrásait ezért nem közöltük. Ez utóbbiak S. H. Preston, Ch. Himes és M. Eggers idézett tanulmányában természetesen megtalálhatók.

Megjegyezzük, hogy az átlagéletkor változását leíró egyenletek általános érvényűek abban az értelemben, hogy — mutatis mutandis — minden aggregátum átlagos életkora változásának dekomponálására felhasználhatók. Így elemezhető például segítségükkel a gazdaságilag aktív népesség, valamely meghatározott családi állapotú népesség, valamely politikai párt tagsága stb. átlagéletkorának változása is. A bevándorlás minden beleszületésen kívüli csatlakozással, a kivándorlás minden halálzáson kívüli kiválással azonosítható. Átlagéletkoron kívül továbbá átlagos specifikus tartamok módosulásait is elemezhetjük e formulák felhasználásával.

Hogyan látható be matematikailag az átlagéletkor időegység alatti változását leíró és dekomponáló egyenleteknek az érvényessége?

S. Preston, Ch. Himes és M. Eggers jelöléseit alkalmazva és gondolatmenetét követve legyen az egyenlet származtatása során felhasznált szimbólumok közül

$N(t)$ — a t időpontban megfigyelt népesség száma;

$A(t)$ — a t időpontban megfigyelt népesség életkorainak összege, más szavakkal: az általa leélt összes idő, összes évek száma

$$A(t) = \sum_i N(i, t) = N(t)A_p(t);$$

$A_p(t)$ — a t időpontban megfigyelt népesség átlagéletkora [$A_p(t) = A(t)/N(t)$];

$\varepsilon(t)$ — a halálzások kumulált száma t időpontban;

$\gamma(t)$ — az elveszületések kumulált száma t időpontban.

Mint ahogy $A(t) = N(t)A_p(t)$, a szorzat deriválásának szabályai szerint

$$dA(t)/dt = N(t)[\partial A_p(t)/\partial t] + A_p(t)[\partial N(t)/\partial t].$$

A t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban, ha a népesség a külső vándorlásokkal szemben zárt, a népesség által leélt évek $A(t)$ -vel jelzett száma a továbbélők által leélt évek számából, az intervallum alatti elveszületettek által leélt évek számából és az intervallum alatt meghaltak által leélt évek számából tevődik össze. Ha a t időpontbeli népesség halálzások nélkül továbbélne, az általa leélt összes évek száma $N(t)\Delta t$ -vel növekedne. A halálzások miatt kiesett évek száma $[\varepsilon(t+\Delta t) - \varepsilon(t)] \hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig)$, ahol $\hat{A}(t-től\ \Delta t-ig)$ a meghaltak $t+\Delta t$ időpontbeli átlagéletkora lenne, ha a t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban nem haltak volna meg. Az elveszületettek által hozzáadott idő a t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban $[\gamma(t+\Delta t) - \gamma(t)] \hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig)$, ahol $\hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig)$ az elveszületettek $t+\Delta t$ időpontbeli átlagéletkora lenne, ha eddig az időpontig valamennyien továbbélnének. Ha egy gyermek élve megszületik, majd a $t+\Delta t$ időpont eltérése előtt meghal, az általa leélt idő a halálzások miatti veszteségeket szimbolizáló $[\varepsilon(t+\Delta t) - \varepsilon(t)] \hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig)$ tényező értékének képezi részét.

Az összes leélt időnek, illetve az összes leélt évek számának t és $t+\Delta t$ közötti teljes gyarapodása tehát az alábbi lesz:

$$A(t+\Delta t) - A(t) = N(t)\Delta t - [\varepsilon(t+\Delta t) - \varepsilon(t)]\hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig) + [\gamma(t+\Delta t) - \gamma(t)]\hat{A}(t-től\ t+\Delta t-ig)$$

Az egyenlet mindkét oldalán Δt -vel osztva és feltéve, hogy $\Delta t \rightarrow 0$, kapjuk, hogy

$$dA(t)/dt = N(t) - D(t)A_D(t) + B(t) \cdot 0,$$

ahol $D(t) = de(t)/dt$, $B(t) = d\gamma(t)/dt$ és $A_D(t)$ a t és $t + \Delta t$ közötti időintervallumban meghaltak átlagéletkora, ha $t \rightarrow 0$. Az $A(t-től t + \Delta t$ -ig) határértéke 0, ha $\Delta t \rightarrow 0$.

Az első és az utolsó egyenletet kombinálva kapjuk, hogy

$$N(t)[\partial A_p(t)/\partial t] + A_p(t)[\partial N(t)/\partial t] = N(t) - D(t)A_D(t).$$

Ennek mindkét oldalát $N(t)$ -vel osztva és az egyenletet rendezve kitűnik, hogy

$$dA_p(t)/dt = 1 - d(t)A_D(t) - r(t)A_p(t),$$

ahol $r(t) = [dN(t)/dt]/N(t)$, vagyis a népesség t időpontbeli természetes szaporodási arányszáma. Könnyen belátható, hogy $d(t) = D(t)/N(t)$, ami a népesség t időpontbeli halálózási arányszáma. Minthogy a természetes szaporodási arányszáma születési és halálózási arányszám különbségeként is definiálható, vagyis $r(t) = b(t) - d(t)$, az utolsó egyenlet a

$$dA_p(t)/dt = 1 - d(t)[A_D(t) - A_p(t)] - b(t)A_p(t)$$

alakban is írható.

Minthogy a $dA_p(t)/dt$ kifejezés, ami az átlagéletkornak idő szerinti első deriváltja, az átlagéletkor időegység alatti változását fejezi ki, a folytonos jelölésmódot diszkrét jelölésmódra változtatva írhatjuk, hogy

$$dA_p(t)/dt = A_{p,t+1} - A_{p,t},$$

ahol t valamely t -vel jelzett naptári év elejét, $t+1$ pedig a végét, illetve a következő naptári éve elejét jelenti. Az az átlagéletkor, ami az egy naptári év alatti változást kifejező formulába helyettesítünk, az évközepi népesség átlagéletkora. Az évközepi népesség közelítő pontossággal előállítható az év eleji és az év végi (ill. következő év eleji) népesség aritmetikai, vagy geometriai átlagaként is. Az évközepi népesség átlagéletkorának becslése során is megengedhető, hogy az év eleji és év végi átlagéletkorok aritmetikai, illetve geometriai átlagaként állítsuk elő *S. H. Preston* és munkatársai, mint láttuk, geometriai átlagaként állítják elő. Néhány később részletezendő megfontolás alapján célszerűnek tekinthető a geometriai átlagaként való meghatározás. A nyers születési és halálózási arányszám, valamint a természetes szaporodási arányszám értéke a t és $t+1$ időpontok által határolt naptári évnvi periódusra vonatkozik. A meghaltak átlagéletkora is a t és $t+1$ időpontok által határolt naptári évnvi periódus alatt meghaltak átlagéletkorát jelenti. E mutatókkal kapcsolatban ezért az időszak minden jelölését elhagyjuk és az átlagéletkor időegység alatti változását külső vándorlással szemben zárt népességben megadó egyenletet az alábbi formában írjuk:

$$A_{p,t+1} - A_{p,t} = 1 - bA_p - d(A_D - A_p) = 1 - rA_p - dA_D,$$

ahol

$$A_p \approx \sqrt{A_{p,t} \cdot A_{p,t+1}} \approx \frac{A_{p,t+1} + A_{p,t}}{2}.$$

Az átlagéletkor időegység alatti változását megadó egyenletből a nyers népmozgalmi arányszámok értékének és a népmozgalmi események számának, valamint a meghaltak átlagos életkorának és a népesség év eleji, év végi és évközepi számának reprodukálására szolgáló formulák is előállíthatók, melyek közül a nyers halálózási arányszám (d) kiszámítására szolgáló formulát *S. Preston* és *S. Lahiri* "A Short-Cut

Method for Estimating Death Registration, Completeness in Destabilized Populations" című (Mathematical Population Studies, 1991. évi 1. sz. 39–51. old.) tanulmánya is tartalmazza.

Az átlagéletkor időegység alatti változását megadó egyenlet alapján a nyers születési arányszám (b) értéke zárt népességben:

$$b = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A nyers halálozási arányszám (d) értéke zárt népességben:

$$d = \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D}$$

A természetes szaporodási arányszám (r) értéke:

$$r = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A meghaltak átlagos életkora zárt népességben:

$$A_D = \frac{1 - bA_p + dA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}$$

Az év eleji népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$A_{p,t} = A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) - 1 \approx A_p - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}$$

Az év végi népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$A_{p,t+1} = A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) + 1 = A_{p,t} - rA_p - dA_D + 1 \approx A_p + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}$$

Az évközepi népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$A_p = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} \approx \sqrt{A_{p,t} \cdot A_{p,t+1}} \approx \frac{A_{p,t} + A_{p,t+1}}{2} \approx A_{p,t} + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2} \approx A_{p,t+1} - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}$$

A meghaltak és az élők átlagos életkorának különbsége zárt népességben:

$$A_D - A_p = \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}$$

Érvényesek a fentiek alapján a következő egyenlőségek:

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + bA_p = 1 - d(A_D - A_p)$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + dA_D = 1 - rA_p$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + rA_p = 1 - dA_D$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + d(A_D - A_p) = 1 - dA_p$$

Könnyen látható továbbá, hogy:

$$d(A_D - A_p) + bA_p + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1$$

$$dA_D + rA_p + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1.$$

Jelöljük az év eleji népességszámot N_t -vel, az év végét N_{t+1} -gyel, az évközepit pedig N -nel és fogadjuk el, hogy zárt népességben

$$N_t = \frac{N_{t+1}}{1+r} = N_{t+1} - B + D \approx N - \frac{N_{t+1} - N_t}{2} \approx 2N - N_{t+1} \approx \frac{N^2}{N_{t+1}}$$

$$N_{t+1} = N_t(1+r) = N_t + B - D \approx N + \frac{N_{t+1} - N_t}{2} \approx 2N - N_t \approx \frac{N^2}{N_t}$$

$$N = \frac{N_t + N_{t+1}}{2} \approx \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}.$$

Legyen az élveszületések évi száma B , a halálozások évi száma D , az évi természetes szaporodás pedig $B-D$ és fogadjuk el, hogy zárt népességben

$$B = bN \approx b\left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2}\right) \approx b\sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$D = dN \approx d\left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2}\right) \approx d\sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

és

$$B - D = bN - dN = (b - d)N = rN \approx r\left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2}\right) \approx r\sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}.$$

Ha az utóbbi ismert összefüggéseken kívül a nyers születési arányszám (b), nyers halálozási arányszám (d), természetes szaporodási arányszám (r), a meghaltak átlagos életkora (A_D), valamint az élők év eleji, év végi és évközepi átlagos életkora ($A_{p,t}$, $A_{p,t+1}$ és A_p) meghatározására szolgáló formulákat is figyelembe vesszük, kitűnik, hogy zárt népességben az élveszületések évi száma:

$$B = bN = \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}},$$

a halálozások évi száma:

$$\begin{aligned} D = dN &= \frac{N - BA_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \\ &= \frac{N - (bN - dN)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \frac{N - N[rA_p + (A_{p,t+1} - A_{p,t})]}{A_D} = \end{aligned}$$

$$= \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_D - A_p)N^{-1}} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D N^{-1}},$$

az évi természetes szaporodás pedig:

$$B - D = rN = \frac{N - DA_D - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} = \frac{1 - dA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}.$$

A természetes népmozgalmi események évi számainak és arányszámainak birto-
kában az évközepi népességszám zárt népességben:

$$N = \frac{B}{b} = \frac{D}{d} = \frac{B - D}{r},$$

illetve:

$$N \approx N_t + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} = N_{t+1} - \frac{B}{2} + \frac{D}{2}.$$

Az év eleji népességszám:

$$N_t \approx N - \frac{B}{2} + \frac{D}{2},$$

az év végi népességszám pedig:

$$N_{t+1} \approx N + \frac{B}{2} - \frac{D}{2},$$

melyek kiszámítása során a *Preston—Himes—Eggers* formulából származtatott egyenle-
teink is alkalmazhatók.

Az évközepi népességszám kiszámítása az első formula szerint azon a minden
zárt népességre vonatkozó tényen alapszik, hogy

$$\begin{aligned} \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{bA_p} &= \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d(A_D - A_p)} = \\ &= \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dA_D} = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{rA_p} = 1 \end{aligned}$$

és $1 \times N = N$; a B , a D és a $B - D$ kiszámítása során ugyanis a $bN = B$, $dN = D$, és
 $rN = B - D$ egyenlőségekből indultunk ki, melyek maguk az N -t ismertnek tételezik fel
és explicit formában már magukban foglalják. E formulák ennek ellenére hasznosnak
bizonyulhatnak, ha a B , a D és a $B - D$ megfigyelés eredményeként, illetve számítási
végeredményként áll rendelkezésünkre.

A fentiek értelmében

$$N_t \approx N - \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_p} + \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_D} = \text{stb.}$$

és

$$N_{t+1} \approx N + \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_p} - \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_D} = stb.$$

Hogyan számítható ki zárt népességben a valamely év alatt meghaltak által, valamint az év eleji, az év végi és az évközepi népesség által leélt évek száma?

Az év folyamán meghaltak által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} \sum x D_x = D A_D &= \frac{D - b D A_p + d D A_p - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \frac{D - r D A_p - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= \frac{1 - b A_p + d A_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d D^{-1}} = \frac{1 - r A_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d D^{-1}}. \end{aligned}$$

Az év eleji népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} A_t = \sum x N_{t,x} = N_r A_{p,t} = N_r A_{p,t+1} + b N_r A_p + d N_t (A_D - A_p) - N_t = \\ = \frac{A_{p,t+1} + b A_p + d (A_D - A_p) - 1}{N_t^{-1}} \approx N_t A_p - \frac{N_t (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

Az év végi népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} A_{t+1} = \sum x N_{t+1,x} = N_{t+1} A_{p,t+1} = N_{t+1} A_{p,t} - b N_{t+1} A_p - d N_{t+1} (A_D - A_p) + N_{t+1} = \\ = N_{t+1} A_{p,t} - r N_{t+1} A_p - d N_{t+1} A_D + N_{t+1} = \frac{A_{p,t} - b A_p - d (A_D - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \\ = \frac{A_{p,t} - r A_p - d A_D + 1}{N_{t+1}^{-1}} \approx N_{t+1} A_p + \frac{N_{t+1} (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

Az évközepi népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} A = \sum x N_x = N A_p = \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \\ = \frac{N - D A_D - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b N^{-1}} = \\ = \frac{1 - d A_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r N^{-1}} \approx N A_{p,t} + \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} \approx N A_{p,t+1} - \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

A fenti formulák (és egyenlőségek) használatát megkönnyítendő az alábbiakban a népességelőreszámítás ún. technikai változatának eredményei alapján megadjuk Magyarország férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népességéncik té-mánk szempontjából releváns adatait az 1992. évre vonatkozóan (3. tábla).¹

¹Ezek az adatok a KSH Népeségstudományi Kutató Intézetében születtek és *Hablicsek László* számításainak eredményei.

A közölt formulák (és egyenlőségek) használata természetesen *S. Preston* és szerzőtársai által közölt, dolgozatunkban is reprodukált 2. tábla adatainak felhasználásával is megvalósítható és lehetőséget ad erre a releváns magyar adatokat tartalmazó, hazánk népességének öregedését a közölt formulák által is reprodukálható és elemezhető formában tartalmazó 4.1, 4.2 és 4.3 tábla is.

A 4.1, 4.2 és 4.3 tábla mindegyike két részből áll. Az első rész 4.1.1, 4.2.1 és 4.3.1 sorszámú hazánk férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége öregedésének és öregedése tényezőinek egyes évek alatti múltbeli alakulását írja le az átlagéletkor és 60 évesek és idősebbek aránya alakulásának alapján. A második rész 4.1.2, 4.2.2 és 4.3.2 sorszámú hazánk férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége öregedésének és öregedése tényezőinek a jelenleg érvényben lévő népességelőreszámítás adataiból számított alakulását mutatja be. E táblák mindkét része ideiglenes jellegű. Első részük azért, mert a távolabbi múltra vonatkozó és a külső vándormozgalmra vonatkozó szórványos jellegű adatok felhasználásával számításuk még folytatódik és abban is reménykedünk, hogy eddig végzett számításainkat is sikerül tökéletesítenünk. Második részük azért, mert a jelenleg érvényben lévő népességelőreszámítás csupán változatlan életkor szerinti termékenységgel és halandósággal számoló "technikai változat", mely a jövőben tökéletesedni fog és tökéletesedni fog az öregedésnek és az öregedés tényezőinek az előreszámítás eredményein alapuló elemzése is. A jelenleg rendelkezésünkre álló változat alapján csak az öregedés az induló népesség korstruktúrájától függő jövőbeni alakulásának feltárására van lehetőségünk; a termékenység — és halandóság — változás hatásának elemzésétől egyelőre el kell tekintenünk.

Valamennyi 4. jelű táblában az egyes oszlopok a következőket jelentik::

(1) Az év eleji népességszám	(8) Az év eleji népesség átlagos életkora (év)
(2) Az éveszülések száma	(9) Az éveszülések fiatalító hatása
(3) A halálozások száma	(10) A halálozások fiatalító hatása
(4) A nyers éveszületési arányszám	(11) Az átlagéletkor változása ténylegesen
(5) A nyers halálozási arányszám	(12) Az átlagéletkor változása becslés alapján
(6) A természetes szaporodási arányszám	(13) A 60 évesek és idősebbek aránya az év eleji népességben
(7) A meghaltak átlagos életkora (év)	

Az öregedés alakulásának elemzése a 4.1, 4.2 és 4.3 tábla mindkét része alapján problematikus. A 70-es évek második felében például az öregkorúak aránya elsősorban az első világháború alatti kislétszámú születési évjáratok öregkorúvá válása következtében határozottan csökken, átlagéletkorának növekedése viszont jelentéktelen ingadozásokkal folytatódik. Hazánk férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége tehát a 70-es évek második felében is öregedett, annak ellenére, hogy az öregkorúak aránya csökkent. Hasonló problémával találkozunk a népességelőreszámítások eredményei alapján végzett elemzés során is: az átlagéletkor emelkedése, ha változó ütemben is, 2010-ig monoton jelleggel folytatódik, az öregkorúak aránya viszont a férfiak esetében 1995-től csökken és csak 2005-től kezd újra emelkedni; a nők esetében pedig az ezredforduló előtti években ingadozásokat mutat. A mindkét nembeli népesség esetében az ezredforduló körül tapasztalható némi csökkenés. Kitűnik, hogy arra az egyszerűnek tűnő kérdésre sem tudunk minden esetben egyértelmű választ adni, hogy hazánk népessége öregszik-e, vagy sem, ha nem döntjük el, hogy melyik mutatót tekintjük a demográfiai öregedés igazi mutatójának. Nem stabil népességben, s ma már földünk egyetlen népessége sem tekinthető a stabilhoz közelállóknak sem, az átlagéletkor mutatóját kell a demográfiai öregedés igazi mutatójának tekintenünk.

3. tábla

N_t	N_{t+1}	N	B	D	$B-D$	b	d	$A_{p,t}$	$A_{p,t+1}$	A_p	A_D	$A_D - A_p$	$A_{p,t+1} - A_{p,t}$
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)

A férfi népesség esetében

4957840	4944784	4951308	64471	77527	-13056	0,013021	0,015658	35,64	35,72	35,68	64,74	29,06	0,08
---------	---------	---------	-------	-------	--------	----------	----------	-------	-------	-------	-------	-------	------

A női népesség esetében

5371875	5362575	5367223	61337	70637	-9300	0,011428	0,013161	39,21	39,33	39,27	72,35	33,08	0,12
---------	---------	---------	-------	-------	-------	----------	----------	-------	-------	-------	-------	-------	------

A mindkét nembeli népesség esetében

10329715	10307359	10318531	125808	148164	-22356	0,012192	0,014359	37,50	37,60	37,55	68,36	30,81	0,10
----------	----------	----------	--------	--------	--------	----------	----------	-------	-------	-------	-------	-------	------

Jelmagyarázat:

(1)	A népesség év eleji száma	(8)	A nyers halálozási arányszám értéke
(2)	A népesség év végi száma	(9)	Az év eleji népesség átlagéletkora
(3)	A népesség évközepi száma	(10)	Az év végi népesség átlagéletkora
(4)	Az élveszületések száma	(11)	Az évközepi népesség átlagéletkora
(5)	A halálozások száma	(12)	A meghaltak átlagéletkora
(6)	A természetes szaporodás	(13)	A meghaltak átlagéletkorának és az évközepi népesség átlagéletkorának különbsége
(7)	A nyers születési arányszám értéke	(14)	Az átlagéletkor növekménye

4.1.1 Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása Magyarország férfi népessége esetében (1973—1989)
 The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian male population in the past (1973—1989)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D-A_p)$	$A_{p,t+1}-A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	5050271	80657	64094	0,01594	0,01267	0,00327	63,54	34,62	0,552	0,366	0,08	0,08	15,9
1974	5066834	95887	65492	0,01887	0,01289	0,00598	62,89	34,70	0,655	0,364	-0,03	-0,02	16,0
1975	5097229	99907	68229	0,01954	0,01334	0,00620	63,16	34,67	0,677	0,380	-0,06	-0,06	16,1
1976	5128907	95350	68405	0,01854	0,01330	0,00524	63,87	34,61	0,641	0,389	-0,04	-0,03	15,9
1977	5155852	91063	68955	0,01762	0,01335	0,00428	64,24	34,57	0,609	0,396	-0,01	-0,01	15,4
1978	5177960	86455	73079	0,01668	0,01410	0,00258	64,63	34,56	0,576	0,424	-0,01	0,00	14,9
1979	5191336	82172	72124	0,01583	0,01390	0,00194	64,49	34,55	0,547	0,416	0,03	0,04	14,4
1980	5188709	76115	76729	0,01467	0,01479	-0,00012	64,87	34,58	0,508	0,448	0,04	0,04	14,6
1981	5188095	72920	76500	0,01406	0,01475	-0,00062	64,81	34,62	0,487	0,445	0,06	0,07	14,7
1982	5184515	68778	76220	0,01328	0,01471	-0,00144	65,12	34,68	0,461	0,447	0,08	0,09	14,8
1983	5177073	65082	78651	0,01259	0,01521	-0,00262	64,98	34,76	0,438	0,459	0,10	0,10	14,9
1984	5163504	64067	78239	0,01242	0,01517	-0,00275	64,88	34,86	0,434	0,455	0,10	0,11	15,1
1985	5149332	66826	78034	0,01299	0,01517	-0,00218	64,88	34,96	0,455	0,453	0,09	0,09	15,1
1986	5138124	65537	77059	0,01277	0,01501	-0,00224	64,90	35,05	0,448	0,447	0,10	0,10	15,3
1987	5126602	64579	74917	0,01261	0,01463	-0,00202	64,93	35,15	0,444	0,435	0,11	0,12	15,4
1988	5116264	63790	73339	0,01248	0,01435	-0,00187	65,11	35,26	0,441	0,427	0,12	0,13	15,5
1989	5106715	63296	76521	0,01254	0,01517	-0,00262	64,81	35,38	0,444	0,446	0,09	0,11	15,6

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

4.1.2 Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása Magyarország női népessége esetében (1973–1989)
The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian female population in the past (1973–1989)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D-A_p)$	$A_{p,t+1}-A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	5365355	75567	59272	0,01406	0,01103	0,00303	68,96	37,38	0,526	0,348	0,12	0,13	20,0
1974	5381650	90401	60324	0,01675	0,01118	0,00557	68,33	37,50	0,628	0,345	0,03	0,03	20,3
1975	5411727	94333	62873	0,01738	0,01158	0,00580	68,86	37,53	0,652	0,363	-0,02	-0,02	20,5
1976	5443187	90055	63835	0,01650	0,01170	0,00481	69,28	37,51	0,619	0,372	0,00	0,01	20,4
1977	5469407	86511	63076	0,01578	0,01151	0,00428	69,82	37,51	0,592	0,372	0,03	0,04	20,0
1978	5492842	81705	67042	0,01485	0,01219	0,00267	70,55	37,54	0,558	0,402	0,03	0,04	19,6
1979	5507505	78192	64705	0,01418	0,01173	0,00245	70,42	37,57	0,534	0,384	0,15	0,08	19,1
1980	5520754	72558	68626	0,01314	0,01243	0,00071	70,86	37,72	0,496	0,411	0,08	0,09	19,4
1981	5524684	69970	68257	0,01266	0,01235	0,00031	71,03	37,80	0,479	0,410	0,11	0,11	19,7
1982	5526399	64781	68098	0,01173	0,01233	-0,00060	71,46	37,91	0,445	0,413	0,13	0,14	20,0
1983	5523082	62176	69992	0,01127	0,01268	-0,00142	71,65	38,04	0,429	0,425	0,14	0,15	20,3
1984	5515266	61292	68470	0,01112	0,01242	-0,00130	71,58	38,18	0,425	0,414	0,16	0,16	20,6
1985	5508088	63374	69580	0,01151	0,01264	-0,00113	71,72	38,34	0,442	0,421	0,13	0,14	20,7
1986	5501882	62667	70030	0,01140	0,01275	-0,00135	71,94	38,47	0,439	0,426	0,13	0,13	21,0
1987	5494519	61261	67684	0,01116	0,01233	-0,00117	72,13	38,60	0,432	0,413	0,15	0,16	21,2
1988	5488096	60506	66703	0,01103	0,01216	-0,00113	72,25	38,75	0,428	0,406	0,16	0,17	21,4
1989	5481899	60008	68174	0,01104	0,01254	-0,00150	72,24	38,91	0,430	0,418	0,05	0,15	21,6

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

4.1.3 Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása Magyarország mindkét nembeli népessége esetében (1973–1989)
The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian population of both sexes in the past (1973–1989)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D - A_p)$	$A_{p,t+1} - A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	10415626	156224	123366	0,01498	0,01183	0,00315	66,14	36,04	0,541	0,355	0,10	0,10	18,0
1974	10448484	186288	125816	0,01778	0,01201	0,00577	65,50	36,14	0,643	0,353	0,00	0,00	18,2
1975	10508956	194240	131102	0,01843	0,01244	0,00599	65,90	36,14	0,666	0,370	-0,04	-0,04	18,4
1976	10572094	185405	132240	0,01749	0,01248	0,00502	66,48	36,10	0,631	0,379	-0,02	-0,01	18,2
1977	10625259	177574	132031	0,01668	0,01240	0,00428	66,91	36,08	0,602	0,382	0,01	0,02	17,8
1978	10670802	168160	140121	0,01574	0,01311	0,00262	67,46	36,09	0,568	0,411	0,02	0,02	17,3
1979	10698841	160364	136829	0,01498	0,01278	0,00220	67,30	36,11	0,542	0,398	0,09	0,06	16,9
1980	10709463	148673	145355	0,01388	0,01357	0,00031	67,69	36,20	0,503	0,427	0,06	0,07	17,1
1981	10712781	142890	144757	0,01334	0,01351	-0,00017	67,74	36,26	0,484	0,425	0,09	0,09	17,2
1982	10710914	133559	144318	0,01248	0,01348	-0,00100	68,12	36,35	0,454	0,428	0,11	0,12	17,5
1983	10700155	127258	148643	0,01190	0,01391	-0,00200	68,12	36,46	0,435	0,440	0,12	0,13	17,7
1984	10678770	125359	146709	0,01175	0,01375	-0,00200	68,01	36,58	0,431	0,431	0,13	0,14	17,9
1985	10657420	130200	147614	0,01223	0,01386	-0,00164	68,10	36,71	0,450	0,434	0,11	0,12	18,0
1986	10640006	128204	147089	0,01206	0,01384	-0,00178	68,25	36,82	0,445	0,434	0,11	0,12	18,2
1987	10621121	125840	142601	0,01186	0,01344	-0,00158	68,35	36,93	0,439	0,421	0,13	0,14	18,4
1988	10604360	124296	140042	0,01173	0,01322	-0,00149	68,51	37,06	0,436	0,415	0,15	0,15	18,5
1989	10588614	123304	144655	0,01176	0,01380	-0,00204	68,31	37,21	0,438	0,429	0,12	0,13	18,7

A jelmagyarzatot lásd a szövegben.

4.2.1 Az öregedés és az öregedés tényezőinek jövőbeni alakulása Magyarország férfi népessége technikai előreszámítása alapján (1990–2010)
The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian male population in the future (1990–2010)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D - A_p)$	$A_{p,t+1} - A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1990	4984904	63243	76811	0,01270	0,01543	—0,00273	65,21	35,46	0,451	0,458	0,09	0,09	15,8
1991	4971336	63714	77210	0,01283	0,01555	—0,00272	64,97	35,55	0,457	0,457	0,09	0,09	15,9
1992	4957840	64471	77527	0,01302	0,01566	—0,00264	64,74	35,64	0,465	0,455	0,08	0,08	15,9
1993	4944784	65522	77856	0,01327	0,01576	—0,00249	64,48	35,72	0,474	0,453	0,07	0,07	16,0
1994	4932450	66807	78084	0,01356	0,01585	—0,00229	64,27	35,79	0,486	0,451	0,07	0,06	16,0
1995	4921173	68143	78100	0,01386	0,01589	—0,00203	64,20	35,86	0,497	0,450	0,05	0,05	15,9
1996	4911216	69405	78024	0,01414	0,01590	—0,00176	64,23	35,91	0,508	0,450	0,04	0,04	15,9
1997	4902597	70466	77793	0,01438	0,01588	—0,00150	64,35	35,95	0,517	0,451	0,03	0,03	15,8
1998	4895270	71198	77464	0,01455	0,01583	—0,00128	64,58	35,98	0,524	0,453	0,03	0,02	15,7
1999	4889004	71529	77075	0,01464	0,01577	—0,00114	64,90	36,01	0,527	0,456	0,01	0,02	15,6
2000	4883458	71411	76674	0,01463	0,01571	—0,00108	65,26	36,02	0,527	0,459	0,02	0,01	15,5
2001	4878195	70859	76281	0,01453	0,01565	—0,00111	65,64	36,04	0,524	0,463	0,01	0,01	15,5
2002	4872773	69930	76002	0,01436	0,01561	—0,00125	65,99	36,05	0,518	0,467	0,02	0,02	15,5
2003	4866701	68718	75783	0,01413	0,01558	—0,00145	66,26	36,07	0,510	0,470	0,02	0,02	15,5
2004	4859636	67344	75705	0,01387	0,01559	—0,00172	66,45	36,09	0,501	0,473	0,02	0,03	15,5
2005	4851275	65913	75677	0,01360	0,01562	—0,00201	66,53	36,11	0,491	0,475	0,04	0,03	15,6
2006	4841511	64489	75744	0,01334	0,01566	—0,00233	66,58	36,15	0,483	0,476	0,04	0,04	15,6
2007	4830256	63136	75826	0,01309	0,01572	—0,00263	66,57	36,19	0,474	0,477	0,05	0,05	15,5
2008	4817566	61910	75913	0,01287	0,01578	—0,00291	66,50	36,24	0,467	0,477	0,05	0,06	15,7
2009	4803563	60825	76063	0,01268	0,01586	—0,00318	66,42	36,29	0,460	0,478	0,06	0,06	15,8
2010	4788325	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16,0

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

4.2.2 Az öregedés és az öregedés tényezőinek jövőbeni alakulása Magyarország női népessége technikai előreszámítása alapján (1990–2010)
 The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian female population in the future (1990–2010)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D - A_p)$	$A_{p,t+1} - A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1990	5389919	60169	68969	0,01117	0,01281	-0,00163	72,71	38,96	0,436	0,432	0,13	0,13	21,8
1991	5381119	60617	69861	0,01127	0,01299	-0,00172	72,52	39,09	0,441	0,433	0,12	0,13	22,0
1992	5371875	61337	70637	0,01143	0,01316	-0,00173	72,35	39,21	0,449	0,435	0,12	0,12	22,1
1993	5362575	62337	71420	0,01163	0,01333	-0,00170	72,13	39,33	0,458	0,437	0,10	0,11	22,2
1994	5353492	63560	72032	0,01188	0,01347	-0,00158	71,96	39,43	0,469	0,438	0,10	0,09	22,3
1995	5345020	64831	72385	0,01214	0,01355	-0,00141	71,96	39,53	0,480	0,439	0,08	0,08	22,4
1996	5337466	66032	72521	0,01238	0,01360	-0,00122	72,04	39,61	0,491	0,441	0,07	0,07	22,4
1997	5330977	67041	72576	0,01258	0,01362	-0,00104	72,25	39,68	0,499	0,443	0,05	0,06	22,4
1998	5325442	67738	72464	0,01273	0,01361	-0,00089	72,56	39,73	0,506	0,446	0,05	0,05	22,4
1999	5320716	68053	72317	0,01280	0,01360	-0,00080	72,95	39,78	0,509	0,451	0,04	0,04	22,5
2000	5316452	67941	72117	0,01278	0,01357	-0,00079	73,39	39,82	0,509	0,455	0,04	0,04	22,5
2001	5312276	67415	71958	0,01270	0,01355	-0,00086	73,83	39,86	0,506	0,460	0,03	0,03	22,5
2002	5307733	66531	71896	0,01254	0,01355	-0,00101	74,23	39,89	0,500	0,465	0,03	0,03	22,5
2003	5302368	65378	71909	0,01234	0,01357	-0,00123	74,56	39,92	0,493	0,470	0,04	0,04	22,6
2004	5295837	64071	72163	0,01211	0,01364	-0,00153	74,78	39,96	0,484	0,475	0,04	0,04	22,6
2005	5287745	62710	72367	0,01187	0,01370	-0,00183	74,89	40,00	0,475	0,478	0,05	0,05	22,7
2006	5278088	61354	72619	0,01164	0,01377	-0,00214	74,95	40,05	0,466	0,480	0,05	0,05	22,8
2007	5266823	60068	72960	0,01142	0,01387	-0,00245	74,96	40,10	0,458	0,483	0,06	0,06	22,7
2008	5253931	58901	73266	0,01123	0,01396	-0,00274	74,91	40,16	0,451	0,485	0,07	0,06	22,8
2009	5239566	57869	73599	0,01106	0,01407	-0,00301	74,86	40,23	0,445	0,487	0,06	0,07	23,0
2010	5223836	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23,2

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

4.2.3 Az öregedés és az öregedés tényezőinek jövőbeni alakulása Magyarország mindkét nembeli népessége technikai előreszámítása alapján (1990–2010)
The ageing and the factors of the ageing of the Hungarian population of both sexes in the future (1990–2010)

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D \cdot A_p)$	$A_{p,t+1} \cdot A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1990	10374823	123412	145780	0,01191	0,01407	-0,00216	68,76	37,28	0,445	0,442	0,11	0,11	18,9
1991	10352455	124331	147071	0,01202	0,01422	-0,00220	68,56	37,39	0,450	0,442	0,11	0,11	19,1
1992	10329715	125808	148164	0,01219	0,01436	-0,00217	68,36	37,50	0,458	0,442	0,10	0,10	19,1
1993	10307359	127859	149276	0,01242	0,01450	-0,00208	68,14	37,60	0,468	0,442	0,09	0,09	19,2
1994	10285942	130367	150116	0,01269	0,01461	-0,00192	67,96	37,69	0,479	0,442	0,08	0,08	19,3
1995	10266193	132974	150485	0,01296	0,01467	-0,00171	67,93	37,77	0,490	0,442	0,07	0,07	19,3
1996	10248682	135437	150545	0,01322	0,01470	-0,00148	67,99	37,84	0,501	0,443	0,05	0,06	19,3
1997	10233574	137507	150369	0,01345	0,01470	-0,00126	68,16	37,89	0,510	0,445	0,05	0,05	19,2
1998	10220712	138936	149928	0,01360	0,01468	-0,00108	68,44	37,94	0,516	0,448	0,03	0,04	19,2
1999	10209720	139582	149392	0,01368	0,01464	-0,00096	68,80	37,97	0,520	0,451	0,03	0,03	19,2
2000	10199910	139352	148791	0,01367	0,01459	-0,00093	69,20	38,00	0,520	0,455	0,03	0,03	19,1
2001	10190471	138274	148239	0,01358	0,01455	-0,00098	69,62	38,03	0,517	0,459	0,02	0,02	19,2
2002	10180506	136461	147898	0,01341	0,01454	-0,00112	70,00	38,05	0,510	0,464	0,03	0,03	19,1
2003	10169069	134096	147692	0,01320	0,01453	-0,00134	70,30	38,08	0,503	0,468	0,03	0,03	19,2
2004	10155473	131415	147868	0,01295	0,01457	-0,00162	70,51	38,11	0,494	0,472	0,03	0,03	19,2
2005	10139020	128623	148044	0,01270	0,01462	-0,00192	70,62	38,14	0,485	0,475	0,04	0,04	19,3
2006	10119599	125843	148363	0,01245	0,01468	-0,00223	70,68	38,18	0,476	0,477	0,05	0,05	19,3
2007	10097079	123204	148786	0,01222	0,01475	-0,00254	70,68	38,23	0,467	0,478	0,05	0,05	19,3
2008	10071497	120811	149179	0,01201	0,01483	-0,00282	70,63	38,28	0,460	0,479	0,06	0,06	19,4
2009	10043129	118694	149662	0,01184	0,01492	-0,00309	70,57	38,34	0,454	0,481	0,07	0,07	19,6
2010	10012161	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19,7

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

Stabil növekvő, illetve csökkenő népességben a korösszetétel időbeli változatlan-sága miatt a népesség átlagéletkora sem változik (illetve: változása zérus). A vonatkozó formulák ezért a $dA_p(t)/dt = A_{p,t+1} - A_{p,t}$ kifejezés elhagyásával írhatók.

Ennek megfelelően az intrinsic születési arányszám (b) értéke:

$$b = \frac{1 - d(A_D - A_p)}{A_p}$$

Az intrinsic halálozási arányszám (d) értéke:

$$d = \frac{1 - rA_p}{A_D}$$

A természetes szaporodás intrinsic arányszámának (r) értéke:

$$r = \frac{1 - dA_D}{A_p}$$

A népesség időben változatlan átlagos életkora:

$$A_p = \frac{1 - d(A_D - A_p)}{b} = \frac{1 - dA_D}{r}$$

A meghaltak időben változatlan átlagos életkora:

$$A_D = \frac{1 - rA_p}{d}$$

A meghaltak és az élők átlagos életkorának időben változatlan különbsége:

$$A_D - A_p = \frac{1 - bA_p}{d}$$

A fentiek alapján stabil növekvő, illetve csökkenő népességben fennállnak a következő egyenlőségek:

$$bA_p = 1 - d(A_D - A_p)$$

$$dA_D = 1 - rA_p$$

$$rA_p = 1 - dA_D$$

$$d(A_D - A_p) = 1 - bA_p$$

Könnyen belátható továbbá hogy:

$$d(A_D - A_p) + bA_p = 1$$

és

$$dA_D + rA_p = 1.$$

Ez utóbbi egyenlőségek, mint látható, annyiban különböznek a tetszőleges népes-ségre vonatkozó megfelelő egyenlőségektől, hogy bal oldalukon az átlagéletkor időegy-ség alatti változásokat szimbolizáló kifejezés ($A_{p,t+1} - A_{p,t}$) az átlagéletkor időbeli vál-tozatlan-sága miatt hiányzik.

A stabil népesség specifikus esetét képező stacionér népességben, mint ismeretes, $b=d=1/e_0^0$, s így $b-d=r=0$, továbbá $A_D=e_0^0=1/b=1/d$. A stacionér népesség ezen ismert jellemzőinek tényleges fennforgásáról ez alkalommal is meggyőződhetünk, ha a stabil növekvő, illetve csökkenő népességre vonatkozó formulákba a stacionér népesség nyers születési, halálozási és természetes szaporodási arányszámának, valamint meghaltjai átlagos életkorának fenti formuláit behelyettesítjük. Ebből az is kiténik, hogy a stabil növekvő, illetve csökkenő népességre vonatkozó formulák érvényesek a zérus szaporodási rátájú stabil népességre, vagyis a stabil népesség specifikus esetét képező stacionér népességre is. A stabil és a stacionér népességre vonatkozó összes fenti formulából viszont az tűnik ki, hogy ezek csupán egyszerűsített változatai a tetszőleges népességre vonatkozó formuláknak ebben az esetben is alkalmazhatók tulajdonképpen a tetszőleges népességre vonatkozó formulák, ha a $dA_p(t)/dt=A_{p,t+1}-A_{p,t}$ kifejezés helyére 0-t írunk.

A stabil népességre vonatkozó formulák és egyenlőségek használatát megkönnyítendő az alábbiakban a Coale—Demény—Vaughan-féle keleti típusú stabil népességi szériából² megadjuk a 21. halandósági szint és különböző intrinszc szaporodási arányok (r) által definiált stabil népességeknek témánk szempontjából releváns adatait (5.tábla).

A közölt formulák (és egyenlőségek) használata természetesen a S. Preston és szerzőtársai által összeállított és dolgozatunkban is reprodukált 1. tábla adatainak felhasználásával is gyakorolható.

Ha a népesség a külső vándorlásokkal szemben nem zárt, a korábbi formulák módosulnak.

A nyers születési arányszám (b) értéke nyitott népességben:

$$b = \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A nyers halálozási arányszám (d) értéke nyitott népességben:

$$d = \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \\ = \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D}$$

A bevándorlási arány (i) értéke nyitott népességben:

$$i = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p - A_i}$$

A kivándorlási arány (o) értéke nyitott népességben:

$$o = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_o - A_p}$$

A természetes szaporodási arányszám (r) értéke nyitott népességben:

$$r = \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

²A 21. halandósági szintű keleti-típusú stacionér népesség.

5. tábla

r(‰)	-10,00	-5,00	0,00	5,00	10,00	15,00	20,00	25,00	30,00	35,00	40,00	45,00	50,00
------	--------	-------	------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Stabil férfinépességek esetében ($e_0^0 = 65,352$ év)

A születési arányszám értéke	(b)	0,01036	0,01267	0,01530	0,01825	0,02151	0,02506	0,02888	0,03294	0,03721	0,04167	0,04629	0,05104	0,05590
A halálzási arányszám	(d)	0,02036	0,01767	0,01530	0,01325	0,01151	0,01006	0,00888	0,00794	0,00721	0,00667	0,00629	0,00604	0,00590
A népesség átlagos életkora	(A_p)	41,54	38,99	36,47	34,01	31,64	29,39	27,26	25,27	23,42	21,73	20,18	18,77	17,49
A meghaltak átlagos életkora	(A_D)	69,49	67,61	65,35	62,65	59,45	55,71	51,44	46,70	41,64	36,43	31,29	26,43	22,01

Stabil női népességek esetében ($e_0^0 = 70,000$ év)

A születési arányszám értéke	(b)	0,00950	0,01173	0,01429	0,01718	0,02039	0,02390	0,02769	0,03173	0,03599	0,04044	0,04505	0,04979	0,05465
A halálzási arányszám	(d)	0,01950	0,01673	0,01429	0,01218	0,01039	0,00890	0,00769	0,00673	0,00599	0,00544	0,00505	0,00479	0,00465
A népesség átlagos életkora	(A_p)	43,52	40,83	38,15	35,52	32,98	30,56	28,27	26,13	24,16	22,35	20,70	19,20	17,85
A meghaltak átlagos életkora	(A_D)	73,59	71,98	70,00	67,57	64,59	60,99	56,73	51,83	46,40	40,65	34,83	29,22	24,07

Forrás: Ansley J. Coale, Paul Demény, Barbara Vaughan; Regional Model Life Tables and Stable Populations. Second Edition, Academic Press, New York, 1983. 496 p.

A meghaltak átlagos életkora nyitott népességben:

$$A_D = \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} =$$

$$= A_p + \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}.$$

A meghaltak és az élők átlagos életkorának különbsége nyitott népességben:

$$A_D - A_p = \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}.$$

A hazai és a bevándorló népesség átlagos életkorának különbsége:

$$A_p - A_i = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} =$$

$$= \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i}.$$

A kivándorló és a hazai népesség átlagos életkorának különbsége:

$$A_o - A_p = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} =$$

$$= \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o}.$$

Az év eleji népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$A_{p,t} = A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) - 1 \approx$$

$$\approx A_p - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}.$$

Az év végi népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$A_{p,t+1} = A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) + 1 =$$

$$= A_{p,t} - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) + 1 \approx$$

$$\approx A_p + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}.$$

Az évközepi népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$A_p = \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} =$$

$$= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b}.$$

$$\begin{aligned}
&= A_D - \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\
&= A_i + \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\
&= A_i + \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\
&= A_o - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} = \\
&= A_o + \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o}.
\end{aligned}$$

A bevándorlók átlagos életkora:

$$\begin{aligned}
A_i &= A_p - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\
&= A_p - \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i}.
\end{aligned}$$

A kivándorlók átlagos életkora:

$$\begin{aligned}
A_o &= A_p + \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} = \\
&= A_p + \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o}.
\end{aligned}$$

A fentiek alapján nyitott népességre vonatkozóan érvényesek a következő egyenlőségek:

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + bA_p + d(A_D - A_p) = 1 - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p)$$

$$(A_{p,t+1} - A_p) + dA_D + rA_p = 1 - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p).$$

Könnven belátható, hogy

$$bA_p + d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1$$

$$dA_D + rA_p + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1,$$

vagyis

$$\begin{aligned}
i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) &= 1 - bA_p - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = \\
&= 1 - dA_D - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t}).
\end{aligned}$$

Külső vándorlásokkal szemben nyitott népességben:

$$N_{t+1} - N_t = B - D + I - O \quad \text{es} \quad N_t = N_{t+1} - B + D - I + O,$$

ahol I a bevándorlók, O a kivándorlók évi számát, $(B+I)-(D+O)$ pedig a tényleges szaporodást jelenti. Fogadjuk el, hogy nyitott népességre is vonatkozik, hogy

$$N_t \approx N - \frac{N_{t+1} - N_t}{2} = 2N - N_{t+1} \approx \frac{N^2}{N_{t+1}}$$

$$N_{t+1} \approx N + \frac{N_{t+1} - N_t}{2} = 2N - N_t \approx \frac{N^2}{N_t}$$

és

$$N \approx \frac{N_t + N_{t+1}}{2} \approx \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$B = bN \approx b \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx b \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$D = dN \approx d \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx d \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$I = iN \approx i \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx i \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$O = oN \approx o \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx o \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

A tényleges szaporodás nyitott népességben:

$$(B+I)-(D+O) = (b+i)N - (d+o)N = [(b+i) - (d+o)]N = RN,$$

ahol R nem a természetes, hanem a tényleges szaporodás arányszáma és egyenlő $[(b+i)-(d+o)]$ -val.

Nyitott népességben az elveszületések évi száma:

$$\begin{aligned} B = bN &= \frac{N - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} \\ &= \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}, \end{aligned}$$

a halálózások évi száma:

$$\begin{aligned} D = dN &= \frac{N - BA_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} \\ &= \frac{N - (B - D)A_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} \\ &= \frac{N - (bN - dN)A_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} \end{aligned}$$

$$= \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_D - A_p)N^{-1}} =$$

$$= \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D N^{-1}},$$

az évi természetes szaporodás:

$$B - D = rN = \frac{N - DA_D - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} =$$

$$= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}.$$

Az évi tényleges szaporodás nyitott népességben általában nem egyenlő a természetes szaporodással, hanem nagyobb vagy kisebb annál.

A bevándorlók évi száma nyitott népességben:

$$I = iN = \frac{N - BA_p - D(A_D - A_p) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p - A_i} =$$

$$= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_p - A_i)N^{-1}}.$$

A kivándorlók évi száma nyitott népességben:

$$O = oN = \frac{N - BA_p - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_o - A_p} =$$

$$= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_o - A_p)N^{-1}}.$$

A fenti formulák birtokában viszonylag könnyen kiszámítható az évi tényleges szaporodás $[(B+I)-(D+O)]$, és az utóbbi arányszáma $[(b+i)-(d+o)]$.

Míthogy

$$R = (b+i) - (d+o) = (b-d) + (i-o) = r + (i-o),$$

az évi tényleges szaporodás az $N[r + (i-o)]$ formulával is kiszámítható.

Ha a bevándorlók száma meghaladja a kivándorlókét, vagyis a külső vándormozgalom egyenlege pozitív, a bevándorlók és kivándorlók arányának különbsége (s) is pozitív és egyenlő a tényleges szaporodás és a természetes szaporodás arányszámának szintén pozitív előjelű különbségével.

$$s = i - o = R - r.$$

Ennek alapján:

$$R = s + r = i + r - o$$

$$r = R - s = R + o - i$$

$$i = s + o = R + o - r$$

$$o = i - s = r + i - R.$$

Ha figyelembe vesszük, hogy $r = b - d$,

$$s = i - o = R + d - b$$

$$R = b + s - d = b + i - d - o = (b + i) - (d + o)$$

$$b = R + d - s = R + d + o - i$$

$$d = b + s - R = b + i - o - R$$

$$r = 2R + 2o - 2i + (d - b)$$

$$i = R + o + d - b = R - r + o$$

$$o = i - s = b - d - R + i = r = R + i,$$

stb.

Ha csak a bevándorlók számának a kivándorlók számát meghaladó többletét ($I-O$) ismerjük, s így csak ez utóbbiak arányát áll módunkban direkt módon becsülni [$(I-O)/P = s = i - o$], a bevándorlók többletének átlagéletkorát az alábbi formulák valamelyikével számíthatjuk ki:

$$\begin{aligned} A_s &= A_p - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{s} = \\ &= A_p - \frac{1 - rA_p - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{s}. \end{aligned}$$

Ez az átlagéletkor kisebb az összes bevándorlók átlagéletkoránál, ha a kivándorlók átlagéletkora magasabb a bevándorlókénál és nagyobb az összes bevándorlók átlagéletkoránál, ha a kivándorlók átlagéletkora alacsonyabb a bevándorlókénál. E megállapítás érvényessége empirikusan is igazolható, ha ismerjük a kivándorlók arányát és átlagéletkorát is, mégis kiszámítjuk a bevándorlók számának a kivándorlók számát meghaladó többletét és a bevándorlók többletének átlagéletkorát (A_s) is. Kiténik, hogy

$$A_i = \frac{(i-o)A_s + oA_o}{i} = \frac{sA_s + oA_o}{i},$$

vagyis

$$iA_i = sA_s + oA_o = (i-o)A_s + oA_o$$

és

$$i = \frac{sA_s + oA_o}{A_i} = \frac{(i-o)A_s + oA_o}{A_i},$$

továbbá

$$sA_s = iA_i - oA_o$$

$$A_s = \frac{iA_i - oA_o}{s} = \frac{iA_i - oA_o}{i - o}$$

és

$$s = \frac{iA_i - oA_o}{A_s}$$

Továbbá:

$$oA_o = iA_i - sA_s = iA_i - (i - o)A_s$$

$$A_o = \frac{iA_i - sA_s}{o} = \frac{iA_i - (i - o)A_s}{o}$$

és

$$o = \frac{iA_i - sA_s}{A_o} = \frac{iA_i - (i - o)A_s}{A_o}$$

E formulák alkalmazhatósága azon a megfontoláson alapszik, hogy a bevándorlók közül azoknak az átlagéletkora, melyeknek száma a kivándorlásból származó veszteséget pótolja, egyenlő a kivándorlók átlagéletkorával.

Hasonló megfontolások alapján állíthatók elő a kivándorlási többlet, vagyis negatív előjelű s fennforgása esetén alkalmazható formulák is.

A bevándorlók és kivándorlók újonnan definiált arányszámait, valamint ezen arányszámok pozitív, illetve negatív előjelű különbségét ($s = i - o$) és a bevándorlók és kivándorlók újonnan definiált átlagéletkorát korábban közölt formulákkal kapcsolatba hozva könnyen kimutathatjuk, hogy nyitott népességben az eddig bemutatott mutatók mindegyikének annál sokkal több korrekt matematikai meghatározása adható, mint amennyit eddig közöltünk, s melyek bemutatásától e helyen eltekintünk.

A népmozgalmi események évi számainak és arányszámainak birtokában maga az évközepi népességszám nyitott népességben:

$$N = \frac{B}{b} = \frac{D}{d} = \frac{B-D}{r} = \frac{I}{i} = \frac{O}{o} = \frac{(B+I) - (D+O)}{R} = \frac{I-O}{R-r} = \frac{I-O}{i-o} = \frac{I-O}{s},$$

illetve:

$$N \approx N_t + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} + \frac{I}{2} - \frac{O}{2} = N_{t+1} - \frac{B}{2} + \frac{D}{2} - \frac{I}{2} + \frac{O}{2}.$$

Az év eleji népességszám:

$$N_t \approx N - \frac{B}{2} + \frac{D}{2} - \frac{I}{2} + \frac{O}{2},$$

az év végi népességszám pedig:

$$N_{t+1} \approx N + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} + \frac{I}{2} - \frac{O}{2},$$

melyek kiszámítása során a *Preston—Himes—Eggers* formulából származtatott egyenleteinket is használhatjuk, ha figyelembe vesszük azokat a megoldásokat, melyeket a formulák zárt népességre vonatkozó változásaival kapcsolatban adtunk elő.

Hogyan számíthatók ki nyitott népességben a valamely év alatt meghaltak által, valamint az év eleji, az év végi és az évközepi népesség által leélt évek száma?

Az év folyamán meghaltak által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} \sum x D_x = D A_D &= \frac{D - (b-d) D A_p - i D (A_p - A_i) - o D (A_o - A_p) - D (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= D A_p + \frac{D - b D A_p - i D (A_p - A_i) - o D (A_o - A_p) - D (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= \frac{1 - r A_p - i (A_p - A_i) - o (A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d D^{-1}} = \\ &= D A_p + \frac{1 - b A_p - i (A_p - A_i) - o (A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d D^{-1}}. \end{aligned}$$

Az év eleji népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_t = \sum x N_{t,x} = N_t A_{p,t} = N_t A_{p,t+1} + b N_t A_p + d N_t (A_D - A_p) + \epsilon_t (A_p - A_i) + o N_t (A_o - A_p) - N_t = \\ = \frac{A_{p,t+1} + b A_p + d (A_D - A_p) + i (A_p - A_i) + o (A_o - A_p) - 1}{N_t^{-1}} = \\ \approx N_t A_p - \frac{N_t (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

Az év végi népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_{t+1} = \sum x N_{t+1,x} = N_{t+1} A_{p,t+1} = \\ = N_{t+1} A_{p,t} - b N_{t+1} A_p - d N_{t+1} (A_D - A_p) - i N_{t+1} (A_p - A_i) - o N_{t+1} (A_o - A_p) + N_{t+1} = \\ = N_{t+1} A_{p,t} - r N_{t+1} A_p - d N_{t+1} A_D - i N_{t+1} (A_p - A_i) - o N_{t+1} (A_o - A_p) + N_{t+1} \approx \\ \approx \frac{A_{p,t} - b A_p - d (A_D - A_p) - i (A_p - A_i) - o (A_o - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \\ = \frac{A_{p,t} - r A_p - d A_D - i (A_p - A_i) - o (A_o - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \end{aligned}$$

$$N_{t+1}A_p + \frac{N_{t+1}(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}.$$

Az évközepi népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A = \sum x N_x = NA_p &= \frac{N - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \\ &= \frac{N - DA_D - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} = \\ &= \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{bN^{-1}} = \\ &= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{rN^{-1}} \approx \\ &\approx NA_{p,t} + \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} \approx NA_{p,t+1} - \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} = stb. \end{aligned}$$

A bemutatott egyenletrendszer nemcsak a demográfiai öregedés tényezői szerepének feltárására alkalmas, hanem lehetővé teszi a teljes népességi, valamint természetes népmozgalmi és vándormozgalmi statisztika megbízhatóságának és összehangolásának áttekintését és ellenőrzését is.

Tanulmányunk második részében az öregedést a korszpecifikus növekedési arányszámok függvényében áll szándékunkban elemezni.

Köszönetnyilvánítás

E tanulmány hazánk népességének múltbeli öregedését és öregedésének tényezőit bemutató táblái nem készülhettek volna el, ha a kiszámításukhoz szükséges adatokat a KSH Népesedéssziszttikai Főosztályától nem kapom meg. Az adatokat *dr. Milényi Károly*, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének igazgatója és *dr. Józán Péter*, a KSH Népesedéssziszttikai Főosztályának vezetője támogató hozzájárulása után *Schäffer Lajos* kolléga szervező és irányító tevékenysége mellett *dr. Gorincsek Gyuláné* és *Gyetzvainé Illés Erzsébet* bocsátotta rendelkezésemre. *Dr. Gorincsek Gyulánétól* a nemek és korévek szerint részletezett év eleji (ill. végi) népességszámra, *Gyetzvainé Illés Erzsébettől* az élveszületések nemek és naptári évek szerint részletezett számára vonatkozó adatokat kaptam meg a szükséges kommentárokkal kiegészítve. Legyen szabad valamennyiük segítségét e helyen is elismerni és hálásan megköszönni és kifejezni reményemet, hogy támogatásukat a jövőben is élvezni fogom.

Köszönetet mondok *Hablicsek László* intézeti kollégámnak is, amiért a jelenleg érvényben lévő népességelőrszámítás technikai változatának teljes anyagát komputer diszketten rögzített formában rendelkezésemre bocsátotta.

IRODALOM

1. *Acsádi György—Klinger András: Magyarország népesedése a két világháború között. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 329 p.*

2. *Acsádi György*: A népesség korösszetétele. Megjelent: Bevezetés a demográfiába. Szerk.: *Szabady Egon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 78—98. p.
3. *Acsádi György—Szabady Egon*: A korösszetétel. Megjelent: Földünk lakossága. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 46—58. p.
4. *Coale, Ansley J.—Demeny, Paul*: Regional Model Life Tables and Stable Populations. Second Edition. Academic Press, New York, 1983. 496 p.
5. Demographic Yearbook of the HCSO (1989). (Demográfiai Évkönyv, 1989.), Hungarian Central Statistical Office, Budapest, 1989. 439 p.
6. *Grinblat, Joseph A.*: Le vieillissement des populations mondiales: tendances démographiques récentes et futures. (In: Populations âgées et révolution grise, U.C.L., Chaire Quetelet '86), Ciaco, 1990. 53—76. p.
7. *Hablicsek László*: Magyarország népességének előreszámítása, 1990—2010. (Population projection for Hungary, 1990—2010.) Research reports of the Demographic Research Institute of the HCSO, 1/1991. 40 p.
8. *Horiuchi, Shiro—Coale, Ansley J.*: A simple equation for estimating the expectation of life at old ages. Population Studies, 1982. Vol. 36. N° 2. 317—326. p.
9. *Horiuchi, Shiro—Preston, Samuel H.*: Age-specific growth rates: The legacy of past population dynamics. Demography, 1988. 25. 429—442. p.
10. *Klinger András*: Az öregedés demográfiai vonatkozásai. Demográfia, 1983. évi 1. sz. 1—49. p.
11. *Loriaux, Michel*: Il sera une fois ... la révolution grise. Jeux et enjeux autour d'une profonde mutation sociétale. (In: Populations âgées et révolution grise, U.C.L., Chaire Quetelet '86), Ciaco, 1990. 33—52. p.
12. *Mitra, Samarendranath*: Estimating the expectation of life at older ages. Population Studies, 1984. Vol. 38. N° 2. 313—319. p.
13. *Poulain, Michel*: La migration. Concept et méthodes de mesure. (In: Migrations internes. Collecte des données et méthodes d'analyse. U.C.L., Chaire Quetelet '83), Cabay, 1985. 7—38. p.
14. *Preston, Samuel H.—Coale, Ansley J.*: Age Structure, Growth, Attrition and Accession: A New Synthesis. Population Index, 1982. Vol. 48. N° 2. 217—259. p.
15. *Preston, Samuel H.—Himes, Christine—Eggers, Mitchell*: Demographic Conditions Responsible for Population Ageing. Demography, 1989. Vol. 26. N° 4. 691—704. p.
16. *Preston, Samuel H.—Lahiri, Subrata*: A Short-Cut Method for Estimating Death Registration Completeness in Destabilized Populations. Mathematical Population Studies, 1991. Vol. 3. N° 1. 39—51. p.
17. *Rogers, Andrei*: Requiem for the Net Migrant. Geographical Analysis, 1991. Vol. 22. N° 4. 283—300. p.
18. *Tabutin, Dominique*: La collecte des données en démographie. Méthodes, organisation et exploitation. Département de Démographie de l'U.C.L., Ordina Editions, 1984. 258 p.
19. *Valkovics Emil*: Some considerations on the speed and acceleration of the ageing process. Working Paper 13/90. Istituto di Ricerche sulla Popolazione, Roma, 1990. 42. p.
20. *Valkovics Emil*: A népesség öregedésének tendenciái. Statisztikai Szemle, 1990/11. 869—899. p.
21. *Vukovich György*: Az öregedés társadalmi vonatkozásai Magyarországon. Demográfia, 1986/2—3. 145—168. p.
22. *Vukovich György*: Népesedési helyzetünk nemzetközi megközelítésben. Magyar Tudomány, 1989/7—8. 529—544. p.
23. *Wunsch, Guillaume*: Relations générales entre mouvement et structure démographiques: Synthèse des méthodes et applications récentes. Revue européenne de démographie, 1990. Vol. 5. N° 1. 71—89. p.

Tárgyszavak:

Népességstruktúra
Népesedésstatistika

**THE ANALYSIS OF AGEING CONSIDERING VITAL RATES
AND THE MEAN AGE OF INDIVIDUALS PRODUCING VITAL EVENTS**

A TÖRTÉNETI STATISZTIKAI HELYSÉGNÉVTÁR

KOVACSICS JÓZSEF

1. A Történeti Statisztikai Helységnévtár kiadásával összefüggő tudományos és gyakorlati érdekek

A Központi Statisztikai Hivatalnak megalakulása óta egyik jelentős feladata volt a Helységnévtárak szerkesztése, a község- és lakóhelynevek nyilvántartása, 1898—1912 között azok rendezésének szervezése, majd az Országos Községi Törzskönyvbizottság ügyviteli teendőinek az ellátása. 1954 után — miután a Bizottság megszűnt — a teendők egy részét a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium látta el, a helynévgyűjtés és publikálás pedig több kutatónak jelentett hasznos és hasznalható tevékenységet. Még Állami-díjjal is jutalmazta a Kormányzat a Földrajzi-névgyűjtés terén elért eredményeket.

E tanulmány célja az, hogy bemutassa a Központi Statisztikai Hivatalnak a város-, község- és lakóhelynevekkel kapcsolatos tevékenységét és az is, hogy felhívja a figyelmet azokra a kormányzati teendőkre, amelyek a közigazgatási helynevekkel kapcsolatban megoldásra várnak. Mindenekelőtt röviden arról szólunk, hogy miért illeti kiténtetett figyelem a helyneveket.

A helynevek amellet, hogy nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a hivatalos érintkezésben, a hely szülőitei és lakói számára megannyi emléket őriznek. A személynév alapján a család őseit és leszármazottait lehet azonosítani, de a falunév, sőt a nagyobb lakóhelyek neve az összes ott élt és élő emberek közös azonosító jegyeit is viseli. Nem csoda, hogy a helységnév egyben a helyesen értelmezett lokálpatriotizmust is magában hordozza. Azt is mondhatjuk, hogy a nemzeti és a nemzetiségi tudatnak egyaránt része. Talán elég, ha arra hivatkozom, hogy azon a napon, amikor bejelentették, hogy Beregszász lakói a magyar nevet újra használhatják, a színházban félbeszakadt az előadás és a közönség felállt és elénekelte a himnuszt.

A helység neve fontos történeti dokumentum a községre nézve. A névadás rendszerint visszavezethető a község megtelepülésére, az első ottani birtokos családra, a helység fekvésére (patakok, tavak, növények nevére), vagy más földrajzi, táji jellegzettségére. Sokszor a templom védőszentjéről, máskor bányászatról, iparáról kapta elnevezését a helység. A török időkben elpusztult falvak neveit sokhelyütt őrzik külterületi lakóhelyek, tanyák, puszták elnevezései, másokra csak a helytörténeti kutatás derít fényt. A török időkben elpusztult falvak egy része ugyanis nem népesült be újra, mert nem volt elég jobbágyi népesség a megtelepítésükhöz. Veszprém megyében például 1669-ben a falvak 70%-a volt elhagyott, lakatlan. A telepítés 98 falut érintett. Elpusztult, de be nem települt többek között Diska és Bodon falu, mely Tapolca területén kereshető, Pethháza és Győrhegye, mely Diszelbe olvadt (ma ez is Tapolcához tartozik), Almád egykori város, Attak és Győr falu Monostorapáti határában pusztult el. Magyare és Kék Balatonfüred környékén feküdt. Apáti Tihany, Kövesd Aszófő határában kereshető. Az elpusztult falvak egy részét ma már külterületi nevek sem őrzik. Nyilván a helyi szervek nem is tudnak arról, hogy a falu határában mikor, milyen nevű falu pusztult el. Őseink egykori lakóhelye iránti tisztelet és megbecsülés jeleként szép cselekedet volna községrészeket, tereket, utcákat, külterületeket elnevezni az egykori faluról.

Jelentős volt a falupusztulás Sümeg és Csabrendek környékén is. Püspökuzsa, Árokfő, Erek, Nivegy falvak Sümeg határában állottak. Csab és Szentistváncsab Csabrendek határában kereshető. Bablonka bencés birtok, amelyet *Szent István* oklevelében 1034-ben említenek Tihany környékén feküdt. Kereki falut 1292-ben említik. Papját 1333-ban a pápai tizedjegyzék nevezi meg. A felsorolást folytathatnánk.

A helynév alakjából hozzávetőlegesen megállapítható a község megtelepülésének az ideje, helyesebben a helynév keletkezése. Éppen ezért a településtörténetsek, a nyelvészek, a történeti demográfia kutatói, a földrajztudósok, néprajzosok egyaránt érdeklődéssel kutatják helyneveink eredetét. Megállapítják, hogy a helynév mikor, milyen alakban fordult elő először a történelem folyamán, mi a helynév eredete, azóta milyen változásokon ment keresztül. A településtudományi kutatásnak is, de a levéltári, a történeti statisztikai kutatásnak is egyik kulcskérdését a helynevek azonosítási nehézségei jelentik. Megfelelő történeti helységnévtár hiányában sem földrajzilag, sem időben nem tudják a kutatók a helységnevet elhelyezni.

Az államigazgatásban is igen fontos szerepe van a helyneveknek, különösen a tanácsi, a közlekedési, a postaügyi igazgatásban, a mezőgazdasági igazgatásban, és a statisztikai szolgálat terén, újabban pedig a népszámlálási nyilvántartásban. A tanácsi igazgatásban problémát jelent az új község, város elnevezése, az egyesítés folytán összeolvadó két vagy három községből alakult község új neve, a város- és községfejlesztés során alakuló új községek elnevezése.

Az új községek elnevezése kapcsán meg kell vizsgálni azt, hogy a település helyén létezett-e már a történelem folyamán község, s ha létezett, milyen néven. Megvizsgálandó, helyes-e a régi név felelevenítése, ha igen, milyen legyen a név hivatalos helyesírása. Ha új név képződik, megvizsgálandó, hogy az új név, mely a magyar nyelvnek egyik szava lesz, nyelvészeti helyes és olyan legyen, amilyen nevű község még nincs a történelmi Magyarország területén. A posta- és vasútigazgatásban használt nevek nem térhetnek el a hivatalosan megállapított helynevektől. Fontos szempont az is, hogy azonos, vagy hasonló hangzású név miatt ne keletkezessenek posta- vagy vasútforgalmi zavarok: téves irányítások, helytelen eligazítások. A gyakorlati adminisztráció során is sokszor kerül abba a helyzetbe az igazgatás embere, hogy egy helynévről meg kell állapítania, melyik községgel azonos, vagy melyik városhoz, községhez tartozik az illető külterület.

A statisztika szempontjából a községi feldolgozásoknál gyakran a lakóhely neve jelenti azt a fonalat, amelyen elindulva, a különböző területátsatolások és községegyesítések, járási és megyei rendezések ellenére is helyes idősor készíthető.

2. A községnevek rendezésére létrehozott Országos Községi Törzskönyvbizottság feladatai

1898 óta a Statisztikai Hivatal végzi a helynevek nyilvántartását, vezeti a végbe ment változásokat, ügyel arra, hogy a helynevek a hivatalosan megállapított alakukban kerüljenek bele a helységnévtárba. 1898 előtt a magyarországi község- és lakóhelynevek tekintetében igen nagy volt a bizonytalanság. Ezért került sor a községnevek országos rendezésére 1898—1912 között¹. Nem volt szokatlan dolog, hogy egy községet másképpen ismerték hivatalosan, mint ahogy a község lakói hívták. Ugyanazon a néven az országban több község is szerepelt. Így történt meg, hogy sokszor régi,

¹Magyarországi vármegyék, törvényhatósági jogú, valamint rendezett tanácsú városok hivatalos neveinek jegyzéke. Kiadja: Az Országos Községi Törzskönyvbizottság, Budapest, 1902.

Árpád-kori nevek, melyeknek kiváló történeti értékük volt, a török hódoltság korában község kipusztulásával feledésbe mentek, mert az új népességet nem érdekelte a régi név, nem fűzte hozzá sem nyelvi, sem érzelmi kapcsolatot. Előfordult, hogy az új telepések felvették ugyan a régi nevet, de emellett egy új nevet is alkottak, vagy éppen a régi nevet ferdítették el saját nyelvüknek megfelelően. Voltak községek, amelyeknek különböző nyelven két-három nevük is egyformán használatban volt. Legnagyobb számmal az azonos nevek fordultak elő, amelyeket — minden megkülönböztető jelző nélkül — gyakran nyolc-tíz község is viselt. Hogy milyen zavart okozhatott a neveknek ez az összevisszasága a közigazgatásban, a postai és vasúti forgalomban is, arra legjobb bizonyosság az azonos községnevek nagy száma: 826 olyan helynév volt az országban, amelyet több község is viselt. Sok községet a védőszentje után neveztek el, így történt meg azután, hogy igen sok Szentjános, Szentterzsébet, Szentpéter, Szentmihály és egyéb Szent- előtagú községnév keletkezett.

A községnevek bizonytalansága körüli állapotot a Központi Statisztikai Hivatal a helynévtár szerkesztésével kapcsolatban minden hatóságnál jobban érezte. Éppen ezért felhívással fordult az akkori belügyminiszterhez, kérve, hogy a helynévrendezés teendőit bízza egy vegyesbizottságra. Így jött létre az 1898: IV. tc. rendelkezései értelmében a Statisztikai Hivatal igazgatójának elnöklete alatt az Országos Községi Törzskönyv Bizottság. A Bizottság feladata volt a törvény értelmében javaslatot tenni:

- a hivatalos helynevek helyesírására,
- a többnevű községek részére a hivatalos név kijelölésére,
- a többszörösen előforduló község- és egyéb helynevek kiküszöbölésére,
- az újonnan alakuló községek elnevezésére,
- mindazon intézkedésekre nézve, amelyek avégből voltak szükségesek, hogy a közhitelességgel megállapított község- és egyéb helynevek ne csak a hivatalos használatban, hanem a társadalmi érintkezésekben is minél általánosabban elterjedjenek s minél kizárólagosabbakká váljanak².

A dülök nevének megállapításával a Törzskönyvbizottság sem megalakulásakor, sem később sem foglalkozott. A lakothelyek tekintetében a nagy munkateher miatt 1898—1912 között csak a jelentékenyebbek neveit törzskönyvezték. Egyébiránt a Bizottság álláspontja az volt, hogy a lakothelyek neveit is rendezni kell és névtáblával kell őket megjelölni. A jelentékenységi kritériumai között szerepelt a nagyobb népesség, továbbá a hely közismert, vagy történelmi jelentőségű volta, forgalmi vagy más szempontból való fontossága. Törekedett a Bizottság arra, hogy egy-egy vármegye területén két vagy több azonos nevű lakothely ne legyen. Tény, hogy a Bizottság munkájában alárendelt szerepet játszottak a lakothelyek. A jelentékenységi kritériumára a Bizottság levéltári véleményt nem kért, így régi, a török időkben elpusztult falunévek megörökítésére, törzskönyvezésére sem került sor. Ezért is vetődött fel újra és újra a Bizottságban a lakothelynevek rendezésének a szükségessége. Egy 1931. április 23-i ülésen a Bizottság úgy döntött, hogy a lakothelynevek rendezését új törvény hozatalának mellőzésével az 1898: IV. tc.-ben foglaltak szerint kell rendezni. Az ülés felkérte az Elnökséget, hogy tegyen előterjesztést a belügyminiszternek a lakothelynevek táblával történő megjelölésére.

A Bizottságban a Belügyminisztérium (1950 után a Minisztertanács Tanácsai Hivatala), a Központi Statisztikai Hivatal képviselőin kívül helyet kapott a Magyar Tudományos Akadémia nyelvész, történész és földrajzi szakértője, az Országos Levél-

²Dr. Buday László: A község és egyéb helynevekről szóló 1898: IV. tc. végrehajtása. Budapest, 1903.

tár képviselője, a Honvédelmi Minisztérium képviselője (rendszerint egy térképész tiszt), a Közlekedési és Postai Minisztérium képviselője.

Az 1898. évi IV. törvénycikkkel létrehozott Országos Községi Törzskönyvbizottság feladata a törzskönyvezés megszűnése után az volt, hogy öröködjön a hivatalosan megállapított helynevek használatán, hogy az államigazgatási gyakorlatban, a postai és a vasúti forgalomban, a katonai és az iskolai térképeken a hivatalosan megállapított neveket használják. Új községi bélyegzők használata előtt a lenyomatot a Törzskönyvbizottság Titkárságának be kellett mutatni. Feladata volt továbbá községegyesítés, községek szétválása az új községek alakulása esetén javaslatétel az új elnevezésre vonatkozóan. A községegyesítés során azt az elvet követték, hogy amennyiben különleges érv nem szól amellett, hogy mindkét név megmaradjon, lehetőleg rövid legyen az új név. Ugyanis a hosszú községnevek írása egyrészt nehézkes, sok időt vesz igénybe (Chernelházadamonya, Lipeszentadorján, Jászfelsőszentgyörgy, Rákonyásberencs), másrészt a hosszú községnevek a térképen nehezen tüntethetők fel, sokszor fontos tereptárgyakat takarnak el.

A Törzskönyvbizottságműködésének szemléltetésére néhány olyan névváltoztatási ügyet említünk, melyből látható, hogy a községek nem mindig tudják elbírálni, hogy az általuk választott név történelmileg indokolt-e, hogy az ország egész helynévállományához képest helyes volt-e a névválasztás. Baranya megyében Görgeteg és Kuntelep községek egyesítésekor a Kuntelep nevet kérték. Ennek indoklása az volt, hogy amikor a veszprémi püspökség a görgetegi birtokának egy részét parcellázta 1903-ban, az új községbe Kunszentmártonból jöttek telepesek. A Törzskönyvbizottság a középkori Görgeteg nevet javasolta az egyesített község nevéül. Ráckeve képviselő-testülete az 1940-es évek első felében Árpádháza illetve Kevánháza nevet kérte Ráckeve elnevezés helyett. A Törzskönyvbizottság nem javasolta a 15. századra visszanyúló név megváltoztatását. Az Árpádháza elnevezést csak abban az esetben tudta volna támogatni, ha bizonyított lenne, hogy *Árpád* fejedelemnek Ráckeve területén fejedelmi szállása volt. A Keveháza elnevezést is ellenezte, mert a név, mely a Keve névből és az egykori Ábrahámegyháza név utolsó tagjából képződött, annyit jelentene mint e Keve nevű személy lakóhelye, ami a történelmi tényeknek nem felel meg. A névváltoztatási vita során szóba jött még a Nagykeve és a Dunakeve elnevezés is. Tök község lakói, mivel e név sokszor izléstelen tréfák tárgya volt, azt kérték, hogy Margitsziget, Magyarkút vagy Zengővölgy nevek valamelyikével cserélhessék fel a község nevét. A Törzskönyvbizottság szakvéleményében kifejtette, hogy e névnek ugyanaz a jelentése, mint a "tökés" szónak, fejszével kiirtott erdőterületet jelöl. Ezért a név megőrzését javasolván a változtatáshoz nem járult hozzá.

A lakothelyek tekintetében az Országos Községi Törzskönyvbizottság működése során csak akkor nyilvánított véleményt, ha törzskönyvezett lakothelyet érintett a névváltoztatás. Előfordult azonban többször hogy e gyakorlattól eltért és nem belügyminiszterileg megállapított nevek tekintetében is állást foglalt. Így pl. amikor a Vörösberevényhez (ma Balatonalmádihoz) tartozó Budatavát a Balatoni Intéző Bizottság és az egykori Általános Ingatlanbank a községi képviselő-testülettel együtt Balatongyöngye névre kívánta változtatni. A MÁV ezen a néven vasúti megállót is létesített. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság a hangzatos nevet nem fogadta el. Tárgyalta a Törzskönyvbizottság a Kerespeshez tartozó Zsófia liget (ma Szilasliget) névváltoztatási ügyét, a Lepsényhez tartozó Kiskökütpusztá Attila pusztára való változtatásának az ügyét és több más lakothely névváltoztatását.

Mindezekkel azt kívántam csupán jelezni, hogy valóban fontosnak tartotta a Törzskönyvbizottság a lakothelynevek ügyét is, de ezek rendezésére annak ellenére nem került sor, hogy évtizedről-évtizedre egyre több egykori község és város (ma már csak lakothely) tűnik el a Helységnévtárakból. Néhány példa: Kolon 15. századi város nevét 1963-ig őrizte a Helységnévtár Balatonmogyoród határában, azóta hiába keres-

sük. Hasonló a helyzet Mihályfa középkori faluval, mely Karmacs határában, vagy Mízsér faluval, mely Szentimrefalva határában feküdt. Különösen sok községnév tűnt el az utóbbi évtizedekben azért, hogy egyes községeket a városokhoz csatoltak (Szentendrénél Izbég, Sopronnál Sopronbánfalva, Szentgothárdnál Jakabháza, Rábakéthely stb.) A példákat vég nélkül sorolhatnánk. Hol őrizzék a történeti emlékeinket, ha nem az érintett településen és legalább a történeti helységnévtárban, illetve a helytörténeti lexikonokban.

3. Az Országos Törzskönyvbizottság sorsa a II. világháború után

A Törzskönyvbizottság az 1950-es években megszűnt. Megszűnése azért következett be, mert egyre gyakrabban merültek fel olyan javaslatok, amelyek élő politikusokról (*Rákosi Máttyás, Gerő Ernő*) kívánták a községet elnevezni. A Bizottság tárgyszerű működéséhez a feltételeket nem biztosították. A Bizottság szakvéleménye elsősorban a mezőgazdasági igazgatásban, az ingatlannyilvántartás és a térképészet kapcsán jelentkezett. Ezért az 1960-as évek elején mozgalom indult a földrajzi nevekkel kapcsolatos rendezés érdekében. Ennek eredményeként 1962-ben tervezet készült egy kormányrendeletre, amely a Központi Statisztikai Hivatal mellett Államigazgatási Helynévbizottság; az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett pedig Földrajzinév-bizottság megalakítását mondta volna ki. A Földrajzinév-bizottság az ÁFTH elnökének utasítása alapján 1963-ban alakult meg és azóta is működik. Az ÁFTH 1967. évi átszervezésekor a földrajzi nevekkel kapcsolatos feladatok a MÉM hatáskörébe kerültek. Az Államigazgatási Helynévbizottság nem jött létre.

Jelenleg a helynévadás tekintetében irányadó szabályokat a Tanácstörvény (1971. évi I. törvény), illetve a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet tartalmazza. A községi és nagyközségi helynevek megváltoztatása a Minisztertanács Tanácsai Hivatala elnökének a jogkörébe tartozik (1024/1971. VI. 22. Korm.sz. határozat). A városok és megyék neveinek a megváltoztatása a közelmúltig az Elnöki Tanács hatáskörébe tartozott. A törvény végrehajtásáról szóló rendelet többek között a következőket tartalmazza:

- "11. §
- 1/ Államigazgatási helynév a község, a nagyközség, a város, a megyei város, a fővárosi kerület, a főváros, a megye és a járás neve.
 - 2/ Azonos szintű területi egységek elnevezése nem egyezhet egymással. Államigazgatási helynévként csak hivatalosan megállapított helynevet szabad használni.
 - 3/ Az államigazgatási helynév indokolt esetben megváltoztatható. Új államigazgatási helynév megállapításakor figyelemmel kell lenni a történelmi hagyományokra, a földrajzi környezetre és a nyelvi, nyelvhelyességi követelményekre.
 - 4/ Az államigazgatási helyneveket a Központi Statisztikai Hivatal elnöke a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Helynévkönyvébe tartja nyilván."

A KSH ezirányú teendőit a statisztikáról szóló törvény (1973. V. tv.), továbbá a 27/1973. (X.12.) MT számú rendelet rögzíti.

Fenti rendelet nem intézkedik a névadásban közreműködő szervekről, nem alakította újjá a helynévbizottságot és nem minősítette helynévnek az elpusztult falvak neveit, az ún. törzskönyvezett lakotthelyeket és a jelentősebb egyéb külterületek neveit sem. Az önkormányzatok létrehozásával bekövetkezett szervezeti változások miatt ma már új szabályozás szükséges.

Napjainkban ismét több javaslat látott napvilágot az Országos Községi Törzskönyvbizottság újjáalakítására vonatkozóan. Az igény egyrészt abból a reális felismerés-

résből származik, amely gondot kíván fordítani a történelmi nevekre, őrizni, ápolni kívánja a történelmi emlékeket. Másrészt indokolja egy, a megszűnt bizottsághoz hasonló szervezet létrehozását az a körülmény is, hogy helyneveink használata tekintetében nincs egységes gyakorlat. A községnévtáblákon, a vasútállomásokon, a postai bélyegzőkön feltüntetett nevek egyeztetése nem történik meg. A problémákat ismét néhány példával világítjuk meg.

Az 1985. évi Belföldi és Nemzetközi Távhívás Könyve feltüntet egy Szomád nevű helységet. Ilyen község nincs a magyar helynevek között, de van Szomód, nyilván ezzel tévesztették össze. A 74-es körzetszámon szerepel egy Szőlőhegy, amelyről nem könnyű megállapítani, hogy melyik községhez (városhoz) tartozik, mert a 74-es körzetszámon hívható települések között több Szőlőhegy is van. A fenti megnevezett távhívókönyvben a külterületeknél nincs feltüntetve, hogy melyik városhoz vagy községhez tartoznak. A nevek nem mindig egyeznek meg a hivatalosan megállapított nevekkal.

Nemzetiségek lakta községekben a községnévtábla több községben nem a történelem során használt nevet tünteti fel. (Pl. Pilisvörösvár német neve Werischvár volt, mint ahogy ez ma a községnév táblán olvasható, hanem Rotenburg, Solymár neve sem Schaumár volt. A Vas megyei Apátistvánfalva vend lakossága már a törzskönyvezés idején kérte, hogy Vendistvánfa legyen a neve, de kérelmét akkor nem teljesítették. Új községek alakulása esetén a névadás nem a szükséges tudományos felderítő munka alapján történik.

A külterületi elnevezések szabályozatlansága napjainkban főleg a mezőgazdasági igazgatásban, a kataszteri és térképészeti munkában, a népszámlálások során jelent problémákat. Rá kellett döbbsenni arra, hogy a külterületek elnevezés nemcsak egyszerűen névadási probléma, hanem összefügg a területrendezéssel is. Amíg a községnevek tekintetében a Törzskönyvbizottság rendet teremtett, nem mondható el ugyancsak a külterületi elnevezésekre. A külterületi nevek száma 1951-ben már 22 300 volt, 1970-ben már csak 13 268, 1985-ben számuk 10 000 alá csökkent. A helyi igazgatásban is gondokat jelentő nevek rendezésére több község és város tett kísérletet. Kocsér, Kuncsorba, Pusztamérges községek, valamint Cserszegtomaj a külterületi határt felosztották és római számozással jelölték az egyes részeket. Ily módon eltűntek a régi történelmi elnevezések. A Geodéziai Intézet Földrajzi koordinátákkal számítógépes rendszert dolgozott ki a külterületek, sőt az egyes tereptárgyak jelölésére. Dánszentmiklóson úgy osztották fel a község határát négy részre, hogy mindegyikhez belterület és külterület is tartozik.

A fentiekben kifejtettek is igazolják, hogy az egyes szakigazgatási ágaknak a munkája szorosan összefügg a helynevek problémakörével. Ha mindezekhez még hozzávesszük azokat az új feladatokat, amelyeket a népességi és az ingatlannyilvántartás összekapcsolása során fogalmaztak meg az illetékes szervek, világossá válik, hogy az ÁNH munkája a lakcímnnyilvántartás mellett ezáltal még egy újabb, de igen jelentős szállal kapcsolódik a helynevekhez.

Ebben a sokrétű igényt kielégítő kérdéskomplexumban úgy kell a helynévrendezéssel összefüggő feladatokat megfogalmazni, hogy annak végrehajtása után eredményesen és könnyebben, egyszerűbben legyenek megoldhatók a különböző szakigazgatási szervek nyilvántartási, számbavételi, tájékozdási és tájékoztatási feladatai, de a névadás igazodjon a Törzskönyvbizottság névadási szabályaihoz. A feladat a Dunántúlon, ahol a községekben a lakott külterületek száma nem nagy, kisebb problémát jelent, mind az Alföldön, ahol egyes városok, községek külterületein még mindig jelentős számú külterületi lakos él. Utóbbi településeken a népesség és lakcímnnyilvántartás igényeit, szempontjait illeti elsőséggel, a dunántúli településeken alapvetően az ingatlannyilvántartás, azaz a kataszteri és földrajzi nevek meglévő állománya jelentheti a kiindulást. Mindkét területen fontos szempont, hogy a történelmi helynevek — elpusz-

tult falvak nevei, ha ezek nem élnek — dülő vagy határrész nevek formájában megőrkíthessenek.

4. Kísérlet a Történelmi Helységnévtár kiadására

Helytörténeti irodalmunkban a városok, községek nevének és történetének a megőrkítésére háromféle műfaj fejlődött ki: a monográfia, a helységnévtár és a helytörténeti lexikon. A helytörténeti monográfiák célja az egyes települések történetének részletes elemzése, a helységnévtárak a települések neveire, közigazgatási beosztására, a népesség számára vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák. A történeti helységnévtár történeti viszonylatban tartja nyilván ezeket az adatokat, a helytörténeti lexikonok — mintegy átmenetet képezve az előbbi két műfaj között — lexikális rövidséggel a települések történetére és fejlődésére jellemző fontosabb adatokat foglalják össze. Tartalmuk lényegesen bővebb a helységnévtárakénál.

A helytörténeti monográfiák készítésének, ennek keretében a helységnevek vizsgálatának a fontosságát már a polgári kor tudósai felismerték és követelték a "helytörténeti kutatások" megszervezését. *Pesty Frigyes*, *Tagányi Károly* és *Keleti Károly* tervezetei és javaslatai nyomán több megye és város monográfiája készült el és jelent meg nyomtatásban. E munkák az esemény- a birtoklástörténetet és a nemzetiségi viszonyokat állítják vizsgálódásuk középpontjába, a települések funkcióit, a településfejlesztő erőket, a különböző korrelációs kapcsolatokat kevésbé vizsgálták behatóan. A közismert *Borovszky-féle* nagy vállalkozás kötetekben ugyan található meg a települések szempontra, e kötetek anyagának nagy része azonban elavult. Csak 1920 után jelentkezett a helytörténetírás területén — településtörténészek, városépítészek, földrajzosok és nyelvészek együttműködéséből — olyan fellendülés, amely magas tudományos igényeket is ki tudott elégíteni.

A helytörténeti monográfiákhoz hasonlóan nagy történeti múltra tekint vissza a helységnévtári irodalom is. A helységnévtári irodalom szerzői szinte kivétel nélkül a polgári átalakulás élharcosai. *Vályi*, *Dóczy*, *Thiele Nagy Lajos* és *Magda Pál* a közigazgatás helyi szerveinek, többnyire a községek jellemző statisztikai adatainak az összefoglalásán keresztül szólaltatták meg azt a haladó szellemű országismertető irodalmat, amely a községek elmaradottságának, rossz közlekedési és gazdasági viszonyainak megrajzolásával a polgári forradalom szellemi előkészítését nagymértékben szolgálta. *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára c. művében megalkotja az első helytörténeti lexikont. Elgondolása az, hogy először "meg kell ismertetni önmagunkat önmagunkkal" és azután kell hozzáfogni az ország társadalmi és gazdasági bajainak orvoslásához. Minthogy a statisztika országos átlagszámai nem mutatják meg az egyes helységek életét, az élet sajátos jelenségeit, hiszen minden egyes falunak mások a földrajzi, társadalmi és gazdasági problémái és természetesen eltérő a története is. *Fényes* megkísérel mindezen adatok összegyűjtését és a hivatalos statisztikai szolgálat megalakulása előtt közel három évtizeddel magánúton elkészíti négy kötetes említett nagy munkáját. A tudomány és a gyakorlat embere, aki a 20. század első felének községi viszonyait kutatja, ma is használja *Fényes* munkáit. A több mint egy évszázaddal korábban megjelent mű ma már természetesen történeti értékű. Egyébként is *Fényes* nem idéz levéltári forrásokat, ilyeneket — úgy látszik — nem is használt. Dokumentációjában ritkán megy vissza a korábbi évtizedekre, leginkább egy állapotot rögzít. Adatai sem mindig pontosak, megbízhatóak.

Hivatalos helységnévtárak 1872 óta készülnek. A helységnévtárak tartalmazzák a helységek (községek, települések) közigazgatási hovatartozását, népességszámát, a közigazgatási egységek területét, postai, vasúti adataikat (legközelebbi vasútállomás, legközelebbi posta). Egyes helységnévtárak ezen kívül a szakigazgatási beosztásra

vonatkozóan is tartalmaznak adatokat. Igen fontos része a helységnévtáraknak a községek, városok közigazgatási beosztásában és a helységnevekben történt változások feltüntetésére szolgáló rész. Statisztikai adatok összehasonlításánál ugyanis sok nehézséget okoz az adatok ugyanazon közigazgatási egységre (ugyanazon területre) való visszavezetése. E probléma megoldásában tehát mind a statisztikusoknak, mind az igazgatási szakembereknek nagy segítséget jelentenek a közigazgatási változásokat (községegyesítés, új községalakulás, névváltozás) feltüntető helységnévtári kimutatások. A város- és községhatárok egyes részeit érintő területváltozásokat, területátcsatolásokat ugyan a helységnévtárak nem tüntetik fel, a Központi Statisztikai Hivatalban (Országos Községi Törzskönyvek) vezetett nyilvántartások azonban az ilyen jellegű változásokat is rögzítik.

A helységnévtárak és helytörténeti monográfiák mellett a helységnévtárak adatközlésénél részletesebb, *Fényeséhez* hasonló, de lexikális jellegű tudományos munkák — amelyek elsősorban a központi adatörzöző szervek (a KSH, Levéltárak, múzeumok, könyvtárak stb.) adataira támaszkodva bővebb tájékoztatást nyújtanak az igazgatásnak, a településfejlesztésnek — a helytörténeti lexikonok. Ezek az egyes helységek adatait (helynévalakok, helynévmegfejtés, a helység keletkezésének időpontja, a helység rövid története, a településfejlesztő és visszahúzó erők bemutatása, a népességszám, a nemzetiségi viszonyok és ennek változása, foglalkozási megoszlás, népmozgalom, a lakóházadatok stb.) egységes rendszerben, csupán a legfontosabb és legjellemzőbb adatok megvilágításával lexikális rövidséggel közlik. Ugyancsak közlik az egyes régiók, községek, városok helytörténeti bibliográfiáját és a térképészeti (topográfiai) források jelzeteit is.

A helynevekkel kapcsolatos irodalom különösen gazdag a nyelv- és a történettudomány területén. E helyütt csupán néhány tudós nevét említjük: *Révész Imre, Szabó T. Attila, Szabó Károly, Pesty Frigyes, Kriza János, Pais Dezső, Mátyusz Elemér, Kniezsa István, gr. Teleki Dezső, Csánki Dezső*; napjainkban *Benkő Loránd, Györffy György* és a helynevek eredetmagyarázatát is elkészítő *Kiss Lajos*³. Eredményeiket nagy haszonnal vették át a Veszprém, Zala, Fejér és Vas megyéről készült, illetve készülő helytörténeti lexikonok.

5. A törzskönyvezési munkáról, a helynevekről, a címnekről és pecsétkekről készített mű sorsa

A történeti helységnévtár elkészítésének a szükségessége már a helynevek törzskönyvezése előtt foglalkoztatta a tudományos közvéleményt. *Pesty Frigyes*, akinek helynévgyűjtő munkásságát támogatta a Magyar Tudományos Akadémia is, hatósági emberek útján végzett helynévgyűjtésével tulajdonképpen történeti helységnévtárat kívánt készíteni. Más kérdés, hogy az országos források (oklevelek, levéltári összeírás-

³Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp. 1980. I—II. Bp. 1988.

sok, térképek, általában az írott anyag) figyelmen kívül hagyásával végzett gyűjtés mennyire adhat hű képet a helynevek évszázados történeti alakulásáról.⁴

A községnevek törzskönyvezésével kapcsolatos mű elkészítését már 1912-ben tervezték, de a világháború következtében csak 1940-ben készült el a kézirat. Terv szerint a mű kéziratai az egész Magyarország községnevényagát felölelték volna, mert a történeti magyar nevek dokumentálását a bizottság fontosnak ítélte. E helynevek is részei a magyar nyelvkincsnek, s az elszakított területek neveit is létezőnek kell tekinteni.

A tervezett mű első része a törzskönyvezési munka irányelveit, a vonatkozó rendelkezéseket és a helynévrendezés végrehajtásának mikéntjét foglalta volna össze, hogy a nyilvánosság, főleg a kutatók számára hozzáférhető legyen a gazdag irattári anyag. Megjegyezzük, hogy ha a törzskönyvi műnek ez a fejezete nem is készült el, *Buday László* könyve: A község- és egyéb helynevekről szóló 1898. IV. tc. végrehajtása. Bp. 1903. lényegében áttekintést ad e problémáról.

A tervezett mű második része községenként a régi, a törzskönyvezés előtti és a törzskönyvezés során esetleg más nevet kapott községnevek felsorolása lett volna a régi nevek alfabetikus rendjében, közölve ahol változás történt, az új nevet és annak indoklását. Minden megye külön-külön kötetben szerepelt volna, jelezve azon rendelet számát, amellyel a vármegye községneveit megállapították. A megyei közlés mellett az az érv játszott szerepet, hogy ily módon nem kell megvárni az egész országra vonatkozó munka elkészültét. Az egyes címszavakra szolgáljon mintául az alábbi néhány községnev:

Hernádtihany, eddig Tihany. A Zala vármegyei Tihanytól való megkülönböztetésül, a községen keresztülfolyó Hernádról. A Zala vármegyei Tihany kisebb ugyan, de apátsága és visszhangja révén ismertebb.

Kisnána, eddig Felsőnána. E néven azonban Tolna vármegyében van egy népesebb község. 1415-ben is Kisnána volt.

Alsószentmárton, eddig Dráva-Szentmárton. E néven Somogy vármegyében is volt egy község. Miután mindkettő a Dráva mellett fekszik, a somogyi Felsőszentmárton, a Baranya vármegyei pedig mint lejjebb fekvő; Alsószentmárton lett.

Alsóschönborn, eddig Alsó-Schönborn. A községet 1738-ban újratelepítő Schönborn család kivánságára fenntartott, bár a község 1484-ben Újfalú, 1495-ben Kisújfalu és 1649-ben Munkácsújfalu néven szerepel.

Száztelek, eddig Hondermark. A névetimológia e szót a Hundertmarkból származtatja s ezért a község óhajára lett Száztelek, a Hondermark azonban nem a Hundert szóval, hanem Hondor személynévvel függ össze.

Bácsstóváros, eddig Tovarisoa. Ebből hangutánzással készült a Tóváros név, s láttatott el az ismert Komárom megyei Tóvárostól való megkülönböztetésül a Bács jelzővel.

Dombelve eddig Zákopce. Lefordítás útján történt változtatás, a tót nyelven Kopecz dombnak, halomnak felel meg, a za pedig helynévjelölő szavakkal kapcsolatban a régi magyar elve szóval adható vissza.

⁴*Pesty Frigyes*: A helynevek és a történelem. Értekezések a történeti tudományok köréből 8. kötet (Székfoglaló, olvastatott 1878. június 17-én) Bp. 1878.

Magyarország helynévtárának az ügye. Pesti Napló, 254—4417.

Magyarország helynevei történeti földrajzi és nyelvészeti tekintetben, I. Bp. 1988. MTA Történeti Bizottsága kiadásában.

A felsorolt néhány példából is látható, hogy a helynévrendezés rendkívül összetett interdiszciplináris feladatot jelentett, melyben mégis a nyelvtudománynak és a történet-tudománynak jutott a fő szerep. Azoknál a községeknél, amelyeknek történeti neveit a kutatás kiderítette, arra törekedtek, hogy a név előfordulását évszámmal is, vagy legalább az évszázadra való utalással jelezzék. A történeti nevet még olyan községeknél is megörökítették, ahol gyakorlati okokból nem volt lehetőség a történeti név visszaállítáására.

A törzskönyvezés során a községi címerek és pecsétek hiteles leírását is elvégezték. A bizottság fontosnak tartotta, hogy ez a dokumentáció ne csak irattárban legyen, hanem a nagyközönség számára is hozzáférhetővé váljon. A tervezett mű terjedelmét 40—45 ívre, költségeit 1908-ban 24 000 koronára becsülték és 1000 példányban kívánták kinyomtatni. Az Országos Levéltár vezetője fontosnak tartotta, hogy a helynevek mellett — esetleg külön kiadásban — de mindenképpen sor kerüljön a községi pecsétek, címerek, jelvények közlésére is. Az egyes vármegyék anyagát tárgyaló kötetek bevezetőjében történeti és heraldikai összefoglalást is javasolt a levéltár. Kivánatosnak tartotta annak közlését is, hogy egyes helységek mikor kapták királyi adománylevél útján a címet. Ennek leírását a címer, illetve a községi pecsét alatt javasolta az Országos Levéltár. Felmerült az is, hogy a címer vagy a jelvény leírásán kívül szükséges volna még a pecsétvizsgálatok során előkerült pecsét-történeti és történelmi adatok közül a legfontosabbakat is ismertetni. Így azt, hogy a község legrégebbi pecsétje mely korból vagy évből származik, továbbá, hogy a közzétett címer mely évi pecsét vagy mely évi címeradománylevél után készült, végül ott, ahol valamely címer eltorzított alakban használtatott, ezt a tényt is említeni kell.

A címerekre és a jelvényekre vonatkozó törzskönyvi munka befejezetlenségét tükrözően idézzük az Országos Levéltár megállapítását: "mivel az első hat vármegye (Békés, Hajdú, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Máramaros, Pest-Pilis-Solt) községi pecsétjeinek a vizsgálata a legnagyobb felületességgel történt, a Belügyminisztérium mind a hat vármegye községi pecsétjeinek a Törzskönyvbizottság költségén való szak-szerű megállapítását határozta el".

Mint már jeleztük, a Törzskönyvi mű 1940-re elkészült, kiadására azonban nem került sor, a Bizottság úgy döntött, hogy a nagy nyomdaköltségek miatt elegendőnek tartja, ha a kéziratosokat az Országos Levéltárban őrzik.

6. A történeti statisztikai helységnévtár

A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Demográfiai Albizottsága javaslatomra vállalkozott arra, hogy az alábbiakban körvonalazott elvek szerint elkészítse a mai Magyarország történeti statisztikai helységnévtárát. A munkálatok irányítására az alábbi összetételű szerkesztőbizottság alakult: *Búzás János* mb. főigazgató, Magyar Országos Levéltár; *Kállay István* egyetemi tanár, ELTE BTK; *Katona Tamás* főosztályvezető-helyettes, Belügyminisztérium; *Katus László* főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete; *Kiss Lajos* c. egyetemi tanár, MTA Nyelvtudományi Intézete; *Klinger András* a KSH alelnöke a szerkesztőbizottság elnöke; *Kovacsics József* ny. egyetemi tanár, ELTE ÁJTK; *Vukovich György* elnök, KSH.

A fő célkitűzés az, hogy a helységnévtár felölelje az összes névalakokat, amelyek alapján exakt módon lehetővé válik a községek azonosítása. Vonatkozik ez a vagylagos nevekre éppúgy, mint a nem magyar nemzetiség által használt elnevezésekre.

A helységnévtár szerkesztése során az alábbi kérdések eldöntése vált szükségessé:

- a) Milyen országterületet öleljen fel a helységnévtár?

- b) Az egész országra egy kötet készüljön-e, vagy tekintettel arra, hogy ez a megoldás csak hosszú idő múlva tenné lehetővé a megjelentetését, más megoldás volna célravezető.
- c) Milyen időtartamot öleljen fel a közlés?
- d) Milyen adatok kerüljenek bele a helyneveken kívül?
- e) Milyen forrásokat kell feldolgozni?
- f) Mindezek eldöntése után meg kellett határozni a helynévgyűjtés szerkesztési elveit, a helynévgyűjtés közlési rendjét.

ad a) A szerkesztőbizottság tagjai azt az álláspontot szerették volna magukévá tenni, hogy a készülő helynévgyűjtés ölelje fel a történelmi Magyarország helyneveit. Miután az anyagi keret ilyen nagyvolumenű kutatómunkát nem tett lehetővé, csupán arra volt lehetőség, hogy a mai országterület helynévanyagát dolgozzuk fel.

ad b) A kutatómunka meggyorsítása, a kutatók racionális foglalkoztatása és a mielőbbi publikálás érdekében is az látszott kívánatosnak, hogy egy-egy megyére felelősöket, szerkesztőket jelöljünk ki, hogy egyidejűleg több megye történelmi helynévgyűjtésére készülhessen el. Ezeket egyszerűbb kivitelben publikáljuk, míg az egész országra vonatkozó zárókötet nyomdai úton, nivósabb kivitelben készülne. A kutatómunka tehát a mai megyehatároknak megfelelő területre folyt. Kiinduló adat az 1985. évi helynévgyűjtés, és ezt a helynévállományt vezettük vissza a mai területre 1773-ig, illetve az *Árpád*-korig, ott, ahol lexikonkutatás is folyt.

ad c) Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy milyen időtartamot öleljenek fel a helynévgyűjtések, nem volt könnyű feladat. Ugyanis mérlegelni kellett azt a körülményt, hogy Vas, Veszprém, Zala, Fejér és Heves megyék településeire vonatkozóan — a 18. századnál régebbi időszakokra is — rendelkezésre álltak a helynevekre vonatkozó kutatási eredmények. Ezt a nagyértékű információt nem hasznosítani vétek lett volna. Ezért döntöttünk úgy, hogy azoknál a megyéknél, ahol helytörténelmi lexikonkutatás folyt, de a publikálás különböző okok miatt késik, az *Árpád*-korig visszamenően közöljük a helyneveket. A többi megyénél a kezdő időpont 1773, a *Lexicon Locorum* adata.

ad d) Tulajdonképpen a községi helynevek változatainak időrendi felsorolásával és a források megnevezésével már a legalapvetőbb információt megadja a történelmi statisztikai helynévgyűjtés. Használhatóságát, értékét minden további adat csak növeli. Ezért határoztunk úgy, hogy a helynévalakok mellett közöljük a külterületi lakotthelyek neveit is, majd 1785-től a népességszámot, s mintegy ennek értelmezéséhez a közigazgatási változásokat, a községegyesítéseket, szétválásokat, és az új községalakulásokkal kapcsolatos helynévgyűjtési információkat. Megadjuk azt is, hogy hol található a község egyházi anyakönyvei, majd 1895 után hol vezették az állami anyakönyveket, közöljük a község (város) státuszviszonyait, közigazgatási beosztását.

ad e) A felsorolt adatok, információk összegyűjtését 1872-től a hivatalos helynévgyűjtések és az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga, a korábbi időszak információit a levéltári és irodalmi források alapján végeztük el. A főbb forrásokat minden kötetben közöljük.

Ilyen kiadványok külföldön már több mint fél évszázada megjelentek. Példaképpen az NSZK-ban megjelent munkákra, és néhány más európai államban megjelent ilyen jellegű forrásmunkákra hivatkozunk⁵.

ad f) Fenti információkat az alább közöltek szerint rendeztük:

I. sz. alatt közöljük a helyneveket. Nem közöltük egy-egy név összes változatait, azonban a közzétett névformákat úgy állítottuk össze, hogy azokból egyrészt a név fejlődésére lehessen következtetni, másrészt az egyes változások ideje megállapítható legyen. Ügyeltünk arra, hogy a községnevek törzskönyvezése előtti névforma és a törzskönyvezés utáni névforma rögzítve legyen. Súlyt helyeztünk arra is, hogy ha egy település nevét másképpen nevezték az ott élő nemzetiségiek, ezeket a névformákat is feltüntessük. Minden olyan település önálló címszót kapott, amely 1773 óta (Lexicon Locorum) falu, illetve község volt. Amennyiben egy község egyesült egy másik községgel (várossal), önálló címszó alatt szerepel mindaddig, amíg be nem olvadt. Ezt követően az egyesített község neve alatt folytatódik a feldolgozás. Községek szétválása esetén — ez a ritkább — hasonló, de ellenkező előjelű elvet követtünk.

A II. pont alatt szerepelnek a külterületek. Ezek információit a következő elvek szerint rendeztük:

II. a) alatt szerepelnek általában a külterületek, ha nincs közöttük elpusztult község. A név után szereplő évszám azt jelzi, hogy melyik Helységnévtárban szerepelt a közölt névalak. A hasonló hangzású lakothelyneveket nem azonosítottuk. Ezzel is jelezni szeretnénk volna a lakothelynevek rendezésének a szükségességét.

II. b) alatt az egykori falvak neveit tüntettük fel. Zárójelben mindenütt hivatkozunk arra a forrásra, amelyben az adott településre bővebb információ található. Az újkori lakothelyneveket úgy szerepeltettük, ahogy azok a Helységnévtárakban találhatóak. Az összehasonlításból megállapítható, hogy a középkori települések egykori nevét sokszor elferdített módon nevezik (Pl. Mezőlak határában Berhendi középkori neve Bőrhendi volt, vagy Lovászpataona határában a középkortól szereplő Szerdahely nevét 1909-ben Heiter-major névre változtatták, a Devecser határában fekvő középkori Szék község neve előbb Székpusztára, majd napjainkra Meggyesre változott.) Az is megállapítható, hogy a külterületi lakothelyek névtáblával való megjelölésének a hiányában az egyes Helységnévtárakban ugyanazon terület elnevezése is eltérő.

A III. pontba került a népességszám és a nemzetiségi megoszlás. Az 1785-től számított bázisviszonyszám a fejlődés, illetve a népességszökkenés illusztrálására. A népességszám mindig állapotot jelez, tehát nem a mai területre visszszámított népesség.

A IV. pontban az egyházi sematizmusokból az anyakönyvezési helyekre vonatkozó információ szerepel. 1895-ig az egyes felekezetekre vonatkozó információkat több időpontban adjuk meg tekintettel arra, hogy az anyakönyvezés felekezetenként eltérő időpontban kezdődött.

Az V. pontban a közigazgatási változások vannak feltüntetve.

A községek (városok) felsorolása után egy teljes alfabetikus névmutató zárja a közlést, melyben minden helynév fel van sorolva, amely a megyében szerepel. Olyan

⁵Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für siebenbürgen. Ban 4. Ernst Wagner: Studia transylvanica, Böhlau Verlag Köln, Wien 1977. — Historisches Ortsnamenbuch von Bayern München. Comision für bayerische landgeschichte. Oberbayern 1951, Oberfranken 1977, Schwaben 1974, Mittelfranken 1979, Unterfranken 1973. — Dizionario corografico dell'Italia. — Allgemeine Landestropographie des Burgenlandes. Wien 1954. — Mistni j'mena cekach. Praha, 1953. — Baltisches historisches Ortslexikon. Quellen und Studien zur baltischen geschichte 8/I. Estland Böhlau Verlag. Köln-Wien, 1985.

esetekben, ahol több azonos lakóhelynév szerepel, megnevezzük a községet, amelynek határában fekvő.

Munkánk sommázataként nem mondhatunk mást, mint amit *Pesty Frigyes* mondott 1878-ban: "Körülöttünk a világ halad és a mi munkánkat mások nem fogják elvégezni. Miután pedig e munka sok kitartást, sok türelmet igényel, a fáradtság szellemi jutalma pedig csak későn várható, kivált a fiatal nemzedék figyelmébe ajánljuk e tudományterületet"⁶.

Tárgyszó:

Történeti statisztika

THE HISTORICAL COMPENDIUM OF SETTLEMENTS

⁶*Pesty Frigyes: A helynevek és történelem, im. 61. oldal.*

FIGYELŐ

EURÓPAI NÉPESEDÉSI KONFERENCIA (Párizs, 1991. október 21–25.)

Négy évvel a finnországi Jyväskylä-ben első alkalommal megrendezett Európai Népesedési Konferencia után, 1991. október 21. és 25. között Párizs adott otthont az európai demográfusok újabb találkozásának. A második Európai Népesedési Konferenciára a Nemzetközi Népeségtudományi Unió (IUSSP), az Európai Népeségtudományi Társaság (EAPS) és a francia Nemzeti Népeségtudományi Kutató Intézet (INED) közös rendezésében került sor a párizsi Kongresszusi Palotában. A Konferencia védnökségét a francia köztársasági elnök, *Francois Mitterand* vállalta.

A Konferenciának két fő témája volt. Az első témakör középpontjában a Kelet- és Nyugat-Európa demográfiai helyzetének összehasonlítása, a demográfiai magatartásban és trendekben megnyilvánuló különbségek megvitatása állt, különös tekintettel az újabb kelet-európai változások hatásaira. A második témakör keretében a fejlődő nemzetek Európához fűződő kapcsolatainak demográfiai vetületei szerepeltek napirenden. Természetesen nem hiányoztak a Konferenciáról a demográfia klasszikus témái sem. A szakmai ülések keretében ezek megvitatására is széles körű lehetőség nyílt.

A Konferencián 4 plenáris ülés és 24 szakosított ülés (ebből kettőt kerekasztal-összejövetelként szerveztek meg) jelentették azokat a munkaszervezeti kereteket, amelyekben a szakmai tanácskozások lezajlottak. A plenáris üléseken meghívott előadók szerepeltek, a szakosított üléseken a vitaindító előadást az adott ülés megszervezésére felkért előadó tartotta. A szakosított ülések témakörében megadott határidőre írásban benyújtott hozzászólásokról összefoglalás készült, amelyet az ugyancsak előzetesen felkért előadó (rapportőr) ismertetett. A vita vezetése, összefoglalása a Konferencián résztvevők közül kijelölt elnök feladata volt. A rendezőség valamennyi ülésen (kivéve, amelyeket ebédidőben tartottak) angol és francia szinkrontolmacsolást biztosított, ami mindenki számára lehetővé tette az aktív részvételt.

A Konferencia iránt minden várakozást felülmúló érdeklődés nyilvánult meg. A meghirdetett témákban mintegy 200 előadást és hozzászólást nyújtottak be, a regisztrált résztvevők száma pedig megközelítette a 600 főt. Ebből a vendéglátó országot több mint 180 fő képviselte. A kelet-európai volt szocialista országokból közel százan érkeztek, egyharmaduk a Szovjetunióból. Magyarországról a Központi Statisztikai Hivatal *Vukovich György* elnök, *Klinger András* elnökhelyettes, *Józan Péter* fősztályvezető, *Kamarás Ferenc* és *Vukovich Gabriella* osztályvezető, *Molnár László* főmunkatárs, valamint *Gárdos Éva* és *Molnár Attila* főelőadó képviselte. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetből *Miltényi Károly* igazgató, *Csernák Józsefné* és *Valkovics Emil* tudományos tanácsadó, valamint *Joubert Kálmán* tudományos munkatárs vett részt a Konferencián. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemről *Andorka Rudolf* rektor volt jelen. A viszonylag jelentős magyar részvételt elsősorban az tette lehetővé, hogy a legtöbben előzetesen benyújtott előadással, illetve hozzászólással is szerepeltek a Konferencián, így a rendezőség kinttartózkodásuk költségeinek fedezését magára vállalta. A Konferencia munkájában többen elnöki, rapportóri funkcióban is részt vállaltak.

A Konferencia október 21-én délután ünnepélyes megnyitóval kezdődött. A rendezők nevében *Gérard Calot* a francia Nemzeti Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója üdvözölte a Konferencia résztvevőit. Az Elnökségben helyet foglalt *Massimo Livi-Bacci*, a Nemzetközi Népeségtudományi Unió elnöke, *Bruno Remiche*, az Unió

ügyvezető igazgatója, valamint *Alain Blum*, a francia Nemzeti Népelességtudományi Kutató Intézet munkatársa, aki a Konferencia szervezésére létrehozott titkárság munkáját irányította. A megnyitó keretében adták át a francia demográfia világhírű képviselőjének, *Louis Henry*-nek a Nemzetközi Népelességtudományi Unió kitüntetését, amelyet a súlyosan beteg tudós helyett felesége vett át. A jelenlévők meleg ünneplésben részesítették a távollevő *Louis Henry*-t, akinek köszönő szavait fia tolmácsolta.

A Konferencia fő témáival foglalkozó plenáris ülések közül az elsőre közvetlenül a megnyitó után került sor. Az ülésen *Dirk van de Kaa* tartott előadást a nemzetközi vándorlás jövőjéről. A többi plenáris ülést a Konferencia második, harmadik és negyedik napján rendezték meg, változó érdeklődés mellett. A kelet-európai országokban lezajlott újabb változások demográfiai magatartásra gyakorolt következményeiről *Anatole Vichnevski*, a Harmadik Világ demográfiai-gazdasági fejlődéséről és az Európába irányuló vándorlási kilátásokról *Joaquin Arango*, a demográfiai információ hasznáról és értékéről *Henri Leridon* előadását vitatták meg a résztvevők.

Az érdemi vitára elsősorban a szakosított üléseken nyílt alkalom, kivéve azokat, ahol a szervező, vagy a rapportőr hosszú előadása miatt erre nem kerülhetett sor. A hozzászólások, illetve a megvitatás lehetőségét bővítette az, hogy egy-egy témakörrel több szakosított ülés is foglalkozott. Ez ugyan több esetben jelentős átfedésekkel járt, ugyanakkor megvolt az az előnye, hogy ugyanazt a témát többoldalról közelítették meg, így a résztvevők széles körű tájékozottságot szerezhettek a demográfia aktuális kérdéseiben.

A szakosított ülések a megvitatásra kitűzött témák gazdag választékát kínálták. A nemzetközi vándorlás különböző aspektusai (bevándorlók társadalmi, kulturális, demográfiai asszimilációja, kelet-nyugat, illetve észak-dél irányú vándorlás Európában, a munkaerő szükséglet következményei a vándorlásra stb.) például az említett plenáris ülésen kívül öt szakosított ülés témáját is képezték, jelezve, hogy ezen a téren jelentős változások történtek, ugyanakkor igen sok a megoldatlan kérdés.

A demográfia klasszikus témái közül a termékenység öt, a halandóság alakulása három szakosított ülés napirendjén szerepelt. Mindkét témakörnek voltak magyar hozzászólói is. *Kamarás Ferenc* a magyar népesedéspolitika termékenységre gyakorolt hatásaival, *Gárdos Éva* az újszülöttek fejlettségének társadalmi-demográfiai jellemzőivel, *Molnár Attila* a kissúlyú született, hat éves gyermekek képzési lehetőségeivel foglalkozott hozzászólásában. Hasonló érdeklődés nyilvánult meg magyar részről a halálokokkal foglalkozó ülés iránt. *Joubert Kálmán* a csecsemőkorban meghalt gyermekek biodemográfiai jellemzőiről, *Molnár László* a tüdőrák és a krónikus tüdőbetegség halálozás regionális különbségei és a levegőszennyezettség összefüggéseiről, *Valkovics Emil* a keringési rendszer betegségeiből származó halandóság zavaró hatásoktól mentes formában történő leírásáról nyújtott be hozzászólást. Az ülés rapportőre *Józan Péter* volt, aki a kelet-nyugati halandósági különbségekről írt tanulmányával egy másik ülésen mint hozzászóló is szerepelt.

A népesség öregedését, illetve annak következményeit (időskorúak életkörülményei, nyugdíjba vonulás gazdasági, demográfiai összefüggései stb.) ugyancsak több ülés választotta témaként. A népesség öregedésének sajátos, társadalombiztosítási aspektusaival is foglalkozó ülésre *Miltényi Károly* adott be tanulmányt "Gazdasági aktivitás és a nyugdíjba vonulás irányzatai Magyarországon; a legutóbbi fejlemények pénzügyi következményei" címmel.

A házasság és a válás témakörével két, igen sok átfedést tartalmazó szakosított ülés foglalkozott. Bár mindkét ülést nagy érdeklődés kísérte (a két ülésen 20 tanulmányt vitattak meg), magasabb színvonalával a házasságkötések Kelet- és Nyugat-Európa közötti összehasonlítására irányuló ülés érdemel említést. Ez utóbbi ülésen került megvitatásra *Csernák Józsefné* tanulmánya is az első házasságkötések alakulásában Magyarországon tapasztalható újabb változásokról. A család témakörét érintet-

ték azok az ülések, amelyek a gyermekgondozás és a szülők gazdasági aktivitása közötti összefüggésekkel, a házasság felbomlásának a gyermekekre gyakorolt hatásával foglalkoztak.

A Konferencia napirendjére tűzött témák között szerepelt még a vallás és a demográfiai magatartás összefüggéseinek megvitatása, a demográfiai adatgyűjtés jövője, az elméletek szerepe a demográfiában, a demográfiai kutatás a II. világháború után, a demográfiai adatgyűjtés jövője. Végül, de nem utolsósorban érdemes megemlíteni a Konferencia módszertani jellegű üléseit. Ha az egy-egy ülésre benyújtott hozzászólásokat tekintjük, akkor a legnagyobb érdeklődés valószínűleg a *Nico Keilman* által szervezett "A demográfiai módszertan újabb kérdései" című ülést előzte meg. Egyedül ehhez a témakörhöz összesen 17 hozzászólást nyújtottak be, ami viszont azzal járt, hogy a rendelkezésre álló idő nem volt elegendő az elért eredmények részletesebb kifejtésére. Újdonságával sokakat vonzott az a két ülés, amely a térképek demográfiai alkalmazását, illetve a demográfiai szoftverek kérdését választotta témának. Ez utóbbi azonban csalódást keltett, mert az "ad hoc" jelleggel meghirdetett ülés előadója, *Frans Willekens* pusztán szűkszavú szóbeli tájékoztatást nyújtott az IUSSP demográfiai szoftverrel foglalkozó munkacsoportjának munkájáról.

A záróülésre a Konferencia utolsó munkanapján, október 25-én pénteken délelőtt került sor. A Konferencia munkáját *Gerard Calot* értékelte, az IUSSP részéről *Mas-simo Livi-Bacci* tartott záróbeszédet, az EAPS nevében pedig *Charlotte Höhn* búcsúzott el a Konferencia résztvevőitől.

A szorosán vett munkaprogramon kívül több fogadás nyújtott lehetőséget a szakmailag értékes személyi kapcsolatok fejlesztésére. A Konferencia emlékezetes eseményei közé tartozott a párizsi polgármester fogadása a Városházán csakúgy, mint a Saint Germain templomban adott hangverseny.

Összességében véve a Konferencia, amely egyben az európai egységet, a tudomány területén is a korábbi határok leomlását kívánta szimbolizálni, hasznos volt és elérte célját. Számos érdekes, nem egyszer valóban új és a további kutatások szempontjából értékes eredményeket tartalmazó előadás hangzott el és ha kisebb zökkenőkkel is (mint a például egyes esetekben a Közép-Kelet és Nyugat-Európa közötti különbségek túlhangsúlyozása), mindvégig kitüntetett figyelem övezte Közép- és Kelet-Európát. Ezzel függött össze az, hogy a Konferencia második napján a munkaprogram befejeztével az IUSSP vezetői összehívták az ebből a régióból érkezett résztvevőket, hangsúlyozva további segítségi szándékukat is.

A Konferencia ideje alatt az Európai Népeségtudományi Társaság is ülésezett. A Magyarország iránt megnyilvánuló megkülönböztetett figyelem jeleként a magyar Népeségtudományi Kutató Intézet konzultatív státust kapott a Társaság irányító testületében.

Csernák Józsefné dr.

EUROPEAN POPULATION CONFERENCE
(Paris, October 21—25, 1991)

EMBERI ERŐFORRÁSOK EURÓPÁBAN A 21. SZÁZAD FORDULÓJÁN (Nemzetközi konferencia, Luxemburg, 1991. november 27—29.)

Az EUROSTAT és Luxemburg Nagyhercege Kormányának rendezésében 1991. november 27—29. között tartották az "Emberi erőforrások Európában a 21. század fordulóján" (Human Resources in Europe at the dawn of the 21st century) című nemzetközi konferenciát. A konferencián mintegy 450 fő vett részt. A résztvevők zöme természetesen az Európai Közösség intézményeiből és országaiból került ki, de csaknem minden európai — köztük közép- és kelet-európai — országból jöttek statisztikusok, demográfusok. Magyarországot *Klinger András*, *Szívós Péter*, *Vukovich Gabriella* és *Hablicsek László* képviselték.

A konferencia a nyitó és záró plenáris ülésen kívül öt szekcióban foglalkozott az Európai Közösség országainak szélesebb értelemben vett demográfiai kérdéseivel és kísérletet tett arra, hogy felvázolja az országok belátható jövőjét, nevezetesen a következő 2—3 évtizedet, azon belül pedig különösen az 1990-es éveket.

A konferencia alaphangját adó megnyitó beszédek a célt a modern demográfiai problémák elemzésében és a várható tendenciák felvázolásában jelölték meg. A demográfia fontos keret, amelyben a változások jelentősek és differenciáltak lesznek. A problémák hatékony kezelésének feltétele a demokratikus környezet és a nyitottság a világ, azon belül elsősorban a közép- és kelet-európai régióval "kibővített" Európa felé. Ebben az összefüggésben különösen fontosnak tűnik *Luxemburg Nagyhercegének* intelme a nemzeti politikák és a multinacionális szervezésű és működésű gazdaság közötti összhang biztosításáról. Mindegyik előadó kiemelte az új európai életstílus kialakításának fontosságát, összefüggésben többek között a növekvő női munkavállalással. Olyan részletes előreszámításokat, előrevetítéseket sürgettek, amelyekkel nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi elemek is megragadhatók.

Az 1. szekcióban, mely az "Európaiak az idő és tér keresztesződésében" címet kapta, két előadás hangzott el.

Jacques Lesourne a párizsi *Le Monde*-től általánosságban vizsgálta az Európai Közösség környezetének problémáit. A globalizáció folyamata felgyorsulhat a következő évtizedekben a világpiac erősödésével, a multinacionális vállalatok gyarapodásával, az információáramlással, az országok közötti kooperáció új formáinak kialakulásával. Kiemelt figyelmet indokolt fordítani a folytatódó népességrobbanásra és a kulturális kérdésekre is.

"Európa perifériája" érinti a legközvetlenebbül a Közösséget. Három régióra kell figyelni. A Szovjetunió alapvető átalakulásának bonyolult folyamatára az anarchia és a demokratizálódás között. Közép-Európára, hogyan változhat át a tervgazdaság viszonylag gyorsan piaczgazdasággá. Ezen belül Jugoszláviára, melynek "meg kell találnia az utat, amelyen etnikai csoportjainak törekvései találkozhatnak". Harmadrészt pedig Délre kell figyelni, Észak-Afrikára, ahol a következő évtizedek a népességrobbanás, a gazdasági nehézségek és a politikai nyugtalanság időszakát jelenthetik.

Nyugat-Európa országainak válaszát e környezeti problémákra a Közösség elmélyítésében, kibővítésében és biztonságának szavatolásában foglalhatjuk össze. A tényleges jövő a körülményektől függően két scenárió között fog alakulni. Az elsőben a mai Közösség fokozza az integrációt és távolságot tart, szükség szerint megfelelő védelmet épít ki a környezetével szemben. A másodikban a Közösség földrajzi értelemben kibővül, kialakul egy "mozaik-Európa" és lelassul az integrációs folyamat.

Eric Verborgh a dublini Európa Alapítványtól az európai életstílus változásáról tartott előadást. Kiemelte az időfelhasználás fontosságát a következő évtizedekben. Értelmezésében az időfelhasználás egyaránt alapvető a társadalom szerveztségének növelésében, az aktivitás és a kötelezettségek hatékonyabb felosztásában és az élet- és munkakörülmények alakulásában. Különböző okok — rövidülő munkaidő, a tipikustól eltérő foglalkoztatottsági formák szaporodása, a hosszabbodó élettartam és az ezzel együttjáró öregedés — miatt a korábbi egypólusú, egyértelműen a munka körül struktú-

rált időfelhasználás átalakul többpólusú — a munka, a munkára történő felkészülés, a rekreáció, a szabadidő stb. körül szerveződő időbeosztássá. A jövőben az egyéni időtáblák olyan mozaikok lesznek, melyek átfedik egymást, állandó interakcióban lesznek: iskola, szórakozás, vásárlás, szolgáltatások, utazás, egészségügy, család, munka. Mindegyik mozaik-kockának meglesz a maga konstrukciója, de együtt egy rugalmas és hatékony rendszert kell alkotniuk. Sürgős szükség lenne egy globális "időmenedzselő" rendszer kiépítésére, de ennek módszerei ma még meglehetősen kialakulatlanok.

A 2. szekció a demográfiai folyamatok várható változásaival foglalkozott. Az előadók a trendek kivetítése mellett töréspontokra, új irányok kialakulásának lehetőségére is felhívták a figyelmet.

A termékenységről *Gérard Calot* az INED-től tartott éles vitát kiváltó előadást. Miután részletesen elemezte a női születési kohorszok gyermekszámának alakulását, arra a következtetésre jutott, hogy az Európai Közösségben és Észak-Európában három országcsoporthoz képezhető aszerint, milyen aktív családpolitikát folytatnak és ezen belül milyen újraelosztást valósítanak meg a gyermekes családok javára. Az első csoportot Franciaország fémjelzi, ahol a kohorsz-termékenység stabilizálódhat az egyszerű reprodukcióhoz közel álló szinten, a második csoportot Nagy-Britannia "vezeti" 1,9 körüli szinttel, míg a harmadikat Németország reprezentálja 1,6 körüli értékkel. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy a családok életszínvonalát és a nők foglalkoztatottságát előnyösen érintő "közösségi akciókkal" (munkaszervezés, gyermekellátás, a harmadik gyermek kiemelt támogatása stb.) emelhető a születési arány.

Graziella Caselli a római "La Sapienza" Egyetemről a halandóságról tartott előadást. Rendkívül pozitívnak értékelte azt a halandósági korszakváltást, ami az 1970-es és 1980-as években bontakozott ki Nyugat-Európában. Több haláloklban olyan radikális csökkenés következett be, melyet korábban csak a jövő században tartottak lehetségesnek. Alapvetően két scenárióval számolnak: az egyikben a gyors javulást felváltja egy lassúbb halandóságcsökkenés. Ez az, amit — meglehetősen pesszimistán — az egyes országok feltételeznek. A másik, ami a Közösség egészére számított trend, ennél jóval optimistább és ebben fennmarad a folyamatos és jelentős élettartam-növekedés. Sőt az egyes halálokokat vizsgálva — figyelembe véve az ischiemiás szívbetegségek és bizonyos rosszindulatú daganatok kiküszöbölésének lehetőségét — olyan élettartamok becsülhetők előre, melyek meghaladják a legoptimistább elképzeléseket is. Figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy a növekvő élettartam megváltoztatja az idős kor határait, kitolja azt a küszöbértéket, amelyen felül az egyén idősnek nevezhető. Javaslatára szerint célszerű ezt a küszöböt abban az életkorban megállapítani, amikor a még várható átlagos élettartam 10 év. Ez ma az olasz férfiaknál átlagosan 75 éves korukban következik be. Végül szorgalmazta azokat a vizsgálatokat, amelyek a hosszabb élet és a jó egészségben leélt évek viszonyával, esetleges diszharmoniaikkal, általában az idősebb korúak egészségi állapotával foglalkoznak.

George Tapinos az INED-től a Közösségbe irányuló nemzetközi vándorlással és a betelepült népességgel foglalkozott. A kérdést az egyik fő kihívásnak nevezte, amivel a következő évtizedekben szembe kell nézni. Felhívta a figyelmet arra a késedelem-re, ami a nemzetközi vándorlás elemzésében egyre inkább megmutatkozik, valamint azokra az éles differenciákra, amelyek Kelet-Nyugat és Észak-Dél vonatkozásban fennállnak. A jövőt illetően számolni kell négy fő lehetőséggel. A nemzetközi együttműködés felbomlása tömeges vándorláshoz vezethet. Ezt megelőzendő vagy erre válaszként akár teljes határozásra is sor kerülhet. Egyes példák alapján bevezethetők "torozó" politikák. Végül az előadók által is preferált scenárióban a bevándorlás egy elfogadható szinten maradna a befogadó országok számára, ami a Közösség országainak közös vándorlási politikáját tételeznék fel. Ebben vándorlási kvótákat alakítanának ki. Ezzel egyidőben meg kell nyerni az állampolgárokat a betelepülések elfogadására. A beván-

dorlók integrálódása is sikeresebb lehet akkor, ha biztosak abban, hogy letelepedhetnek a befogadó országokban.

David Coleman az oxfordi egyetemről a XX. századi demográfiai átmenetet, mint alapvetően konvergens folyamatot jellemezte, amelynek során legalábbis nem növekedtek az országok közötti különbségek. Az ipari társadalmak ideája ennél erősebb: valóságos konvergenciát hirdet minden területen. Sok jel mutat ebben az irányban a gazdaságban, az egyéni preferenciákban és értékekben, a regionális közeledésben, a demokratikus rendszer és a jóléti állam univerzális alkalmazásában.

Mégsem hihetünk abban, hogy uniform társadalmak jönnek létre rövid időn belül a posztindusztriális korszakban. Az adatok azt mutatják, hogy a születési és halálozási arányszámok viszonylag széles tartományában a korreláció a gazdasági fejlettséggel gyenge és a gazdasági tényezőktől függetlenül az országok és kulturális területek közötti differenciák tartósnak tűnnek. Ezek megkérdőjelezhetik a demográfiai konvergencia folytatódását, sőt az ebbe az irányba hatni akaró törekvéseket is.

A 3. szekció az "Emberi erőforrások fejlődése" címet kapta és a családdal, a nemek és párok szerepével, munkavállalásával és a képzéssel foglalkozott.

Louis Roussell az INED-től a növekvő élettartam családra gyakorolt hatását emelte ki. Interpretációjában a modern halandósági viszonyok egyfelől azt jelentik, hogy egy időben négy generáció él, tehát a legszorosabb rokonsági kötelékekben számba vehető személyek száma az alacsony gyermekszám mellett is meglehetősen sok. Talán éppen emiatt nem számít arra, hogy változni fognak a szűken vett családdal kapcsolatban kialakult normák, arra továbbra is a kis méret lesz jellemző. Nemzetközi viszonylatban ezen az alapon a demográfiai képletek közeledése vetíthető előre.

Kathleen Kiernan a londoni Családkutató Központból a férfiak és a nők szerepével foglalkozott. Kiemelte a női munkavállalást, ami az 1980-as években minden országban növekedett és ez feltehetően folytatódik a következő évtizedben is. Csökken azoknak a nőknek az aránya, akik nagymértékben függenek férjüktől, csökken a függőség mértéke is. Ugyanakkor csökken a családra fordítható idő és a családoknak több külső támogatásra is szükségük lesz feladataik ellátásához.

Az ideális családdal kapcsolatos vélemények jelentősen megváltoztak. 1987-ben a családok mindössze 25 százaléka voksolt a tradicionális munkamegosztási modell mellett, 44 százalékuk a férfiak és a nők közötti teljesen egyenlő és nemtől független munkamegosztást tartotta ideálisnak. Jelentős különbség van a véleményekben országok között. Dániában a családok döntő többsége van az egalitárius modell mellett, míg Németországban, Írországban és Luxemburgban erősebb preferenciát kapott a tradicionális modell. A legnagyobb problémát a férfiak alkalmazkodóképességében látja. A férfiak a tapasztalatok szerint képesek a segítő szerep vállalására, de csak kis részük veszi át ténylegesen a háztartással és a gyermekneveléssel kapcsolatos kötelességek arányos részét. Az előadó olyan szemléletmódot sürgetett, ahol a fő szempont a munka és a családi élet közötti kapcsolatrendszer, melynek háttérében áll a nemek közötti kooperáció.

Danièle Meulders a brüsszeli "Libre" egyetemről a nők munkaerőpiacon elfoglalt helyzetével foglalkozott. Ezt három tényezőcsoport befolyásolja. A szociológiai faktorok a női munkaerő kínálat növekedésének irányába mutatnak, akár a nők számát, képzettségi színvonalát, vagy aspirációit tekintve. A női munkaerő iránti kereslet azonban először a gazdaság és a munkaerő-vándorlás szabadságfoka jövőbeni alakulásának függvénye. Végül, ha a tagországok folytatják az 1980-as években kialakított munkaerőpolitikát, akkor a női munkavállalás növekvő részét teszik majd ki a nem-típus foglalkozási formák. Kialakulhat rövid időn belül a női alulfoglalkoztatottság és munkanélküliség nyugtalanító szintje.

Eva Bernhardt a Stockholm egyetemről a munkavállaló svéd párok helyzetét elemezve, nem tartotta kizártnak, hogy ez modell lehet Európa jelentős részében arra, hogyan biztosítható a piacgazdaság körülményei között is a magasabb gyermekszám.

A vizsgálatok szerint a széles körű családtámogató rendszer mellett döntő súllyal esik latba a férfiak szerepvállalása a családban és a gyermeknevelésben. A svéd nők elvárják partnerüktől, hogy közvetlen, gyakorlati felelősséget vállaljon a családi élet minden területén. Gazdaságszervezési lépések (részmunkaidős foglalkoztatottság, gyermekmegőrzés, hosszabb szülési szabadság stb.) segítségével is csökkenthetők a feszültségek a munkavállalói és a szülői szerep ellátása között.

Hywel C. Jones az Európai Közösség iskolázottsággal és képzéssel foglalkozó bizottságától kihangsúlyozta az emberi erőforrások teljesebb kihasználásának fontosságát, mely véleménye szerint feltétele annak, hogy Nyugat-Európa megállja helyét az éles gazdasági világversennyben. A munkaerőforrás elsősorban a folyamatos képzés és átképzés révén tehető a szükséges mértékben rugalmas és innovatívvá. Az alacsony termékenység, a fiatal korosztályok kis létszáma még inkább előtérbe állítja a felnőtt szakképzés-újra-képzés jelentőségét. Olyan modell megvalósítását tartja kívánatosnak, ahol a képzés-munka-pihenés a teljes életciklusban egy rugalmas rendszert alkot és megszűnnek a merev elhatárolódások.

A 4. szekció a munkaerőforrásokkal és a munkaerőpiaccal foglalkozott.

Guy Standing a genfi Nemzetközi Munkaerő Szervezettől a rugalmas munkaadási és munkavállalási formákra hívta fel a figyelmet. Vége a teljes (munkaidőben történő) foglalkoztatottság tradicionális értelemben vett korszakának. A jövőt illetően két scenárió-t vázolt fel. Az elsőben folytatódik a kemény verseny az egyén érvényesüléséért, ami az európai társadalmak fokozódó tagozódásához vezethet. A másodikban egy új társadalmi konszenzus alapján a jövedelem-biztonság állampolgári joggá válik és olyan feltételek alakulnak ki, ahol a munkavállalás különböző formái nem versenyhelyzetben, hanem egymást hasznosan kiegészítő helyzetben vannak.

Peter Meyer-Dohm a Volkswagen Központi Képzési Osztályától az új munkaszervezési formákból (team-munka, csúcstechnológiával dolgozó munkaerő) kiindulva beszélt a tanuló közösségek kialakulásának és menedzselésének szükségességéről. A teamek olyan önmagukat szervező csoportosulások, ahol a munka és a tanulás is önszervező csoportmunkává válik. Az oktatási rendszernek alkalmazkodnia kell ehhez a helyzethez és orientálnia az "egész életen keresztül tanulás" elősegítésére.

Friedrich Buttler a nurembergi Munkaerőpiac- és Foglalkozáskutató Intézettől a keresleti-kínálati viszonyokat elemezte az új gazdasági viszonyok között. A piac, a gazdaság, a társadalmi és környezeti kérdések internacionalizálódása, az információ és az ehhez kapcsolódó technika és szolgáltatások robbanásszerű fejlődése jelentős változásokhoz vezetnek a munka világában. Azok az aktivitási csoportok nyernek teret, ahol magasan képzett, speciális munkaerő menedzser funkcióban dolgozik. Látható jelei vannak, hogy a felsőoktatás átáll ezeknek a csoportoknak a támogatására, képzésére. Várható, hogy ugrásszerűen megnövekszik a magas végzettségű és igen kvalifikált munkahelyeket keresők száma, míg a hagyományosabb szakképzésben létszámproblémák állhatnak elő. Sürgette olyan nemzetközi szolgáltatások kifejlesztését, amelyek segítenek a regionális munkaerő-keresleti és -kínálati feszültségek felmérésében és enyhítésében.

Hablicsek László Közép-Kelet-Európa és az Európai Közösség második világháború utáni demográfiai fejlődését egy divergens folyamat részeként jellemezte. Ennek hatására jelentős különbségek alakultak ki a két régió egészét tekintve mind a demográfiai jelenségek szintjét és struktúráját, mind a népesség állapotát, reprodukciós tartalmait illetően. A divergens mozgást erősítik az inverz hullámzások a gyermekszámokban, az élettartamban, a népesség korösszetételében. Ha a demográfiai képletek nem változnak Kelet-Európában, akkor ez olyan népesedési feszültségekhez vezethet a régiók között, ami megkérdőjelezheti akár a gazdasági rendszerváltás és felzárkózás végrehajthatóságát is. A népességszenáriók szerint lehetőség van a demográfiai különbségek mérséklésére egyidejű jelentős termékenység- és halandóságsökkenés esetén. Ez vállalható azokban az országokban, ahol a népesség még viszonylag fiatal. Idős népes-

ségű országok (így Magyarország) számára ettől eltérő út, a dinamikus halandóság-csökkenés mellett a gyermekszám szintentartása tűnik egyedül járhatónak. Igen nagy feszültségek forrása lehet a munkaerő-kínálat robbanásszerű növekedése Kelet-Európában az 1970-es évek születési hullámának kihatásaként.

Joop Schippers az Utrecht Egyetem Közgazdasági Intézetétől az öregedő munkaerő problémájával és az ezzel kapcsolatos kormányzati politikákkal foglalkozott. A munkaerő öregedése olyan problémákat vet fel, mint a fiatal munkások belépésének korlátozása, a munkaerő növekvő elértéktelenedése, a korhoz és nem a teljesítményhez kötődő bérezés, a mobilitás csökkenése. A létező politikák általában kínálat- és ezáltal versenynövelő jellegűek (gyermekszám, női foglalkoztatottság növelése), de vannak példák a szelekció erősítésére (permanens képzés — Franciaország, rugalmas nyugdíjkorhatár — Svédország). Alternatív politikák kialakítása is szükséges, ahol az állam indirekt eszközökkel, például a magánvállalatoknak nyújtott képzési, továbbképzési támogatással hathat az öregedő munkaerő gazdasági teljesítményének növelése irányában.

Az 5. szekció a jövő három kihívásával, a szociálisan hátrányos helyzetek, a nemzetközi vándorlás és az öregedés problémájával foglalkozott.

Lee Rainwater a Harvard Egyetemről, miközben megállapította, hogy a fejlett ipari társadalmak olyan életszínvonalat biztosítanak polgáraiknak, amely egy évszázaddal ezelőtt elképzelhetetlen volt, hangsúlyozta, hogy jelentős még azoknak a csoportoknak az aránya, akik ezen előnyök birtoklásából ki vannak zárva. Példaként említette a bevándorolt népeiségeket, valamint a magas átlagos életszínvonal körüli igen nagy szórást és az így képződő, szegénynek tekinthető népeiségcsoportok jelentős arányát. Sürgetett olyan információkat és vizsgálatokat, melyek részletesebb és árnyaltabb képet adnak társadalmi tagozódásról.

Klaus F. Zimmermann a München Egyetemtől a Közösség centruma felé Kelet- és Dél-Európából irányuló migrációs nyomást, ennek kezelését tekintette az európai emberi erőforrások egyik központi kérdésének. A vándorlás kérdése "a kommunizmus évei után" gazdasági nézőpontból vizsgálható. Ezzel szemben folytatódik a leegyszerűsített politikai kezelés. Racionális megközelítést és ennek megfelelő szakpolitika kialakítását sürgette.

Michel Loriaux a Louvan-i Katolikus Egyetemtől az öregedés általános szemléletmódjai közül a folyamat kedvezőtlen megítélését tradicionálisnak nevezte és ehelyett egy véleménye szerint előremutatóbb koncepciót ajánlott, melyben az élettartam meghosszabbodásával egyidőben megtörténik egy radikális társadalmi változás, az idősök teljesebb integrálása és a teljesebb életfelhasználás. Az öregedés mai állapotát úgy tekinti, mint összekötő kapcsot a technológiai és az információs társadalom között, ebben az átmenetben az idősebb generációknak fontos szerep jut. Mindazonáltal az öregedés nem lehet korlátlan, a "túlőregedett" társadalom elkerülendő.

Összefoglalva a konferencia az Európai Közösség egészének demográfiai helyzetéről, emberi erőforrásairól a témák, eredmények és nézetek széles választékát nyújtotta. Minden bizonnyal jelentős hatása lesz nemcsak a szakkutatásra, hanem politikások, gazdasági szakemberek, az egyes országok és a Közösségi intézmények szakemberei nézeteinek formálásában is.

Hablicsek László

DOKUMENTUMOK A MAGYAR DEMOGRÁFIA MÚLTJÁBÓL

1990 nyarán újjáalakult a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai Szakosztálya, amely 1991 áprilisában megrendezte első — a népesedéspolitikával foglalkozó — tudományos vitaülését.

Az alábbiakban közreadjuk az újjáalakult MST Demográfiai Szakosztály elődje által 1947 júniusában rendezett két tudományos vitaülés jegyzőkönyvét¹. A két vitaülés az ország demográfiai helyzetével és népesedéspolitikájával, illetve a II. világháború népesedésre gyakorolt hatásaival foglalkozott. A jegyzőkönyvek rövidségük mellett is bemutatják azt a magas tudományos színvonalat, és azt a tudományos és állampolgári felelősségérzetet, amellyel a magyar demográfusok a II. világháborút követő években az ország népesedési helyzetével foglalkoztak.

* * *

JEGYZŐKÖNYV

Felvétetett Budapesten a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai Szakosztálya 1947. június 13-án a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karának előadótermében tartott ülésén. (A Magyar Statisztikai Társaságnak, a Nemzetközi Népeségtudományi Unió Magyarországi Csoportjának és a Társaság Demográfiai Szakosztályának együttes ülése.)

Bud János, a Társaság elnöke "Statisztika és demokrácia" c. elnöki székfoglalójának felolvasása után felkérte *Schneller Károlyt*, a Csoport és a Demográfiai Szakosztály elnökét szakosztály- és csoportelnöki székfoglalójának megtartására.

Schneller Károly, a Szakosztály elnöke "Demográfiai helyzetkép" c., sok grafikkal és statisztikai térképpel illusztrált elnöki székfoglalójában utalt arra, hogy a kulturális, gazdasági és erkölcsi értékrend alapjait megrázó évek, a totális értékpusztítás jegyében lefolyt háborús események — az emberi szolidaritás nagy sérelmein kívül — a népesség összetételét és a népesedési mozgalom menetét is erősen megzavarták. A közvetlen számbeli hatásokkal felérnek a közvetett és az idők folyamán szintén számbeli eredményekben lecsapódó antiszelekciónális, minőségbeli hatások. E számhatások jórésze hozzáférhetetlen a statisztikus számára; pedig ezek szám-formáló ereje nagy s éppen ezért ismeretük fontos volna. E mellett a demológiai értéktételek felállítását megnehezíti az, hogy a népesség szerkezete — újabb népszámlálás hiányában — ismeretlen s így a *népmozgalmi viszonyszámok értéke felettlőbb problematikus*. A népességszerkezet tudvalévőleg a harcéri veszteségek, a fogságba jutottak, elhurcoltak és az áttelepítettek — pontosan nem tudott — jelentős száma révén erősen módosult.

¹Közreadja *Monigl István* a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában végzett, 1988—1989. évi gyűjtőmunka alapján (KSH Levéltár F-12/15 doboz).

Mindezen okok miatt a különböző népmozgalmi viszonyszámok ma csak durván tájékoztatnak, de nem tekinthetők oknyomozó ítéletek felállítására alkalmasaknak. Pedig az élet és a halál számjelenségeivel foglalkozni alig volt valaha is olyan fontos mint ma, amikor egyes nemzetek és társadalmi csoportok szinte a sor széléről kerültek vissza a vegetálásnak tekinthető élet útjára. A demográfiai helyzetkép nyújtásában a súly a népmozgalomra helyezendő; jelenleg azért is, mert a népesség lényeges tulajdonságok szerinti megoszlását pillanatnyilag nem ismerjük. A születési mozgalmat a múlthoz képest egyébként csekély mértékben befolyásoló s éppen ezért népesedéspolitikai szempontból túl nem becsülendő *házasodási arányszám* a háború alatt kevéssé romlott; sokkal kevésbé, mint az első világháború folyamán. Magyarországnak a legtöbb európai országhoz mért fölénye azonban a 20-as és 30-as évek folyamán is mérséklődött és a háború alatt a magyar házasságkötési mutatót több olyan ország arányszáma túlszárnyalta, amelyé régebben állandóan Magyarország mögött járt. E viszonylagos hanyatlás azonban korántsem oly nagy, hogy ebből Magyarország különösen kedvezőtlenül alakuló születési arányát magyarázhatnók. A *születések* arányszáma Magyarországon az első világháború előtt is, de kivált a két világháború közt is sokkal erősebben csökkent, mint az egyébként szintén következetesen csökkenő európai átlag. Ennek a következménye az, hogy a születési mutató tekintetében elfoglalt rangsorunk egyre hátrább csúszott. A 30-as évek közepén észlelt, kezdetben lassú, majd kifejezett javulásból Magyarország nem vette ki a részét s így Magyarország a bölcsők versenyében végzetesen lemaradt. Azok a vizsgálatok, amelyek a születési és szaporodási arány nagyságát megtisztítják az életkor és a családi állapot szerinti tagozódás változó faktoraitól, arra mutatnak, hogy különösen a 30-as évek közepéig a születési arány még erősebb hanyatlást mutatott, mint ahogy a nyers, ezer lélekre eső hányadosok alapján gondolnók. E hanyatló folyamat kormegoszlásunkat destruálta és ma már nemcsak a gyermekekben, hanem a fiatalabb korú munkabírókban is komoly hiányt szenvedünk. Keleti és déli szomszédainkhoz mérten (Románia, Jugoszlávia) a hanyatlás különösen feltűnő. Magyarország, Románia és Jugoszlávia 65 éven felüli egyesített néptömegéből Magyarországon még 26%-kal részesedett; az 5 éven aluliak sorából Magyarország részesedése csak 16%.

Magyarország és jelesül a magyar vidék fogyasztókéességének — részint a termelési, részint a jövedelemeloszlási okokból magyarázható — alacsony színvonala a fő oka annak, hogy Magyarország születési hányadosa az átlagosnál is nagyobb mértékben hanyatlott. A bérszínvonalat a tömeges munkakínálatával rontó gyökértelen és kellő vásárlóerőt nélkülöző néprétegeknek a városokba irányuló túlzott áramlása, nemkülönben a nagybirtokrendszer és az egyoldalú szemtermelés egy pszeudó-túltelítettséget idézett elő, amelyet tetézett a trianoni szerződés folyamatnyaképpen bekövetkezett áttelepülés-okozta tényleges zsúfoltság is. Mindezek együtt odevezettek, hogy az első világháború előtti 34—35 és az első világháború utáni 29—30 ezrelékes születési arány fokról fokra és nyílegyenesen zuhanó irányzattal a 19—20 ezrelék színvonalára süllyedjen.

Új tünet ellenben Európa-szerte az immár két emberöltő óta észlelt hanyatló irányzat *megfordulása*. Főleg az északnyugati és nyugati európai államokban, az USA-ban és az angol dominiumokban és, ha kisebb mértékben is, a legtöbb egyéb európai államban is észlelhető a születési arány fellendülése. Valószínű, hogy a súly és a gyakoriság negatív korrelációjáról van szó. Ugyanis a nemzéseképes korba jutott, a születésszám korlátozása folytán már abszolút számban is megcsökkent évjáratok sora;

ezeknek érvényesülési tere tágasabb, mint az előtűk járó évfolyamoké. Emellett azonban lehetséges, hogy az államok szuverenitásának sorvadását és a gazdasági élettel ezzel kapcsolatos kitágulását a közmeggyőződés belekalkulálja a jövő alakulásába; lehet továbbá, hogy elég széles körben észlelhető vallásérkölcsi ébredő mozgalom is gyengíti azokat a gátakat, amelyeket intellektuális-gazdasági megfontolások alapján a fogamzás elé állítottak a közelmúlt társadalmak. A *halálozási* arányszám értékelését egyre fokozódó mértékben nehezítik a koreloszlás terén bekövetkezett s államonként korántsem egyenlő ütemű eltolódások. A halandóság terén államonként mutatkozó különbségek határozottan mérséklődtek. Ebben a folyamatban nagy része van annak, hogy a születések csökkenésében előljáró nemzetek népösszetétele szenilisebbé lett; így nyers halandóságuk szükségszerűen nem javulhat jelentős mértékben, míg a születések arányának nagyobb ellenálló képességét mutató országokban az ezer lélekre eső hányados még tetemesen javul. Az átértékelés elvégzése után is számbavehető javulást mutató magyarországi hányados (az egykori 23 és első háború utáni 19—21 ezrelék helyett újabban csak 13—14 haláleset jut ezer lélekre) jórészt azért ily kedvező, mert *még* nem túlzott nagy a kimagasló életveszélyt képviselő öregek képviselete és mivel *már* nagyon alacsony a rendkívüli halandóságot mutató csecsemők aránya, de igen magas a fiatal, életerős produktív korúak részesedése. Az egyes korcsoportokon belüli halandóság tekintetében elmaradásunk a nyugati nemzetekhez képest sokkal nagyobb, semmint az ezer lélekre eső halandóság alapján gondolnók. Különösen a még mindig 12—13% körüli csecsemőhalandóságunk kirívó; emellett a javulás a közép-európai államok többségéhez képest — hosszabb idő távlatában tekintve — nem is kielégítő. Társadalmi rétegződésünk kedvezőtlen volta, a termelési színvonal alacsonysága, a nem — szilárd építkezés nagy elterjedtsége, a kalória- és vitaminszegény táplálkozás, az állatállomány elégtelensége a fő okai úgy az általános, mint a csecsemőhalandóság még mindég túlzott mértékének. Halandóságunk ugyan szépen javult, de nem tartott lépést a születési arány csökkenésével. A háború alatt mindazonáltal a halandóság romlása alig számbavehető volt. Ellenben 1945-ben az ostromot kiálló Budapest halálozási adatai (az országosak hiányzanak) egyenesen elrettentők.

Ebben az évben a katonai veszteségek nélkül 51 ezrelék volt a halandóság az átlagos 15—16 ezrelék helyett. Bécs halandósága ugyanebben az évben 38 ezreléket tett ki, tehát szintén igen magas volt. A legújabb fejlemények (1946) Magyarországon annyiban igen lehangolóak, hogy a születési arányszám 17 ezrelékre süllyedt, vagyis alacsonyabbra, mint a második világháború bármelyik évében. Nem indult meg a regeneráció azon egészséges mértéke, amely pl. Franciaországban, Angliában, vagy éppen Hollandiában, de még a háborúvesztes Olaszországban és Ausztriában is érvényre jutott. Ezzel szemben igaz, hogy a halandóság is meglehetősen alacsony. Nem lehet azonban tudni azt, hogy az 1945/46. évek többlet-halandósága és különösen ennek következtében az öregek részesedésének magapadása mennyiben részes a nyers hányados javulásában (gyengébbek szelekciója). A szinte fantasztikus regenerációs képesség képviselőjétől: Hollandiától a többi ország is távol áll. Itt ugyanis a háború alatti kb. 21 ezrelékes születési arány 1946-ban 30,2 ezrelékre javult és a 10 ezrelék körüli halandóság is 8,2 ezrelékre mérséklődött. A megújulás azonban csaknem általános. Még Franciaország is amely a múltban közmondásosan dekadens volt, 1946-ban már 22 ezrelékes születési arányt mutat; szemben a magyar 17 ezrelékes hányadossal; teljesen megfordult a sorrend! Halandóságunk (14,1 ezrelék) mindamelllett a sok hátráltató tünetet figyelembe véve (alacsony terméshozam, csekély állatállomány, infláció és

lakáshiány) kedvezőnek tekinthető. Előadó hangoztatta végül, hogy hazánkban erőlyes, odaadó népesedési politikára van szükség.

Bud János, a Társaság elnöke az ülést rendező intézmények és a hallgatóság nevében mondott hálás köszönetet a roppant nagy anyagot, Magyarország népesedési helyzetét szinte minden fontosabb szempontból rendkívül tanulságosan feltáró nagyszabású előadásért.

Bud János
elnök

Dr. Thirring Lajos
titkár

* * *

JEGYZŐKÖNYV

Felvétellett Budapesten a Nemzetközi Népeségtudományi Unió Magyarországi Csoportjának és a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai Szakosztályának 1947. június 27-én a Központi Statisztikai Hivatal üléstermében rendezett együttes ülésén.

Schneller Károly, a Társaság Demográfiai Szakosztályának és a Csoportnak elnöke megnyitó szavaiban utalt arra, hogy a Szakosztálynak és a Csoportnak ez a munkásságának új életrekelése óta második (önállóan rendezett első) ülése arra kíván fényt deríteni, hogy mennyire súlyos helyzetbe jutott Magyarország az elveszett néperő s az elmaradt születések miatt. A második világháború folytán kiéleződő népesedéspolitikai válságra kellőleg még nem hívtuk fel a figyelmet; holott nyilvánvaló, hogy az emberi erőben mutatkozó veszteség a legsúlyosabb. Hiszen az ember a legértékesebb matéria. Az ember, az emberszám megfigyelése tehát a legfontosabb feladatok közé tartozik. Bevezető szavai után felkérte előadót előadásának megtartására.

Szél Tivadar, a Szakosztály tagja "A második világháború hatása a népmozgalom alakulására" c. grafikonok bemutatásával kísért előadásában rámutatott arra, hogy amíg 1914-ben az első világháború kitörése után az európai hadviselőknél a házasságkötések és a születések hirtelen nagyarányú csökkenése s a halandóság emelkedése következett be, minek folytán természetes szaporodás helyett (hazánkban 1918-ig —10,4%-ig emelkedő) természetes fogyás következett be, addig a második világháború elején még a hadviselőknél sem jelentkezett, kivéve Franciaországot és Belgiumot, a népmozgalom főeredményeinél olyan eltorzulás, mely szaporodási negatívumra vezetett volna.

Az első háború népesedési kárainak ismeretében az egyes országok gazdasági, szociális és egészségügyi rendszabályok tömkelegével iparkodtak a népesedés háborús kárainak újból való kifejlődését megakadályozni. Német-, Olasz- és Magyarországbán, de a Balkánon is a második világháborúban egészen 1944-ig a házasságkötések és születések aránya csaknem változatlan maradt, a halandóság nem emelkedett. A katonák gyakori szabadságolása, a távházasságkötések intézménye s a házassodási jutalmak hatása érezhető volt. A semlegeseknél, különösen pedig Svájcban — de Svéd- és Spanyolországban, nemkülönben Portugáliában is — éppen ezek az intézkedések túlkompensációra vezettek. Az első világháború idején ugyanis a semlegesek népmozgalma is módosult, ha nem is olyan mértékben, mint a hadviselőké. A svájci statisztika szerint

viszont 1940—1944-ben az új házasságkötések évről évre 30%-kal emelkedtek, míg számuk 1914—1918-ban kb. ugyanekkora mértékben megfogyott. A születési többlet Svájcban 1941—1945-ben az említett házassági többletből (a foglalkozás szerint való részletezésben pedig az alkalmazott keresőknek minősülő apáktól) származott; a népmozgalom hat ága közül:

1. a házasságkötéseknél

- a) házasulók kormegoszlása a második világháború idején is mutatja a fiatalok arányának emelkedését,
- b) azt, hogy a vidéki házasságkötések inkább gyérültek, mint a városiak,
- c) a protogam és palingam házasságkötések arányának eltolódását,
- d) a hónapok szerint való megoszlás kiegyenlítettebb voltát és
- e) az elválási arány csökkenését;

2. a születési statisztikában a második világháború idején is látszik:

- a) a fiúszületési többlet háborús fokozódása (1942-ben az élveszülöttek 53%-a volt fiú, a békés 51%-kal szemben),
- b) emelkedett a törvénytelen születések aránya még Svájcban is,
- c) a szülők koreltolódásának háborús jelensége is mutatkozik,
- d) az intézeti születések arányának gyarapodása tovább tart;

3. a halandóság nyers arányszáma a bevonult távolléte miatt hiányos, de a közülük származó elhaltakat némely állam feldolgozta;

Finnország korgörbét is ad 1941-re a férfiak oldalán a katonaköteles korcsoportúak halandóságának jellegzetes háborús emelkedéséről;

a nemzetközi halálloki nomenklatúra 195. és 196. pontja volna a háborús halálozás és a háborús civil vérvesztesség kimutatása;

a teljes végösszeg a második világháborúban 29,7 millióra tehető, amelyből 18,3 a polgári és 11,4 a katonai halálozásokra jutó rész, ezzel szemben az első világháborúban csak 8,0 millió volt az összes államok vérvesztessége;

nálunk a halandóság csupán 1945-ben és 1946 első két hónapjában emelkedett a születések színvonalára fölé. Budapesten 1945 januárjában 165‰, évi átlagban 48,3‰ volt a halandóság, országos átlagban ebben az évben 20,5‰-re becsülhető s 4,5‰ lehetett az 1945. évi természetes fogyás országos eredménye;

a halálokok statisztikájának egyéb jellegzetes háborús eltolódásai: a háborús járványok (pl. kiütéses tífusz Szegeden), a háborús népbetegségek (szifilisz, tbc) terjedése, a társadalom locus min. resistentiaejét képező kóros és beteg rétegek emelkedett halandósága;

előadó különösen részletesen foglalkozott a tbc háborús elváltozásaival, a kor, nem, foglalkozás stb. szerint való részletekkel;

a hajótörésekről (pl. Norvégia statisztikája alapján) külön grafikonok bemutatása útján szólt;

4. a természetes szaporodás típusait előadó az államok politikai magatartásának csoportjai (angolszász és orosz győzők, legyőzöttek, német megszállás alá került volt szövetséges államok, semlegesek és tengerentúli latin-amerikai államok) szerint részletezte;

5. a külső vándormozgalomban a kivándorlás háborús megszűnésén kívül a háborús tömeges határátlépések jellegzetes alakulásait, a katonai meneteléseket, a meneküléseket, a munkaszolgálatosokat és a hadifoglyokat említette;
a munkaszolgálatosok külön csoportja az izrealitáké;
míg a magyar zsidóságnak nem egészen fele (220 000), addig Lengyelországból 3 400 000 főnyi zsidóság pusztult el Németországban;
6. a tényleges szaporodásra a háború a békés időszak után a korpipiramis elváltozásával is hat, nemcsak a vérvesztesség útján;
rohamosabbá teszi a születési arány csökkenésének trendjében látható esést, ami úgy tetszik, mintha az a háborús eltorzulás után úgy folytatódna, mintha nem is lett volna háború.

Előadó két ponton is megkísérelte kijavítani a Népszövetség kiadásában megjelent azt a statisztikai kiadványt, mely Európa népességének 1940—70 közötti jövő alakulásáról szól: 1. a tekintetben, mert a jóslások nem vehették tekintetbe a második világháború vérvesztéseit stb., 2. a tekintetben, mert Magyarországot szaporodásra képtelen, telített államnak tartják s 1970-re is csak 9 330 ezer népességűnek jósolják. Előadó úgy véli, hogyha a 300 000 orosz hadifogoly hazajönne, ma 9,1 milliós népességünk máris 9,4 millió lesz; 1970-ig népünk megelőző békés 5—6%-os természetes szaporodásával a 10 millió fölé, sőt a 11 millió közelébe emelkedhetik.

Schneller Károly elnök a Szakosztály és a Csoport nevében őszinte köszönetet mondott a rendkívül nagy anyaggyűjtő tevékenységről és áttekintő képességről tanúskodó s előadó eddigi nagy munkásságának értékét minden tekintetben igazoló tanulmány bemutatásáért. Majd bejelentette, hogy a Szakosztály és a Csoport őszi ülésén folytatni kívánja munkásságát a magyar népesedés problémáinak minél tüzetesebb feltárása céljából.

Dr. Schneller Károly
elnök

Dr. Thirring Lajos
titkár

IRODALOM

KÖNYVEK

BIANCHI, S.—McARTHUR, E.: *Family Disruption and Economic Hardship: The Short-Run Picture for Children*. (A család szétszakadása és a gazdasági nehézségek: a gyermekek jólétére gyakorolt rövid távú hatások vizsgálata.) Current Population Reports. Household Economic Studies Ser. P-70. No. 23. U.S. Government Printing Office, 1991. Washington. 32 p.

A tanulmány a családok szétválásának hatását elemzi, rövid távon a gyermekek anyagi jólétére a SIPP panelvizsgálat 1984-es adatainak felhasználásával. Az USA-ban is egyre magasabb azoknak a gyermekeknek a száma, akik — a válások, a különélések, illetve a házasságon kívüli születések következtében — egyszerűs családban nőnek fel, s ez későbbi életük alakulására is döntő hatással van. Különösen fontos tehát a családstruktúra változásának az anyagi következményeit megvizsgálni. A könyvben ismertetett vizsgálat főleg olyan egyszerűs családokra vonatkozik, ahol az apa kiválásával a családi kötelekből a gyermekek az egyedülálló anyával élnek tovább. A négy hónapig tartó felmérés során a mintául kiválasztott családokkal nyolc interjú készül, s ezek alapján regisztrálják a családi állapotban, illetőleg ennek hatására a jövedelemben bekövetkezett változásokat. Az interjúk 1986 elején készültek. A vizsgálat kezdetén, a minta kiválasztásakor a gyermekek 71,1%-a élt együtt mindkét szülővel. A minta kiválasztásától az utolsó interjú készítéséig az eredetileg a szülőkkel élő gyermekek 5,6%-ánál az apa elhagyta a családot. 24,4%-a a gyermekeknek élt olyan háztartásban, amelyben az anya állandóan, de az apa nem mindig volt jelen, s csak kis részük, 2,7% élt kizárólag az apával, 1,8%-uk pedig egyik szülővel sem. A vizsgálat kezdetén a fehér gyermekek nagy többsége (84,1%) élt a szülőkkel együtt, míg a fekete gyermekeknek csak fele (50,9%). A spanyol származásúak aránya e kettő közötti (66,9%).

A megfigyelt családok havi átlagos jövedelme a vizsgált időszak alatt 2453\$-ról 2622\$-ra nőtt, ez fejenként 575\$, ill. 610\$-t jelent. A szegénységi szint alatti családok aránya 21,4%-ról 18,8%-ra módosult. A mindkét szülővel együtt élő gyermekekre jutó átlagos jövedelem havi 3060\$ volt, szemben az egy gyermekre jutó 1815\$-ral azokban a családokban, ahol az apa eltávozott. Az egyedülálló anyák családjában ez az összeg 1176\$ és 2506\$ olyan családokban, ahol az anya időközben férjhez ment vagy élettársi kapcsolatot létesített.

A gyermekekre jutó jövedelem tekintetében számottevő különbséget lehet felfedezni az egyedülálló anyák két alcsoportjában, aszerint, hogy ezek a családok részesülnek-e gyermekek után járó szociális támogatásban, amely lehet élelmiszerutalvány vagy pénzsegély, s ezt a felmérés során a gazdasági jólét változásainak számításában később figyelembe veszik. Az apa távozásával kapcsolatos jövedelemcsökkenés becslése a következő eredményekhez vezetett: a család havi jövedelme 2435\$-ról 1543\$-ra, fejenként 21%-kal csökkent. A szegénységi szint alatt élők aránya a korábbi 18,8%-ról 35,5%-ra nőtt.

A család felbomlásának hatása a nők munkaerőpiaci részvételét is érzékenyen befolyásolja, mint az a felmérés adataiból kiderült. Az apa távozását követően azoknak a gyermekeknek az aránya, akiknek teljes munkaidőben dolgozik az édesanyja 33,4%-ról 41,2%-ra nőtt, míg azok aránya, akiké egyáltalán nem dolgozott, 43,4%-ról 31,0%-ra csökkent. A családtámogatásban részesülők aránya a válást vagy különélést követő időszakban jelentős emelkedést mutat; 15,7%-ról 43,5%-ra nőtt. Azoknak a gyermekeknek az aránya, akiknek anyja segélyben részesült, több mint kétszeresére (9,0%-ról 18,2%-ra) emelkedett, s az élelmiszerutalványban részesülőkké 9,5%-ról 26,6%-ra.

Az anyák munkaerőpiaci részvétele mellett érdekes következtetésekre jutnak a szerzők az apákat illetően. A mintában szereplő apák foglalkozási viszonyát megvizsgálva azt találták, hogy a teljes, kétszülős családban élő gyermekek apja az esetek 81 százalékában stabil, teljes munkaidős, rendszeres elfoglaltságot jelentő állással rendelkezett, míg a vizsgálat időtartama alatt családjukat elhagyó apák esetében ez csak 67%-os arányban fordult elő. Ez azt jelenti, hogy a családjukat elhagyó apáknak a munkahelyhez való ragaszkodása is gyengébb, illetőleg a munkaviszonnyal kapcsolatos bizonytalanságok a családi élet zavaraira is hatással vannak, vagy épp ezek okozzák a családok felbomlását. Az apa által biztosított jövedelem a stabil családokban mintegy 31 százalékkal volt nagyobb a megfigyelt periódus során, mint a felbomlott családokban (az apa távozása előtt). A tanulmány a továbbiakban a családok felbomlásának a gyermekek gazdasági jólétére gyakorolt hatását elemzi. Részletesen megvizsgálják a szülők különválása előtti és utáni gazdasági helyzetet és a gyermekekre jutó jövedelmek alakulását. A család felbomlása utáni négy hónapos rövid időszakban is jelentős változások figyelhetők meg e téren. Mivel az apák távozásával a családi jövedelemmel együtt a családnagyság is csökken, e változás nyomán követeése komplex elemzést igényel. Ennek részletes ismertetése a Függelékben található. A közölt adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az egy főre jutó jövedelem 21%-kal, míg a jövedelem és a szükségletek aránya valamivel jobban (26%-kal) csökkent a válást követően. A legnagyobb mértékben azoknak a gyermekeknek az életszínvonala csökkent, ahol az anya a válást követően nem talált új férjet vagy élettársat. Itt az apa távozását követően az egy főre jutó jövedelem az együttélés idején mért értéknek csak 74%-a, szemben az összes vizsgált család esetében észlelt 83%-kal. A családi jövedelemszint még ennél is drasztikusabban csökkent: a teljesen egyedülálló anyák családi jövedelme az apa távozását megelőzőnek csak 59%-a, míg az összes családoké 69–70% volt a vizsgálat végén. Az anya személyes jövedelme viszont a szétválást megelőző értékhez képest kismértékű növekedést mutat, részben a kényszerű munkavállalás következtében, részint a családtámogatásokból kifolyólag. A rövid távú vizsgálat adatai azt mutatják, hogy a családtámogatási rendszer viszonylag gyorsan biztosítja az egyedül maradókat számára a nélkülözhetetlen jövedelemkiegészítést vagy pénz, vagy élelmiszerutalvány formájában.

Összefoglalva az eredményeket a szerzők megállapítják, hogy az elvált vagy egyszülős családokban élő gyermekek anyagi jóléte számottevően csökkent már a szétválás utáni első négy hónap során, és ezt a jövedelemkiegészítések csak részben ellensúlyozhatják. Összehasonlítva a teljes családban élőkkel, valószínűnek látszik az összefüggés az apák munkahelyi-foglalkozási helyzetének bizonytalansága, kisebb jövedelme és a családfelbomlás között.

N.Zs.

FOLYÓIRATCIKKEK

PAGANETTO, L.—QUINIERI, B.—ROSATI, F.C.: *Some macroeconomic effects of demographic trends in Italy.* (A demográfiai trendek makrogazdasági hatásai Olaszországban.) *Rivista di Politica Economica*, LXXX, 1990/10. 143—167. p.

A népesség-előrejelzések szerint általában a népesség száma csökken, egyben további fokozatos előregedése várható. Csökken a termékenység aránya, növekszik a várható élettartam. Mindezeknek a demográfiai jelenségeknek makrogazdasági hatásai vannak valamennyi fejlett országban, így Olaszországban is. Ilyen hatások jelentkezése

várható pl. a megtakarítások, a munkaerő-kínálat, a kormányzati kiadások és a bevételek terén a következő évtizedekben. A jelen tanulmány a hatások mennyiségi elemének a meghatározását kísérel meg, amikor is a számszerűsítés matematikai bemutatására is sor kerül. Ennek lényege az élettartam idejére számított haszonfüggvény diszkontált értékének a maximálásában áll; a népesség előregedését pedig a népesség korösszetételének a változása határozza meg. Végül a parametrizált modell szimulációjára is sor kerül.

A népesség öregedési folyamatában részben a fiatalabb korosztályok csökkenése, részben a közepes életkorú korosztályok létszámnövekedése játszik szerepet. Ennek a folyamatnak elsősorban a lakossági megtakarításokra és a munkaerő-kínálatra, vagyis: a népesség fokozódó előregedésének megfelelően hosszú távon belül a munkaerő-utánpótlásra gyakorolt hatása várható, a demográfiai átmenet különböző fázisaiban tapasztalható intenzitásnak megfelelően.

A demográfiai átmenet első fázisában az életciklus alatti megtakarításoknak, vagyis a vagyonnak Olaszországban 15 százalékos növekedésével, a munkaerő-kínálatnak 5 százalékos emelkedésével lehet számolni. Ez utóbbival annak következtében, hogy a 2008. évben várható az 1960-as évek kimagasló termékenysége idején született generációnak az életciklus középső szakaszába való lépése; ezzel pedig mind a vagyon növekedése, mind a munkavállalási készség növekedése együtt jár. Általában tapasztalati tény, hogy a megtakarítások profilja a 45. életév elérése után erősen megváltozik.

A kép jelentős mértékben módosul a demográfiai átmenet második fázisának elérésekor, amikor is mind a megtakarítási hányad, mind a munkaerő-kínálat csökken az életkor emelkedésének megfelelően, sőt a korábbi életciklus alatt felhalmozódott vagyon — az első fázisban megfigyelhető emelkedést követően — visszaesik, esetleg az eredeti színvonal alá.

A népességszám és a lakossági fogyasztás közötti kapcsolat nyilvánvaló, emellett azonban a közösségi fogyasztás változása terén végbemenő események is megfigyelhetők. Nem is vitatható, hogy a demográfiai hatások itt éppen olyan szükségszerűen érvényesülnek, mint a lakossági fogyasztás területén. A szerzők előrejelzése szerint ennek minimuma a 2038. év táján várható, és ennek hatásai továbbgyűrűznek a kamatláb-alakulásra, az egyes piaci tényezők változására, pénzügypolitikai változásokra. A megtakarítási elaszticitás természetesen az életkorral együtt szintén csökken.

Ny.Zs.

LAMPERT, H.: *Die soziale Komponente im vereinten Deutschland*. (A társadalmi komponens az egyesült Németországban. Megfontolások a jövőbeli össznémet társadalompolitikával kapcsolatban.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 16. 1990/3—4. 397—405. p.

Milyen legyen az össznémet szociálpolitika a két német állam egyesülése után? Bár ezen a téren az NSZK rendező elvei, céljai, eszközei és szervezeti struktúrája az egyesült Németország számára is irányadók, a munkavédelem, az egészségügy, a lakásügy, a képzés és a családpolitika terén többé-kevésbé nyitott kérdések is maradtak.

Úgy tűnik azonban, hogy a fennmaradó kérdések az NSZK részéről megválaszolhatók. Ott ugyanis nyegyenéves fejlődés eredményeképpen sikerült olyan társadalmi biztonsági rendszert létrehozni, amely egyrészt megfelel az alkotmánynak, másodsorban: politikailag nem sem esik kifogás alá, végül pedig már bebizonyította életképességét az 1974 utáni nagy munkanélküliség idején, és az azt követő időszakban, amikor sikerült a jólét, az egyén alapvető jogai, a társadalmi biztonság, igazságosság és társadalmi béke többszörös célkitűzéseit megvalósítani. Ami más szóval azt is jelenti, hogy

a rendszer nemzetközi összehasonlításban is megálta a helyét. Az NDK-ban ugyanakkor a szociálpolitika más célkitűzéseket követett. A marxizmus-leninizmus alapján, amely elsősorban az embernek a munkához való jogát és munkakötelezettségét hangsúlyozta, a foglalkoztatottság növelésére fektették a súlyt; ennek megfelelően növelték a bölcsődék, óvodák számát, a női munkaerő-foglalkoztatottságot; ennek megfelelően termelés- és gazdasági növekedés-orientált családi és egészségügyi politikát kívántak megvalósítani. A nyugdíjasokat magában foglaló társadalmi réteg életszínvonala legfeljebb a létminimum szintjén maradt. Ugyanakkor az elért eredmények nem egy szociálpolitikust indítottak arra a követelésre, hogy a társadalmi biztonság bizonyos elemeit, egyes alapjogokat iktassanak be az alkotmányba (így a munkához, a továbbképzéshez, a pihenéshez és a szabadidőhöz való jogot).

Egy bizonyos: mindenképpen egységes társadalompolitikai intézkedések meghozatalára van szükség. Ennek elvei eddig a következőkben látszottak kikristályosodni:

1. A volt NDK munkajogi és társadalombiztosítási jogszabályai közül nyilvánvalóan ki kell küszöbölni azokat, amelyek a munkaerő állami irányítását, a bérek központi megállapítását, az alapanyagok, egyes fogyasztási cikkek vagy szolgáltatások állami támogatását szolgálták.

2. Az árrendszernek a piacgazdálkodás következményeihez kell alkalmazkodni. Érthető, hogy ez sok nyugtalanságot eredményez a volt NDK területén, mert a háztartási fogyasztás 30%-a központilag támogatott árucikkekre esett. Az ártámogatást így jövedelemtámogatással kellett felcserélni, és elő kellett mozdítani a vállalászási lehetőségeket, a privatizációt.

3. Különleges intézkedésekre van szükség a munkavédelem, a bérek, a felmondás és az elbocsátások, a baleseti és betegségbiztosítás, valamint a családpolitika területén. A Német Köztársaság új tartományai mindenben számíthatnak az egykori NSZK segítségére.

Ny.Zs.

RUTKEVICS, M.H.: *Obosztrienie nacional'nuh otosenij v SZSZSZR.* (A nemzetiségi viszonyok kiéleződése a Szovjetunióban.) Szociológiai és Szociológiai Iszledovanija, 1991/1. 27–39. p.

A szerző az 1989. évi népszámlálás eredményeit három korábbi (1959., 1970. és 1979. évi) népszámlálás nemzetiségekkel kapcsolatos adataival hasonlítja össze a következő három szempont figyelembevételével: 1. a Szovjetunió nemzetiségi összetételének változása, a nemzetiségek közötti viszony módosulásának okai és következményei; 2. a legutóbbi szovjetunióbeli népszámlálás során előtérbe került a vándorlás vizsgálata, melynek eredményei lehetővé teszik a nemzetiségi sűrűdésekről és következményeiről alkotott vélemények felülvizsgálatát; 3. a négy népszámlálás eredményeinek összehasonlító elemzésével kimutatható az orosz nyelvűnek mint a nemzetiségek közötti kommunikáció eszközének elterjedtsége.

A tanulmány egyharmad része arra a kérdésre keres választ, hogy miként alakult ki a nemzetiségi viszonyok jelenlegi válsága. A szerző véleménye szerint a nem sokkal 1989 januárja előtt kiéleződött nemzetiségi kapcsolatok még nem jutottak el tetőpontjukra. Az azóta eltelt 2,5 évben 600 ezer fő hagyta el állandó lakóhelyét, 4648 programot hajtottak végre, amelyekben 946 fő lelte halálát és 8652-en sebesültek meg. Az egymással kölcsönhatásban levő gazdasági, politikai és kulturális folyamatok differenciálódása és integrálódása e soknemzetiségű országban akaratlanul is "nemzetiségi" jelleget öltenek. Napjainkra a nemzetiségi-állami struktúra fejlődési különbségei eljutottak ahhoz a ponthoz, amikor a differenciálódás a Szövetség széteséséhez vezet.

A népeségreprodukció és a nemzetiségi viszonyok problémáit tekinti át a tanulmány hátralevő része. A Szovjetunióba tömörült népek 1917 előtt a történelmi fejlődés és ezért a népeségreprodukciós görbe különböző szakaszaiban helyezkedtek el. Az elmúlt hét évtizedben igen sok változás történt, de az egyes nemzetiségek demográfiai magatartásának különbségei akkorák, hogy a Szovjetunióra számított átlagnak igen alacsony magyarázó értéke van.

A szerző a demográfiai átmenet egyes szakaszainak ismertetése után megállapítja, hogy a Szovjetunió nemzetiségei jelenleg a demográfiai átmenet második, illetve a depopulációval fenyegető harmadik szakaszában vannak. A szerző bemutatja a hat csoportba sorolt szovjetunióbeli nemzetiségek 1959 és 1989 közötti népességszámát, valamint a népszámlások közötti népességnövekedés ütemét. A vizsgált három időszakban a növekedési ütem minden nemzetiségcsoportban csökkent: az orosz, ukrán, belorusz népesség esetében az 1959–1969 közötti 12,27 százalékos növekedés 1979–1988 között 5,38 százalékra mérséklődött, a litván, lett, észt népesség megfelelő mutatói 8,21 és 4,60 százalék, míg a közép-ázsiai népek esetében 52,20 és 35,75 százalék. A népességnövekedés fenti alakulásával az orosz, ukrán, belorusz népességcsoport aránya 1959 és 1989 között 76,28-ról 69,7 százalékra változott, a baltikumi népességcsoport aránya 2,26-ról 1,94 százalékra csökkent, míg a közép-ázsiai népességcsoportnak a Szovjetunió össznépségszámához viszonyított aránya 4,58-ról 9,31 százalékra emelkedett a vizsgált időszakban.

A fentiekén kívül a tanulmány további része áttekinti az egyes népességcsoportok évi növekedési ütemét és a vándorlási kérdéseket. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy — a Szovjetunió többi régiójánál jóval később és gyökeresen más történelmi körülmények között — Közép-Ázsiában a demográfiai robbanás jelei mutatkoznak.

A szerző arra a következtetésre jut, hogy a népeségfejlődésben rejlő különbségek magukban hordozzák a nemzetiségi viszonyok válságának előfeltételeit.

P.K.

HOEM, J.M.: Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden. (Szociálpolitika és a termékenység jelenlegi változása Svédországban.) *Population and Development Review*, 1990/4. 735–748. p.

Svédországban, a többi fejlett ipari országhoz hasonlóan, a teljes termékenység ráta csökkenése megállt az 1970-es évek végén, majd az 1980-as évek közepén növekedésnek indult. A termékenységi ráta csökkenése azonban itt nem volt olyan mértékű, mint számos más európai országban (pl. NSZK, Svájc, Olaszország és Ausztria), legalacsonyabb értéke 1,6 volt (1978 és 1983), 1989-ben folyamatos növekedés után elérte a 2,02-es értéket és 1990-ben már meghaladta az utánpótlási szintet.

A korszpecifikus termékenységi ráták alakulása azt mutatja, hogy az 1970-es évek végétől a 25 éves és annál idősebb nők termékenysége jobban növekedett, mint a 20–24 éveseké. 1989-ben a harmincas éveik elején járó nők termékenysége valamivel magasabb volt, mint a huszas éveik elején járóké. Ez igen szembevetendő változás az 1970-es években kialakult helyzethez képest, amikor a fiatalabb korcsoport termékenységi szintje kétszerese volt az idősebb korcsoporténak. Jelentősen kitolódott a nők gyermekvállalási életkora is. Az 1950-es és 1960-as években először szülő nők átlagéletkora 24 év, míg az 1980 körül először szülő, 1959–1962-es kohorsz átlagéletkora 27 év volt. A második és harmadik gyermek szülésére vonatkozó vizsgálatok hasonló irányzatot mutatnak az anya életkorát illetően.

A szerző véleménye szerint a jelenlegi demográfiai folyamatok népesedéspolitikai szempontból kedvező alakulása részben a sikeres svéd szociálpolitikának tulajdonítható. A svéd nők rekordmagas és folyamatosan emelkedő munkaerőpiaci részvétele a viszonylag magas és általánosan növekvő termékenységgel együtt egyedülálló jelenség a hasonló fejlettségű országok között. A bevezetett szociálpolitikai intézkedésekkel, mint az állami gyermekgondozó intézetek szolgáltatásainak kibővítése, a szülők rész munkaidős foglalkoztatásának megoldása, a fizetett gyermekgondozási szabadság időtartamának meghosszabbítása, sikeresen ellensúlyozták a nők fokozott munkavállalása következtében a családra háruló terheket. A fenti szociálpolitikai irányzatot a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök változása kísérte. A szülői felelősséget hirdető állami kampányok és a fiatalok körében népszerűvé vált, "önmegvalósítás" és "jó élet" jelszavú eszmék a későbbi gyermekvállalás irányába hatottak.

A tanulmány szerzője külön fejezetben vizsgálja a jövedelemkompenzáció változásának a gyermekvállalásra gyakorolt hatását. A szülés előtt meghatározott ideig tartó munkaviszonyból származó jövedelemre épülő kompenzáció következtében a nők nagy része két szülés között ismét munkába állt. Azonban már az 1970-es években gyakorlattá vált, hogy az egy gyermek után járó juttatást a hivatalos gyermekgondozási időn túl még hat hónapig fizették. Ennek megfelelően 1974-ben azonos jövedelemtérítés mellett 12 hónapot tölthetett otthon gyermekével a szülő, amit a gyakorlatban beteggondozási szabadsággal vagy kumulált fizetett szabadsággal maximum 15 hónapig lehetett meghosszabbítani. A törvényes gyermekgondozási szabadság a következő években folyamatosan növekedett, így azonos jövedelemtérítés mellett 1979-ben 15 hónapot, 1980-ban 20 hónapot, 1986-ban pedig már 30 hónapot (és ezen túl a pótlólagos szabadságok) tölthetett otthon a szülő gyermekével. A két éves vagy annál hosszabb fizetett gyermekgondozási szabadság lehetővé tette két gyermek vállalását a kedvező anyagi juttatás kihasználása mellett. Amennyiben a törvényes gondozási idő lejártával az anya első gyermeke ellátása mellett rész munkaidős munkavállalásra kényszerül, a következő gyermek születése után már a rész munkaidős fizetése után járó, kedvezőtlenebb kompenzációban részesül. Így a svéd házaspárok rövid távon motiváltak a következő gyermek vállalásának előrehozatalában. Az 1980-as években ennek megfelelően emelkedett az előző gyermek egy vagy két éves kora szerinti születési ráta.

A szerző összegzőként megállapítja, hogy bár a kétévenkénti gyermekszülés rövid távú jövedelmi előnyei ellenére kedvezőtlenül érinti a nők hosszú távú munkahelyi előmenetelét, a svéd párok jelentős részénél a gyermekvállalási preferenciák előnyt élveznek a nők foglalkozási kilátásaival szemben.

P.J.

RINDFUSS, R.R.—VANDENHEUVEL, A.: *Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single?* (Együttélés: A házasság előjele vagy az egyedülélés alternatívája?) *Population and Development Review*, 1990/4. 703—726. p.

Az együttélés az 1960-as évektől népszerűvé vált és az elmúlt 25 év során az első helyre előrelépett házasságon kívüli férfi-nő kapcsolatforma az USA-ban. A legutóbbi család- és háztartásstatisztikai felmérések szerint a fiatalabb generáció tagjainak majdnem a fele kipróbálta az együttélés életformáját. Ez idáig a szociológiai és demográfiai szakirodalomban a házasság és az együttélés jellemzőinek összehasonlítása volt előtérben, magát az együttélés fogalmát mint a házasság szokásos jogi szankciók nélküli formáját, vagy mint az udvarlás utolsó szakaszát, a "jegyeség" egy típusát határozták meg. Mivel a tanulmány szerzői az együttélések elterjedésének okát a nem házások

együttjárás és szexuális magatartásának történelmi változásában látják, melynek gyökere az egyén szerepének előtérbe kerülése a nyugati ideológiákban, így az együttélés természetének tökéletesebb megismerése érdekében jellemzőit mind a házassággal, mind az egyedüléléssel összehasonlították. Az adatok forrása az 1972-es középiskolai osztályok nemzeti longitudinális felmérése. Az első interjúk 1972 tavaszán készültek utolsó éves hallgatókkal, a következőket 1973, 1974, 1976 és 1979 őszén, majd 1986 tavaszán-nyarán készítették nem házas vagy első házasságban élő, az utolsó felméréskor 31–32 éves fehér nőkkel és férfiakkal.

Az összehasonlítás első szempontjai a gyermekvállalási és házassági tervek voltak. A gyermekvállalás tekintetében az együttélők állásfoglalása egyértelműen az egyedülállókéhoz állt közelebb: 9–15%-uk tervezett gyermeket két éven belül, míg az egyedülállók 3–8%-a, a házasok 40–52%-a. A házassági tervekre vonatkozó kérdésekre adott válaszok és a tényleges családi állapot változás alapján az egyedülállók rövid távú házasodási szándékai és az együttélések alakulása teljesen függetlennek mutatkozott egymástól. Az együttélőknek azonban 26–44%-a, míg az egyedülállók csak 12–16%-a tervezett házasságot az elkövetkező 12 hónapon belül. Ebben a vonatkozásban az együttélés valóban a házassághoz vezető utolsó lépcsőfoknak tűnik, bár a vizsgálatban szereplők több mint fele egyáltalán nem gondolt házasságkötésre. A tanulmányi és foglalkozási lehetőségek összehasonlítása alapján az együttélők az egyedülállókhöz hasonló vonásokat mutattak. Az előzetes feltevéseknek megfelelően az egyedülállók vettek részt legnagyobb arányban a felsőoktatásban és az együttélők tudták jobban összeegyeztetni tanulmányaikat a magánéletben vállalt szerepükkel a fiatal házasokkal szemben. A foglalkozási lehetőségek tekintetében a tanulmányaikat nem folytatók és állandó munkahellyel nem rendelkezők arányát vizsgálták. A nemi szerepek ma is jellemző hagyományos megosztása következtében az e csoportba tartozó nők nagyrésze valószínűleg háztartásbeli, míg a férfiak inkább munkanélküliek. A családfenntartó szerepnek megfelelően a nők férfiak aránya a legkisebb a fenti csoportban, míg a nőtlen és együttélő férfiak aránya magasabb és egymáshoz közeli. A nőknél fordított előjelű, de hasonló arányok jellemzőek.

A pénzügyi különbségek logisztikus regressziós modellel való vizsgálata alapján a szerzők jelentős eltéréseket tapasztaltak az együttélők és a házasok anyagi helyzete és függetlensége tekintetében, míg e vonatkozásban az együttélők és az egyedülállók között 1976-ban mutatkozó kisebb mértékű eltérés 1979-ben már statisztikailag elhanyagolható volt.

A fenti vizsgálati eredmények és az együttélők saját helyzetükre vonatkozó véleménye alapján a szerzők az együttélést mint az egyedülélés konvencionális formájának alternatíváját tekintik, népeszerűségét az individualizmusnak a házasság és a család intézményének hanyatlásához viszonyított előretörésének tulajdonítják.

P.J.

SECCOMBE, K.: *Assessing the costs and benefits of children: gender comparisons among childfree husbands and wives.* (A gyermekek előnyeinek és hátrányainak felbecslése: nemek szerinti összehasonlítás gyermektelen férjek és feleségek körében.) *Journal of Marriage and the Family*, 1991/1. 191–202. p.

Az elmúlt évtizedekben a gyermekvállaláshoz kapcsolódó értékrend jelentős változáson ment keresztül. Ma már annak eldöntése, hogy egy házaspárnak legyen vagy ne legyen gyermeke sokkal inkább attól függ, hogyan értékeli a várható előnyeit és hátrányait; a gyermekvállalás nem a házassággal járó kötelezettség. Mivel a férfiak és nők szerepe a családban, viszonyuk a gyermekneveléshez általában eltérő, feltételez-

hető, hogy nem egyformán ítélik meg a gyermek anyagi, hasznossági, érzelmi kihatását életükre. Másrészt a különböző társadalmi-gazdasági csoportokban várhatóan szintén nem egyforma ez a fajta értékrend. Ezekből a hipotézisekből indult ki a szerző, amikor tanulmányában azt vizsgálta, hogy szülőképes korban lévő házaspárok, de gyermektelen nők és férfiak hogyan vélekednek a gyermekkel járó előnyökről és hátrányokról. Az elemzés háromfajta statisztikai módszerrel történt: leíró statisztikákkal, faktoranalízissel és regresszió-elemzéssel. A eredmények nem igazolják azt az általánosan elterjedt hipotézist, miszerint a nők gyerekpártibbak, mint a férfiak, sőt ez utóbbiak mind társadalmi szinten, mind pedig saját terveik vonatkozásában fontosabbnak tartják a gyermekeket, mint nőtársaik. Nem igazolódt be az a feltevés sem, hogy a magasabb társadalmi-gazdasági státuszú nők nagyobb súlyt helyeznének az anyagi és a haszonlehetőségi hátrányokra, illetve kevésbé tartanák fontosnak az előnyöket, mint az alacsonyabb kategóriákba tartozók. Kivételt képeznek ez alól az eltartott nők, akik a haszonlehetőségi hátrányokat szignifikánsan kevésbé tartják fontosnak, mint fizetett munkával rendelkező társaik. A férfiak vonatkozásában azt találta a szerző, hogy a magas presztízsű állással rendelkezők között ritkábban fordul elő, hogy akár a gyermekkel járó haszonlehetőségi, akár az anyagi megterhelést nagyon fontosnak ítélik. A nők nemi szerep szerinti orientációja sem igazolta a hipotézist a várt előnyök és hátrányok megítélésében, mivel a hagyományos beállítottságú nők az anyagi hátrányokat nagyobbra becsülik, mint az ebben a tekintetben modernebb gondolkodásúak. Férfiak esetében a hagyományos beállítottságúak többre értékelték a gyermekkel járó előnyöket, mint a nem tradicionális orientáltságúak.

A tanulmány túl a konkrét eredményeken egyéb tanulságokkal is szolgál a szakembereknek. Nem szabad összevontan kezelni az anyagi és a haszonlehetőségi előnyöket és hátrányokat, mivel arról nem egyformán vélekednek a megkérdezettek. Az ilyenfajta vizsgálatokat ki kell terjeszteni a férfiakra is, hiszen a nemi különbségek ebben a vonatkozásban is léteznek. Továbbá meg kell különböztetni a valóban gyermekteleneket azoktól, akik csak későbbre halasztják a gyermekvállalást.

G.É.

GARTNER, R.: Family structure, welfare spending, and child homicide in developed democracies. (Családstruktúra, jóléti kiadások és gyermekgyilkosság a fejlett demokráciákban.) Journal of Marriage and the Family, 1991/1. 231–240. p.

A családok bizonyos fajta struktúrái növelik annak esélyét, hogy az ott élő gyermekek ellen valamilyen erőszakos bűncselekményt kövessenek el, beleértve a gyilkosságot is. Az elmúlt mintegy három évtizedben a fejlett országokban figyelemre méltó változás ment végbe mind a családstruktúrában, mind pedig az erőszakos bűncselekményekben. 1965 és 1980 között 37%-kal nőtt az 1–4 éves gyermekek ellen elkövetett gyilkosságok arányszáma, s a növekedés üteme az utolsó öt évben különösen felgyorsult. Ezzel szemben viszont a csecsemőgyilkosságok arányszáma hasonló mértékben csökkent. A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy társadalmi szinten a családstruktúrák eltérő megoszlása tehető-e felelőssé azért, hogy a különböző országokban a csecsemő- és gyermekgyilkosságok arányai másként alakulnak. A szerző 17 ország adatait vizsgálta 1965-től. A családok veszélyeztetettsége országos szinten négy változó szerint lett meghatározva: a házasságon kívül született gyermekek aránya, a tizenéves korú nők által szült gyermekek aránya, a 100 15–45 éves nőre jutó 5 éven aluli gyermekek száma és a nyers válási arány alapján. A vizsgált országokban 1965 óta több, mint kétszeresére növekedett a válások nyers arányszáma, és ugyanilyen változás figyelhető meg a nem házasságon születettek arányszáma vonatkozásában is. 14%-kal csökkent

viszont a serdülő lányok szüleiének hányada. Az adatok elemzése részint leíró statisztikákkal történt, részint pedig többváltozós regresszióelemzéssel. Az eredmények azt mutatják, hogy a család összetételének azok a jellemzői, amelyek egyéni és szűkebb környezeti szinten felelősek a gyermekekkel szembeni visszaélésekért és gyilkosságokért, egyben társadalmi szinten is összefüggnek az 1–4 éves gyermekek, kisebb mértékben a csecsemők kárára elkövetett gyilkosságokkal. A családstruktúra jellemzői közül a serdülőkorú anyák aránya mutatja a legkövetkezetesebb kapcsolatot a gyermekgyilkossági arányszámokkal. A fokozott mértékben veszélyeztetett családok, valamint a női munkavállalás magas gyakorisága növeli mind a csecsemő-, mind pedig a gyermekgyilkosságok arányát. Különösen azokban az országokban, ahol a társadalmi jóléti kiadások alacsonyabbak. Sőt, feltételezhető, hogy a családstruktúrának tulajdonított kedvezőtlen hatás egy része is valójában a jóléti források hiányának következménye, mivel azokban az országokban, ahol magasabb összeget költenek jóléti célokra, a családok veszélyeztettségének szerepe kisebb. Ez a hatás lehet közvetlen is oly módon, hogy a hátrányosabb helyzetben lévő családok segílyt kapnak, de közvetett befolyása is lehet minden családra kiterjedően. Azonban a szerző által feldolgozott adatok nem teszik lehetővé, hogy megkülönböztessük a különböző szintű hatásokat.

G.É.

BODROVA, V.: *Obszecsztvennoe mnenie o razvodah*. (Vélemények a válásokról.) Vesznik Sztatisztiki, 1991/5. 14–19. p.

Az Össz-szövetségi Közvélemény-kutató Központ 1990 áprilisában Oroszország, Ukrajna, Grúzia, Kazahsztán, Üzbegisztán és Észtország összesen 32 városában és 13 községében 2515 felnőtt lakos válassal kapcsolatos véleményét kérdezte meg. A szerző e közvélemény-kutatás eredményeit foglalja össze.

A házasság minden áron történő fenntartását minden ötödik megkérdezett elutasítja, ugyanakkor a katolikusok 39, a muzulmánok 34 százaléka egyetért a fenti véleménnyel. A pravoszlávok a katolikusoknál 1,5-szer, a nem vallásosak pedig 2,8-szer ritkábban helyeslik ezt a kijelentést. A fiatalabbak (30–39 évesek) 12 százaléka ért egyet a házasság feltétel nélküli fenntartásával, míg az idősebbek (50–54, illetve a 60 évesek és idősebbek) csupán 6 százaléka. A városlakók feleakkora arányban helyeslik a fenti véleményt, mint a községekben lakók. Területi szempontból a vélemények két pólusán Észtország és Grúzia helyezkedik el, ahol a megkérdezettek 3, illetve 38 százaléka azonosult ezzel a kijelentéssel.

A minden esetben el lehet válni kijelentéssel kapcsolatban leginkább családi állapot szerint oszlottak meg a vélemények. A megkérdezettek kétötöd része azonosult azzal a nézettel, hogy csak a család tényleges széthullása esetén szabad elválni, a válaszadók egyharmada a válás konkrét helyzetétől függő megítélésével ért egyet. A katolikusoknak csupán 11 százaléka bizonyult ennyire engedékenynek.

A válásért felelősnek a megkérdezettek negyztizede magukat a házastársakat tartja, és a válaszadóknak csupán 13 százaléka hangsúlyozta a külső körülmények meghatározó szerepét. A megkérdezettek 59 százaléka mindkét házastársat azonos mértékben hibáztatja.

A házasságfelbomlás kiváltó tényezőiről a megkérdezettek véleményei társadalmi-demográfiai jellemzők szerint igen különbözők. A nők kétötöde az alkohol- és kábító-szer-fogyasztást tartja a válások kiváltó tényezőjének. Második leggyakrabban említett tényező a rokon beavatkozás (17%). A válás társadalmi-gazdasági okai között főként az önálló lakás hiánya, a család létbizonytalansága és a tartós különélés szerepel. A

gyermektelenséget minden tizedik, sőt a 20–24 évesek köréből minden ötödik megkérdezett a házasságfelbomlás fontos tényezőjének tartja.

A válást akadályozó tényezőkről a megkérdezettek egyharmada úgy vélekedett, hogy ilyen tényezők nincsenek, míg szintén egyharmaduk a gyermekeknek a szülők válása utáni elhelyezését sorolja ezek közé. További nehezítő körülmény lehet a lakás és berendezéseinek, felszereléseinek válás utáni megosztása, és végül, de nem utolsósorban az, ha az egyik házastárs nem akar válni. A válaszadók fele jónak, megfelelőnek tartja a jelenleg érvényes válási törvényt. Minden nyolcadik megkérdezett bonyolult folyamatnak tekinti a válást, melynek megkönnyítését szinte azonos arányban sürgették a házások és az elváltak.

A mit tanácsolna Ön azoknak, akik válni szándékoznak, de nem tudnak elválni kérdésre a megkérdezettek hattizede azt válaszolta, hogy nem adna tanácsot, a megoldást a felekre bízna. A házasság megmentését leglelkesebben Grúziában és Üzbegisztánban tanácsolnák, míg legtrikábban Észtországban, Kazahsztánban és Oroszországban.

A válással kapcsolatos szerteágazó vélemények nem a válások számának csökkenését helyezik a figyelem középpontjába, hanem a családi problémák megoldásában való segítségnyújtást, valamint a társadalom érdekeinek megfelelő házassági-családi normák meghonosítását.

P.K.

LATTEN, J.J. — SANDERS, H.: *Dejuvenation and ageing have many social aspects.* (A népesség előregedésének társadalmi vonatkozásai.) *Statistical Journal of the United Nations*, 1990/3. 205—215. p.

Hollandiában, csakúgy, mint a legtöbb fejlett ipari országban, a következő évtizedekben a népesség folyamatos előregedése várható. A fiatal korosztályok létszámának csökkenése (a dejuvenatio) és az idős korúak arányának növekedése számos társadalmi problémát vet fel. Ezeket a kérdéseket járják körül a tanulmány szerzői, s egyszerűs-mind a demográfiai változások társadalmi következményeinek időbeli lefolyását és volumenét próbálják felbecsülni.

Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a jövőben a fiatalok létszáma csökken, nagyobb mértékben, mint az 1970—1990 közötti időszakban. Legnagyobb mértékben a 20-as, 30-as évjáráthoz tartozók aránya csökken, a középkorúaké nő. A 2010. évre arányuk 30%-os lesz. Ez 20 év múlva jelentős létszámnövekedést okoz a 60—79 éves korosztályban. A dejuvenatio első következménye, hogy az általános iskolás korú tanulók száma csökkenni fog. A kormányzati döntéshozók és az üzleti élet irányítói úgy vélik, hogy a népesség korösszetételében bekövetkező változások a különféle javak és szolgáltatások iránti igényt számottevően módosíthatják. A kormányzat elsősorban a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátás problémáira koncentrálna, ami a következőket illeti. A holland népesség korösszetételében bekövetkező legjelentősebb változások: a 0—19 évesek aránya 1970—2050-ig 36%-ról 21%-ra csökken, de ezt az értéket már 2030-ban eléri. Viszonylagos növekedés tapasztalható 1970—1990 között a 20—39 évesek számában (28%-ról 33%-ra), de a továbbiakban az ő arányuk is csökken, ha nem is olyan nagy mértékben, mint az előző korosztályé. A 40—59 évesek aránya 2010-ig nő, majd kissé csökken (30%-ról 26%-ra). A 60—79 éveseké 2030-ra a jelenlegi 14%-oshoz képest 24%-ra nő, majd csökken, miközben a 80 éven felüliek aránya megnövekszik. A 80 éven felüliek aránya 2050-re a jelenleginek több, mint háromszorosa lesz az előrejelzés szerint.

A továbbiakban a szerzők az előregedés különböző hatásait vizsgálják, úgymint a belső és külső vándorlás, a napi tevékenységek szerkezete, a lakáskörülmények, a háztartások száma, a közlekedési balesetek gyakorisága, a szabadidős elfoglaltságok és a sport, a lakosság egészségi állapota, a társadalmi biztonság, a politikai és közéleti aktivitás terén a korösszetétel változásaival összefüggésbe hozható átalakulások. Számos figyelemre méltó megállapítást tesznek az általános előregedés hatásait illetően. Ami a lakáshelyzetet és a lakásmobilitást illeti, az időseddel párhuzamosan az egyszemélyes háztartások száma növekedni fog, s emelkedik azoknak a száma is, akik szerényebb körülmények közé költöznek (kevesebb szobás lakás, bérlakás stb.). A társadalmi biztonság alakulásában ellentétes tendenciák figyelhetők meg; míg a bűntények áldozatainak száma csökken, jelentősen nő a létbizonytalanság érzésével küzdők aránya. Az egészségi állapot és a jólét megvizsgált mutatói közül kiemelkedően nő az életükkel elégedetlenek, a gyógyszer szedők és az öngyilkosok száma. A nyugdíjas korú népesség számának növekedésével, de annál sokkal nagyobb arányban nő majd a keringési és rákos megbetegedések következtében elhalálozók száma. A szabadidős tevékenységeket illetően megállapítható, hogy a sportok, a kulturális tevékenységek és egyéb rekreációs időtöltések háttérbe szorulnak az előregedéssel, egyedül a klasszikus zenei koncertek látogatottsága mutat emelkedést. Az önkéntes munkát vállalók, társadalmi és politikai szervezetekben tevékenykedők aránya viszont az elkövetkező negyven év során növekedni fog.

A fenti állítások, melyeket a szerzők számos ábrával is alátámasztanak, nem tüntetik fel rózsás színben az ezredforduló utáni társadalmi helyzetet, különös tekintettel az egészségi állapot és a társadalmi biztonság fent említett változásaira, ugyanakkor viszont elgondolkodtatóak lehetnek a döntéshozók számára, különösen a hosszú távú társadalompolitikai döntések esetén.

N.Zs.

MELKAS, T.: *A sustained attack on noncommunicable diseases.* (Kitartó küzdelem a nem-fertőző betegségek ellen.) World Health Forum, 1990/11. 381—384. p.

Finnországban az elmúlt tíz év alatt jelentős eredményeket értek el a krónikus, nem-fertőző betegségek előfordulási gyakoriságának csökkentésében, illetve az ezekből eredő halálozások megelőzése terén. A szerző, az Egészségügyi és Szociális Minisztérium vezető tisztségviselője, összefoglalja az elért eredményeket és a távlati egészségügyi politikai célkitűzéseket.

Finnországban a hatvanas évek elején figyeltek fel először a férfilakosság körében megnövekedett gyakoriságú szív- és keringési megbetegedésekből eredő halálozásokra. A hetvenes évek során az egészségügyi ráfordítások növekedésével jelentős reformokat is végrehajtottak az alapellátás és a megelőző tevékenység területén. 1972-ben az új társadalombiztosítási törvény nyomán az alapellátásban részesülők köre a korábbiak háromszorosára nőtt. Az erőforrások jobb elosztásával sikerült az ellátás színvonalában mutatkozó területi egyenlenségeket is kiküszöbölni. Számos egészségvédelmi célú intézkedést vezettek be az élet egyéb területein is, kezdve az 1972-es dohányzás elleni törvénnyel, egészen a jól bevált közlekedésbiztonsági, balesetmegelőzési módszerekig. Finnországban a betegség biztosítás a betegséggel kapcsolatos járulékos költségek térítésére is kiterjed. A nem-fertőző betegségek fő okai, a helytelen életmód, a környezeti ártalmak, az egészségtelen táplálkozás, az elhízás és az életkor, s az egészségügy ezek kiküszöbölésére megkülönböztetett figyelmet fordít.

Elsőként az egészségüggyel kapcsolatos kutatások közül az ún. Észak-Karélia projekt vizsgálta a betegségmegelőzési intézkedések, felvilágosító kampányok hatását,

noha nem az egész országra kiterjedően, de már ebből is nyilvánvalóvá vált ezek haszna és szükségessége. Az egészségügyi politika következtében jelentősen csökkent a szív- és érrendszeri eredetű és a baleseti halálozási arány, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóság, mely Finnország esetében a világon az egyik legalacsonyabb érték. Az 1986-ban meghirdetett Health For All ("Egészséget Mindenkinék"), a továbbiakban HFA, program is mindenekelőtt az egészségmegőrzést, a betegségek megelőzését és az életmód-kontrollt hangsúlyozza. Az 1972-es dohányzásellenes törvény csökkentette ugyan a dohányzást, de az utóbbi években ez a tendencia nem folytatódott. Egyes vélemények szerint az alkoholizmus és a dohányzás elleni harc egyik legjobb eszköze az árpolitika, de természetesen nem az egyedüli; a jövőben még hatékonyabb kampányokra lesz szükség. Nagy fontosságú a programban az öngyilkosságok megelőzése érdekében végzett mentálhigiénés gondozás megszervezése. A környezeti ártalmak mérséklésében a "zöld" mozgalmak és az új környezetbiztonsági normák bevezetése is jelentős szerepet játszik. Az egészségügyi ellátás forrásainak egyenletes növekedése a 90-es években tovább folytatódik. Az itt foglalkoztatottak száma évi 1,5%-kal nő, az egészség megőrzéséhez az intézményi bázis is megfelelő. A gyógyító-megelőző munka általában magas színvonalú, az orvosok és az egészségügyi személyzet igyekszik jó személyes kapcsolatot kialakítani a betegekkel. A nemzeti egészségügyi program, a HFA négy fejlesztésre váró területet emel ki a kilencvenes évekre. Elsőként a felnőtt fogorvosi ellátás javítását a szisztematikus gyermekfogászati szűrővizsgálatok kedvező tapasztalataiból kiindulva, másodsorban a lelki egészség megőrzésének és helyreállításának intézményi feltételeinek korszerűsítését, a kórházi férőhelyek számának növelését és a modern gyógyító módszerek bevezetését e területen. Harmadsorban, mivel az idősök ellátása túlzottan szervezett és intézményhez kötődő, itt a szociális hálózattal együttműködve, a szervezeti keretek fellazításával, félig-intézményes formában kell a gondozást továbbfejleszteni. Végül a rehabilitációs ráfordítások növelése, s a szervezeti struktúra modernizálása is elengedhetetlen, hogy a rokkant, illetőleg krónikus betegségben szenvedő ember is minél teljesebb életet élhessen.

A hatékonyabb megelőző tevékenység érdekében elengedhetetlenül szükséges már az alsófokú oktatás során tudatosítani a lakosságban a társadalmi depriváció és a betegségek kialakulása közötti összefüggést.

A HFA program az egészséges életmód elterjesztését, a környezeti károk mérséklését, a mentális problémákkal küzdők társadalmi kapcsolatrendszerének kiépítését és a krónikus betegek önálló életvitelének biztosítását tekinti fő célkitűzésnek. Természetesen — vonja le a szerző a végső következtetést — mindez nem valósulhat meg, ha a társadalom és a gazdasági élet egyéb szektorai nem tartják szem előtt az egészségvédelmi célokat, még ha ezek rövidebb távú érdekeikkel olykor összeütközésbe kerülnek is. A jó gazdaságpolitika és szociálpolitika a HFA célkitűzései megvalósulásának garanciája.

N.Zs.

RILEY, J. C.: *The risk of being sick: morbidity trends in four countries.* (A betegség kockázata: a morbiditás alakulása négy országban.) *Population and Development Review*, 1990/3. 403—432. p.

Az iparilag fejlett országokban a halandóság csökkenését általában nem kísérte a betegségek hasonló mértékű visszaszorulása, sőt nem ritkán ellentétes irányú folyamat: a morbiditási viszonyok rosszabbodása tapasztalható. A tanulmány középpontjában a halálozások és a megbetegedések időbeli alakulásának ez a negatív kapcsolata áll. A dolgozat első részében a szerző e két jelenség összefüggésének általános elvi kérdéseit

tárgyalja. A másodikban négy különböző ország — Japán, Anglia, az Egyesült Államok és Magyarország — példáján mutatja be, a halandóság javulásával párhuzamosan miként növekedett, ill. — hazánkban — a halandóság romlásával egyidejűleg miként csökkent a megbetegedések előfordulása. Végül a harmadik részben a morbiditási viszonyok rosszabbodásának lehetséges magyarázatait tekinti át.

A 19. század közepe tájától napjainkig tartó időszak folyamán alapvetően módosult a halandóság és a morbiditás viszonya. A múltban a betegségek zöme viszonylag rövid lefolyású volt, közvetlenül veszélyeztette az egyén életét, s az esetek jelentős részében annak halálával végződött. Ennek megfelelően a halandóság időbeli alakulása szorosan követte a betegségekét. Napjainkra azonban csökkent az a kockázat, amelyet a különféle betegségek jelentenek az egyén élete számára; megnőtt a betegek életben maradásának esélye, s kitolódott a betegség lefolyásának időtartama is. Mindez együtt oda vezetett, hogy megszűnt a korábbi pozitív összefüggés a halandóság és a morbiditás között; az élettartam emelkedése (vagy épp csökkenése) ma már nem tükrözi megfelelően a népesség egészségi állapotát.

M.F.

POST, J.D.: *The mortality crises of the early 1770s and European demographic trends.* (Az 1770-es évek elejének halandósági válsága és a népesedési folyamatok alakulása Európában.) *Journal of Interdisciplinary History*, 1990/2. 29—62. p.

1740 és 1760 között a nyugat-európai országok — Anglia, Franciaország, a skandináv államok, Svájc, Németország, Hollandia, Ausztria és Olaszország — mind-egyikében nagyjából egyformán alakult a népesség fejlődése. Az 1770-es évek elejétől kezdve azonban Anglia demográfiai folyamatai merőben eltértek a kontinens többi területén tapasztalhatóktól. Míg a nyugat-európai országok zömében jelentősen visszaesett, addig Angliában nagymértékben emelkedett a népességnövekedés üteme. Ez a fordulat időben egybeesett az Európát sújtó élelmiszerhiánnyal és a halandósági viszonyok romlásával. Tanulmányában a szerző azt vizsgálja, miért befolyásolta más-más módon ez az éhínség és az azt kísérő járványok Anglia és a többi nyugati állam demográfiai fejlődését.

Kutatásai nyomán a szerző arra az álláspontra jut, hogy a magas élelmiszerárak hatása az egészségi viszonyok alakulására nem elsősorban az alultápláltságon, s a vele együttjáró csökkent ellenállóképeségen keresztül érvényesült. Az élelmiszerhiány szerepe inkább abban állt, hogy olyan társadalmi folyamatokat idézett elő (pl. a munkát keresők vándorlását egyik területről a másikra), amelyek megkönnyítették a fertőző betegségek terjedését. Következésképpen e káros következmények ellen nem annyira jobb táplálkozással, mint inkább közegészségügyi intézkedésekkel, a jóléti állami intézmények hatékony működtetésével lehetett küzdeni — s mindezek a területeken a gazdaságilag fejlettebb Anglia előtte járt a többi európai országnak.

M.F.

ZICK, C.D.—SMITH, K.R.: *Marital transitions, poverty, and gender differences in mortality*. (Családi állapot változás, szegénység és a halandóság nemek szerinti különbségei.) *Journal of Marriage and the Family*, 1991/2. 327—336. p.

Régóta ismert tény, hogy a házások halandósága általában alacsonyabb, mint a más családi állapotúaké. A családi kötelek e kedvező hatásának konkrét mechanizmusa azonban még nem kellően tisztázott. Nem teljesen világos pl. az özvegyek vagy elváltak rosszabb életesélyeiben mekkora szerepe van egyfelől a családi állapot *változás* negatív következményeinek, másfelől pedig a család nyújtotta támogató környezet *tartós* hiányának. Hasonlóképpen házasság ismereteink arról, vajon a családi állapot változás befolyása elsősorban a házasság felbomlását kísérő *anyagi* nehézségeknek, vagy inkább *érzelmi* közösség megszűnésének tulajdonítható.

Tanulmányukban a szerzők egyebek között ezekre a kérdésekre keresnek választ. Az elemzés adatbázisát egy 1968 óta folyó amerikai longitudinális jövedelemvizsgálat — a Panel Study of Income Dynamics — alkotja. Ennek a kutatásnak az anyagából választották ki a szerzők egyfelől azt a több mint 900 egyént (518 férfit és 401 nőt), akik 1971 és 1984 között meghaltak; másrészt pedig — mintegy kontrollcsoportként — azt a több mint 1000 személyt (460 férfit és 611 nőt), akik a kutatás kezdete (1968) óta szerepeltek a mintában, és 1984-ben még életben voltak. Az adatok statisztikai feldolgozása során az ún. eseménytörténet-elemzés (eventhistory analysis) módszerét alkalmazták. Ennek segítségével a halandóságot befolyásoló tényezők kétféle csoportjának a hatását tudták vizsgálni: azokét, amelyek időben állandóak (pl. faj), és azokét, amelyek időben változnak (pl. válás vagy özvegyülés).

A kutatás markáns különbségeket tárt fel a férfiak és a nők között a családi állapot szerepét illetően. A nőknél, úgy tűnik, a házasság kedvező befolyása — ha létezik egyáltalán — szinte teljes egészében az *anyagi helyzeten keresztül* érvényesül; a házasság tiszta, a gazdasági tényezőktől független hatása jóformán elhanyagolható. Ez egyaránt érvényes a családi kötelek tartós befolyására és e kötelek rövid távú változására. A férfiak esetében ezzel szemben mind a családi állapot, mind annak változása önálló, az anyagi körülményektől független szerepet játszik a halandóság alakulásában; itt tehát a házasság mint *társadalmi* intézmény, mint érzelmi, támogató közösség hatásáról van szó.

M.F.

HÖHN, Ch.—POLLARD, J.H.: *Analyse der Sterblichkeit in beiden Teilen Deutschlands in den Jahren 1976 bis 1986*. (A halálozások elemzése Németország két részében, az 1976—1986. évi időszakban.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 16. 1990. 3—4. sz. 355—381.

A LIFETIME elnevezésű programcsomag segítségével elemzik a szerzők az életkor, a nemhez való tartozás és a halálokok szerinti haláladási adatokat mind a Német Szövetségi Köztársaságra, mind a Német Demokratikus Köztársaságra vonatkozólag, a WHO által közölt adatforrások alapján, az 1976—1986. évi időszakra.

A Német Demokratikus Köztársaságban 1976-ban még kedvezőbb volt a férfiak körében a várható élettartam alakulása, mint a Szövetségi Köztársaságban lakó férfiaké. Ezzel ellentétben a nyugatnémet nők előtt már akkor hosszabb várható élettartam állt, mint keletnémet társnőik előtt. 1986-ra azonban a helyzet megváltozott: ekkor már mindkét nemű nyugatnémet állampolgár várhatóan magasabb valószínű élettartamra számíthatott mint az akkori keletnémet állampolgár. Nyugatnémetország tehát ezen a téren is kedvezőbb helyzetbe került.

A LIFETIME program segítségével kísérelték meg a szerzők a halálokok, a nemhez való tartozás és az életkor szerint halandóság közötti összefüggések, illetve az életkor szerinti halandósági különbségek részletekbe menő elemzését. Ez azonban nem is csekély nehézségekkel járt együtt, mert a WHO által közzétett halálokok szerinti csoportosítás a Német Demokratikus Köztársaságban időközben változásokon ment keresztül. Remélhető, hogy ezeket az adatokat a jövőben a mostaninál áttekinthetőbb formában fogják közzéadni, ami ezeknek többszemponútú és részletesebb vizsgálatát is lehetővé fogja tenni.

Ami a halandóság tekintetében mutatkozó különbségeket illeti a két német államterület között: a nyugatnémet terület kedvezőbb halandósági viszonyai elsősorban az ún. "külső" okoknak tulajdoníthatók; ezek azonban a korábbi NDK-ra vonatkozólag a különböző "vegyes okok" között húzódtak meg, ami az azonosítást vagy éppen az összehasonlítást nehezítette. A korábbi NDK-területen kedvezőtlenebb volt a vérkeringési betegségek, a légzőszervi megbetegedések, a májcirózis, valamint az emésztőszervi betegségek halandósága. Öngyilkosságok, balesetek statisztikáját különállón nem szívesen közzétették politikai okokból. A pontos összehasonlítás érdekében arra van szükség, hogy valamennyi ország a betegségek nemzetközi osztályozásának megfelelő adatokat közzéadjon a WHO-val, egyéb adatoktól elkülönítve, és fogalmilag teljes világossággal.

A tanulmányt a nemek szerint megadott standardizált halálozási arányszámok, a haláloki halandóság és a várható élettartam táblázatai teszik áttekinthetővé mindkét német területre vonatkozólag.

Ny. Zs.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Csehszlovák Szövetségi Statisztikai Hivatal folyóirata
1991. No. 1.

A Csehszlovák Népegyetudományi Társaság XXI. demográfiai konferenciája: "Csehszlovákia jelenlegi népesedési helyzete".

KUCERA, J.: A fejlődési rendellenességek népesedési háttere a cseh megyékben 1961—1988 között.

VERES, P.: A csehszlovákiai nemzetiségi politika kérdéséről.

SRB, V.: További vélemények országunk nemzetiségi politikájáról.

PAVLIK, Z.: A csehszlovákiai nemzetiségek problémái.

1991. No. 2.

VERES, P.: Gondolatok a közelmúlt és a jövő népességfejlődéséről.

BURCIN, B.—STLOUKAL, L.: A cseh és szlovák népesség halandósága a történelmi minimális halandósági arányok szemszögéből.

FIALOVÁ, L.: A csehszlovák népesség kor és családi állás szerint 1945 után.

BÉLÁČEK, J.: A Cseh Köztársaság halandósági elemzése, 1982—87 (logaritmus-lineáris modellek).

HRUBA, D.: A "műveltségi" mutató az epidemiológiai vizsgálatoknál.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
1991. No. 1.

- CLARK, W.:** Lakóhelyi preferenciák és a környezet faji elkülönülése. A *Schelling*-féle szegregációs modell próbája.
- LEE, B.A.—WOOD, P.B.:** Helyspecifikus-e a lakóhelyváltási modell?
- DENTON, N.A.—MASSEY, D.S.:** Szomszédsági átmenet-minták egy vegyes etnikumú világban: nagyvárosok az Egyesült Államokban, 1970—1980.
- DEGRAFF, D.S.:** A fogamzásgátlók használatának terjedése Bangladeshtben: a kereslet-kínálat tényezőinek szerepe.
- TSUI, A.O.—DE SILVA, V.—MARINSHAW, R.:** Fogamzásgátlás és közösségi magatartás.
- NJOGU, W.:** A fogamzásgátlók használata Kenyában: trendek és tényezők.
- KNODEL, J.—WONGSITH, M.:** Családnagyság és gyermeknevelés Thaiföldön: egy országos mintavételes vizsgálat eredményei.
- HAVEMAN, R.—WOLFE, B.L.—SPAULDING, J.:** Iskolai végzettség — gyermekkori események és körülmények.
- KIM, Y.—SCHOEN, R.—SARMA, P.S.:** Egy népesség momentuma és növekedésmentes szelete.
- ROSENWAIKE, I.—HEMPSTEAD, K.—ROGERS, R.:** A családnévi adatok alkalmazása az Egyesült Államokban született Puerto Ricó-iak halálzási arányainak elemzésében.

1991. No. 2.

- STEWART, J.—POPKIN, B.M.—GUILKEY, D.K.—AKIN, J.S.—ADAIR, L.—FLIEGER, W.:** A szoptatás mértékének hatásai: egy Fülöp-szigeteken végzett vizsgálat.
- TIMAEUS, I.M.:** A felnőttkori halandóság becslése az árvák száma alapján.
- LARSEN, U.—WENKEN, J.:** Az egyedi meddőség mérésének egy új módszere és ennek alkalmazása Afrika Szaharától délre eső részén.
- MEEKERS, D.:** Az imputációs eljárások hatása az első szülési intervallumokra: eredmények öt afrikai termékenységi vizsgálatból.
- SMITH, S.K.—SINCICH, T.:** Empirikus elemzés az előrejelzési távlat mértékének hatásáról a népességelörejelzési hibákra.
- GOLDSTEIN, A.—GOLDSTEIN, S.—GUO, S.:** Időszakos vándornépesség Sanghai háztartásaiban, 1984.
- COALE, A.J.—LI, S.:** A téves korbevallások hatása Kínában a legidősebbek halálzási arányainak kiszámítására.
- POTTER, L.B.:** A fehér és fekete bőrű férfiak várható élettartamának eltérésére ható társadalmi-gazdasági tényezők.
- WILLIAMS, D.R.:** Strukturális változás és az összevont szegénységi arány.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION
 az Európai Népeségtudományi Társaság folyóirata
 1991. No. 1.

- HÖHN, C.—POLLARD, J.*: Halandóság a két Németországban 1986-ban és trendek 1976—86 között.
CALHOUN, C.A.: A kívánt és a többlettermékenység Európában és az Egyesült Államokban: közvetett becslések a nemzetközi termékenységvizsgálat adataiból.
BARTIAUX, F.: Az időskorú háztartások összetétele Olaszországban (1981).

1991. No. 2.

- KITTS, A.*: Véletlen-modell elemzés a valószínű migrációs tényezőkről Viana de Castelo (Minho) kikötőjéből (1834—1941).
ERMSCH, J.F.—WRIGHT, R.E.: A szülői egyedülállóság időtartama Angliában.
LAPKOFF, S.F.: Kutató megjegyzés *Keyfitz* "A ki nem fizetett nyugdíjak demográfija" c. írásához.
BOZON, M.: Házasság és társadalmi mobilitás Franciaországban.

GENUS

az Olasz Népeségtudományi Bizottság folyóirata
 1990. No. 3—4.

- WIKAN, U.*: A nők társadalmi helyzetének kulturális vonatkozásai.
ANTOINE, P.—NANITELAMIO, J.: A nők újfajta helyzete és az urbanizáció Afrikában.
SAFILIOS-ROTSCHILD, C.: A nők jövedelmi helyzete, mint a női státusz kulcseleme a változó termékenységi magatartás magyarázatában.
WOLF, D.L.: Munkáslányok, család és házasság Jáva szigetén.
AMIN, S.: A nők helyzetének hatása a csecsemő- és gyermekhalandóság nem szerinti eltéréseire Dél-Ázsiában.
MOSER, K.A.—PUGH, H.S.—GOLDBLATT, P.O.: Eltérések a nők egészségi állapotában Angliában és Walesben: a házas nők halandósága a szociális körülmények, foglalkozási jellemzők és az életciklus állása szerint.
SABATELLO, E.F.—TAL, D.: A nők egészségi állapota, munkavégzése és társadalmi szerepe idősebb korban.
EELENS, F.C.H.—SCHAMPERS, A.J.J.: Srí Lanka-i háztartási alkalmazottak a Közép-Keleten.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az Amerikai Családi Ügyek Nemzeti Tanácsa folyóirata
 1991. No. 1.

- WALKER, A.J.—PRATT, C.C.*: A leánygyermek segítése az anyáknak: generációk közötti segítség, gondoskodás ellenében.
AQUILINO, W.S.—SUPPLE, K.R.: Szülő-gyermek kapcsolatok és a szülők elégedettsége az életkörülményekkel, amikor a felnőtt gyermekek otthon laknak.

- BARNETT, R.C.—KIBRIA, N.—BARUCH, G.K.—PLECK, J.H.*: Felnőtt leánygyermek-szülő kapcsolatok és ezek összefüggése a leányok szubjektív jólétével és pszichológiai bajaival.
- AMATO, P.R.—KEITH, B.*: A szülők válása és felnőtt jó közérzet: egy metaanalízis.
- AMATO, P.R.*: A "válás gyermeke", mint személyiségi prototípus: elfogultság az elvált családokban élő gyermekekkel kapcsolatos információkban.
- KURDEK, L.R.*: Összefüggés a közérzet, a válástörténet, egy közeli felnőttel való kapcsolat és a nem között.
- SELTZER, J.A.*: Kapcsolatok az apák és a külön élő gyermekeik között: az apa szerepe a különélés során.
- MASHETER, C.*: Válás utáni kapcsolatok a volt házastársak között: a kötődés és a személyi konfliktusok szerepe.
- WILKIE, J.R.*: A férfi munkavállalás és jövedelem csökkenése és a család gazdasági alapjainak változó struktúrája.
- ALDOUS, J.—GANEY, R.—TREES, S.—MARSH, L.C.*: Családok és infláció: Kiket érintett a legutóbbi erősen inflációs időszak?
- MOEN, P.*: Átmenet az életút közepén: a nők munkája és családi szerepek a 70-es években.
- GUELZOW, M.G.—BIRD, G.W.—KOBALL, E.H.*: A stresszfolyamat kísérleti útelemzése a kettős foglalkozású férfiak és nők esetében.
- ROOK, K.—DOOLEY, D.—CATALANO, R.*: Stresszátvitel: a férjek foglalkozási stressztényezőinek hatása a feleségek emocionális egészségi állapotára.
- COONEY, T.M.—HOGAN, D.P.*: A házasság egy intézményesített életfolyamatban: az amerikai férfiak első házassága a XX. században.
- SECCOMBE, K.*: A gyermekekkel kapcsolatos kiadások és bevételek megállapítása: nemek szerinti összehasonlítás a gyermektelen férjek és feleségek között.
- PARISH, W.—HAO, L.—HOGAN, D.*: Családsegítő hálózatok, szociális tevékenység és munka a fiatal anyák körében.
- ROBINSON, I.—ZISS, K.—GANZA, B.—KATZ, S.—ROBINSON, E.*: A szexuális forradalom 20 éve, 1965—1985.
- SUITOR, J.J.*: Házasságminőség és elégedettség a háztartási munka megosztásával a családi életciklus során.
- GARTNER, R.*: Családszerkezet, jóléti kiadások és gyermekgyilkosság a fejlett demokráciákban.
- STEPHAN, W.G.—STEPHAN, C.W.*: Házasságkötés: hatásai a személyiségre, a kiegyensúlyozottságra, a csoportkapcsolatokra a diákok köréből vett két mintán.

POPULATION

a francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
1990. No. 6.

- SARDON, J.-P.*: A generációváltások Európában a század kezdete óta.
- AKOTO, É.*: Kereszténység és gyermekhalandósági különbségek Fekete-Afrikában.
- RIANDEY, B.*: Mintavételi tervek optimalizációja a differenciális mérésekhez.
- BERNHARDT, É.*: Az első gyermek a 30 év alatti szülőknél Stockholmban.
- MERLLIÉ, D.*: A társadalmi-foglalkozási kategóriák próbája: az osztályozás megbízhatóságának mérése egy adminisztratív vizsgálatnál.
- POOL, I.*: Az óceániai népek a XIX—XX. században.
- HOUDAILLE, J.*: A francia nemesség 1600 előtt.

- FAUVEAU, V.*: A gyermekek és anyák egészségi helyzete Bangladeszben: lehete-e még többet tenni?
- RALLU, J.-L.*: Az 1918-as influenzajárvány a Társaság-szigeteken.
- UBERTALLI, B.—PERNIN, M.-O.*: Egy többlettáblázatos módszer alkalmazása a társadalomtudományokban. Longitudinális életpálya-vizsgálat: a Roanne-i ápolónőképző intézet első 12 évfolyama.

1991. No. 1.

- KEMPERERS, M.*: A kanadai nők szakmai diszkontinuitása: állandóság és változások.
- HOUDAILLE, J.*: A XVIII. századi Santo Domingo-i (Haiti) családok rekonstrukciója.
- JEGOUZO, G.*: A nőtlenség alakulása 1975 után a mezőgazdasági férfínépességénél.
- POULAIN, M.—RIANDEY, B.—FIRDION, J.-M.*: Életrajzvizsgálat és belga népességnyilvántartás: az adatok összevetése.
- COURGEAU, D.*: A hibás életrajzi adatok elemzése.
- NORVEZ, A.*: A születéstől az iskoláig: egészség, felügyeleti módok, iskolaelőkészítés a mai Franciaországban.
- BOISSIERES, C.*: A családi pótlékok alakulása 1970 óta.
- BOZON, M.*: Mások-e a férjüknél idősebb nők?
- SURAUULT, P.*: A "sportos" népesség egy becsléséhez.

1991. No. 2.

- LERIDON, H.*: Meddőség és alacsony termékenység: a csendtől a türelmetlenségig?
- LAGRANGE, H.*: A szexpartnernek száma: több van-e a férfiaknak mint a nőknek?
- HORVÁTH, R.*: A katonák összeírásától az általános népszámlálásig: az első népszámlálás Magyarországon.
- COURBAGE, Y.*: Halandósági többlet a jugoszláviai muzulmán nőknél: iszlám vagy mediterrán kultúra?
- BOCQUET-APPEL, J.-P.—JAKOBI, L.*: A hosszúéletűség családi hagyománya Arthes d'Asson-ban (1686—1899).
- ROLLET-ECHALIER, C.*: Gyermekepolitika a III. Köztársaságban.
- PRIOUX, F.*: A család a fejlett országokban.
- OMULUABI, E.*: Életkörülmények és háztartásszerkezet Mali egyik vidékén.
- LELIEVRE, É.—FINDLAY, A.*: Életmódvizsgálat brit városi körzetekben.
- FESTY, P.*: Haladás és ellenállás a Hodgkin-kór elleni küzdelemben.
- TUGAULT, Y.*: A nők helyzetének vizsgálata Japánban.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1990. No. 4.

- BAUER, J.*: Demográfiai változások és ázsiai munkaerőpiac a 90-es években.
- KUNITZ, S.J.*: Politizálás és halandóság Észak-Amerika és Dél-Ázsia bennszülött népességeinél.
- GOLDSTEIN, S.*: Urbanizáció Kínában, 1982—87: a migráció és átrétegződés hatásai.
- RINDFUSS, R.R.—VAN DEN HEUVEL, A.*: Élettársi közösség: a házasság előszobája vagy az egyedülállóság alternatívája?

HOEM, J.M.: Szociálpolitika és a legújabb termékenységi változások Svédországban.
CHOWDHURY, J.K.—BAIRAGI, R.: A fiúgyermek preferenciája és a termékenység Bangladeszben.

1991. No. 1.

HODGSON, G.: Az Amerikai Népeségtudományi Társaság ideológiai eredete.
JOHANSSON, S.—NYGREN, O.: Leányhiány Kínában: egy új demográfiai mérleg.
PRESSER, H.B.—KISHOR, S.: Gazdasági fejlődés és nemek szerinti foglalkozási elkülönülés Puerto Rico-ban, 1950—1980.
KOENIG, M.A.—FAUVEAU, V.—WOJTYNIAK, B.: A halandóság csökkenése egészségügyi intézkedések révén: az immunizáció példája Bangladeszben.
BLANCHET, D.: A népességnövekedés és a gazdasági növekedés összefüggéseinek értelmezése: grafikai megjelenítés.
CRIMMINS, E.M.—EASTERLIN, R.A.—SAITO, Y.: A preferenciák változásai az amerikai fiatalságnál: a családdal, munkával és javakkal kapcsolatos elvárások, 1975—86.
FEILER, G.: Migráció és recesszió: arab munkaerő-mobilitás a Közép-Keleten, 1982—89.

POPULATION INDEX

a Princetoni Egyetem Népeségkutató Hivatala és az Amerikai Népeségi Társaság folyóirata

1990. No. 4.

XIE, Yu: Mi a természetes termékenység? Egy fogalom újramodellezése.
 Bibliográfia.

1991. No. 1.

KEYFITZ, N.: Népesedés és fejlődés a gazdasági szférában: szakirodalmi áttekintés.
 Bibliográfia.

POPULATION STUDIES

a londoni Közgazdasági Főiskola Népeségkutató Bizottságának folyóirata

1991. No. 1.

DYSON, T.: A dél-ázsiai éhínségek demográfiájáról, I. rész.
JONES, F.L.: Etnikai vegyesházasságok Ausztráliában 1950—52-től 1980—82-ig.
GRÁDA, C.Ó.: Dublin demográfiája a XIX. század elején.
LEE, C.H.: A csecsemőhalandóság regionális különbségei Britanniában, 1861—1971: modellek és hipotézisek.
YOUNG, C.M.: Az ausztráliai vándornépesség demográfiai magatartásának változásai és a generációk közötti átmenet.
GYZ, D.—HOBcraft, J.: Szoptatás és termékenység: összehasonlító elemzés.
WACHTER, K.W.: Bizonytalan ciklusok: van-e dinamikailag lehetséges *Lee—Easterlin* modell az amerikai szülésekre?

ANSON, J.: Halálozási modellek: egy paraméteres értékelés.

1991. No. 2.

CAIN, M.T.: Az időskorúak tevékenysége Bangladesh mezőgazdasági vidékein.

BOURNE, K.L.—WALKER, G.M.: Az anya iskolázottságának differenciális hatása a fiúk és lányok halandóságára Indiában.

DAVIS ROOT, B.—DE JONG, G.F.: Családi migráció egy fejlődő országban.

BICEGO, G.—CHAHNAZARIAN, A.—HILL, K.—CAYEMITTES, M.: Trendek, korviszonyok és különbségek a gyermekhalandóságban Haitin.

BHUTYA, A.—STREATFIELD, K.: Az anya iskolázottsága és a leánygyermek életbenmaradása Bangladesh egy mezőgazdasági vidékén.

GARSON, L.K.: A százévesek kérdése: időskori halandóság a Szovjetunióban 1897 és 1970 között.

DYSON, T.: A dél-ázsiai éhínségek demográfiája, II. rész.

MARTIN, L.G.—TSUYA, N.O.: A középkorú japánok és szüleik kapcsolata.

MORENO, L.: Alternatív modell a termékenységváltozás közvetlen tényezőinek hatásvizsgálatához: egy latin-amerikai bizonyíték.

FINNAS, F.: Termékenység Larsmo-ban.

TABAH, L.: *Alfred Sauvy*: statisztikus, közgazdász, demográfus és tekintélyromboló (1898—1990).

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Kutatóintézet folyóirata

1991. No. 1.

MOORS, H.—KOESOEJONO, S.: A termékenységre vonatkozó intézkedések fogadtatása nemzetközi összehasonlításban.

MEYER, D.: Válások az egykori NDK-ban.

VOSEN, A.: A népesség öregedése és a közkiadások növekedése. A népesedéspolitikai ad-e megoldást?

BRECHT, B.: A háztartásnagyság előrebecslése csonka diszkrét megoszlások segítségével.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, V. Veres Pálné utca 10.

Postai irányítószámunk: 1053

Telefon: 117-4832

Kiadóhivatal: 1052. Budapest, Semmelweis u. 9. Telefon: 118-4023

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: — — — —

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál

(HELIR, Budapest XIII., Lchel u. 10/a. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra
Előfizetési díj: félévre 260, — Ft, egész évre 520, — Ft

Szedte: a Szerkesztőség